

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 0130-5247

Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII — початок XX ст.)

Виступ полуботківців у 1917 р. (Спроба хронікально-документальної реконструкції події)

В. А. Балицький. На шляху до правди про нього

Н. Д. Полонська-Василенко: сторінки життєвого та творчого шляху

Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавнє минуле (1914—1918)

Яковлів Андрій. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках

7,8/93

М. В. Коваль (головний редактор), В. М. Волковинський (заст. головного редактора), В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносов, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко, М. Б. Озерова (відпов. секретар), В. Ф. Панібудьласка, М. І. Пінчук, Р. Я. Пиріг, Е. М. Ричка (заст. головного редактора), Ї. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спірін, В. П. Чугайов

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, О. В. Галата, Ю. С. Ганжуров, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, С. О. Носова, А. І. Романенко, В. В. Стехун

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор *М. В. Коваль*,
канд. іст. наук *В. М. Волковинський*,
канд. іст. наук *В. М. Ричка*

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Художній редактор *Н. М. Абрамова*

Здаво до набору 02.04.93. Підп. до друку 21.07.
Формат 70×108/16. Папір друк. № 2. Вис. друк. Ум. др.
арк. 12,6. Ум. фарбо-відб. 13,13. Обл.-вид. арк. 14,3
Тираж 6270 экз. Зам. 3-615. Ціна 600 крб.

Київська книжна типографія
252004

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ № 7—8
(388—389), июль—август 1993. Академия наук Украины. Институт истории Украины. Институт национальных отношений и политологии. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно. На украинском языке. Главный редактор М. В. Коваль. Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Грушевского, 4.
Киевская книжная типография научной книги, 252004 Киев 4, ул. Терещенковская, 4.

Адреса редакції:

252001 Київ 1,
вул. Грушевського, 4
Телефони: 229 14 68,
228 52 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 7—8 (388—389)

ЛИПЕНЬ — СЕРПЕНЬ 1993

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

Новий погляд на проблему

Сарбей В. Г. Етапи формування української національної самосвідомості
(кінець XVIII — початок XX ст.) 3

Маловідомі сторінки історії

Солдатенко В. Ф. Солдатенко І. В. Виступ полуботківців у 1917 р.
(Спроба хронікально-документальної реконструкції події) 17

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання історичного краєзнавства

Кодлакова О. В. Український державний університет у Києві (1917—1920 рр.) 30

* * *

Волков І. М. (Москва). Виселення селян України у віддалені райони СРСР
наприкінці 40-х років 37

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Писаренко Ю. Г. Князівські лови в традиційній свідомості давньоруського
суспільства 44

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Золотарьов В. А. (Харків), Шаповал Ю. І. В. А. Балицький. На шляху
до правди про нього (Закінчення) 53

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

Верба І. В. Н. Д. Полонська-Василенко: сторінки життєвого та творчого шляху 70

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- Струкевич О. К. Про остаточне знищення гетьманства на Україні та заснування другої Малоросійської колегії 85
- Прошение малоросийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малоросии 88

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

- Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавнє минуле (1914—1918) (Закінчення) 102
- Яковлів Андрій. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках (Продовження) 115

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Пиріг Р. Я. Колективізація і голод в Україні (1929—1933 рр.) 132

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Юрчук В. І., Яремчук В. Д. Наукова конференція «Українська державність: історія і сучасність» 135
- Санцевич А. В. Зустріч авторів матеріалів до підручника «Історія України» з учителями та учнями Києва 139
- Пашук І. Г. (Рівне). Друга регіональна науково-теоретична конференція «Велика Волинь: минуле і сучасне» 140
- Давлетов О. Р. (Запоріжжя). Традиційні читання пам'яті академіка Д. І. Яворницького 142

Новий погляд на проблему

В. Г. Сарбей (Київ)

Етапи формування української національної самосвідомості [кінець XVIII — початок XX ст.] *

Історична реалія, науково узагальнена у термінах «національна самосвідомість» чи «національна свідомість» (сьогодні фахівці не розмежовують ці поняття), органічно пов'язана з процесом становлення й розвитку нації як такої людської спільності, що виникає в об'єктивному процесі докорінної ломки соціально-економічних і політичних основ феодального ладу та еволюційного чи революційного утвердження ринкових (капіталістичних) відносин у народному господарстві. Однак і сама по собі національна самосвідомість не виникає на порожньому місці, а приходить на зміну історичному явищу, названому вченими «етнічною самосвідомістю» (чи «етнічною свідомістю»): воно пов'язане з існуванням людських спільностей, що передують нації, зокрема, таких, як плем'я, народність. В етнографічній науці вживається й поняття «етнонаціональної самосвідомості», пов'язане з існуванням «етносу», тобто народу в усіх вищезгаданих формах людських спільнот, історично сформованих головним чином на основі спільності мови, характерних рис культури й побуту. Саме ця спільність забезпечує багатовікове існування етносів, обов'язковою об'єктивною умовою формування яких є також спільність території¹. Важливо наголосити, що етнічна, національна самосвідомість (кожна окремо) чи етнонаціональна свідомість у цілому мають і зворотний зв'язок з чинниками, які їх породили. Це виявляється у рухах за відродження рідної мови, за політичне об'єднання територій, заселених представниками одного етносу тощо. Термін «етнонаціональна самосвідомість» є ширшим від терміна «національна самосвідомість»: хронологічно другий входить до складу першого, хоч вони й не суперечать один одному, бо поряд з терміном «етнічна самосвідомість» є спорідненими за змістом. Під останньою мається на увазі усвідомлення тією чи іншою етнічною спільністю бодай якихось — наближених до реальних — уявлень про її походження та історію, вживання спільної самоназви (етноніма)². Суть української етнонаціональної самосвідомості яскраво й образно передано у такому міркуванні М. С. Грушевського: «Обиватель гадяцький чи липовецький, яких би верхів культурності не досягав, буде хилити чоло перед Дантом і Шекспіром, Вашингтоном і Марксом, але він не почує до них ніколи тої інтимної близькості, яку чує чоловік, свідомий своєї української національної приналежності, української національної традиції, до тих сірих іскателів справедливості і правди, що пройшли отсими вкритими густим пилом дорогами, минаючи сі чепурні села, і серед тихого шамотіння придорожніх верб думали важку думу про долю свого краю й свого народу. До тих великих і малих борців за волю й поступ свого народу, великих і малих творців української культури, українського слова, української свідомості»³. Національна ж самосвідомість у розумінні «самосвідомість нації» є

вищою формою етнонаціональної самосвідомості, закономірним результатом складної об'єктивної взаємодії найрізноманітніших матеріальних, соціальних і духовних чинників. По-перше, вона якнайтісніше пов'язана з усім ходом становлення й розвитку нації як найвищої досі людської спільності, сформованої об'єктивною еволюцією етносу. По-друге, активними прискорювачами чи гальмівниками процесу формування національної самосвідомості виступають державні утворення (одіонаціональні та багатонаціональні), їх національна й культурно-освітня політика. По-третє, нерідко вирішальними у цьому процесі виявляються соціально-політичні катаклізми (війни, революції тощо), наслідком яких може бути завоювання і розчленування території одного етносу іншим (чи іншими). По-четверте, національна самосвідомість абстрагується від класових суперечностей, згуртовує людей під прапором загальнонаціональних завдань та ідеалів, першорядне місце у пропаганді яких належить національно свідомій інтелігенції, як світській, так і духовній. «Кожний рух починається від інтелігенції»,— влучно зазначав у своїй статті «Струве і українське питання» (1912 р.) видатний єврейський публіцист і теоретик історико-національної проблематики Володимир Жаботинський. Далі він розтлумачує це своє узагальнення так: «Справа не в тому, чи бере участь маса в активних формах руху: справа в тому, чи правильно трактує інтелігенція інтереси і потягнення цих мас»⁴.

Ступінь поширення національної самосвідомості в середовищі певного етносу (нації) вирішальною мірою залежить від рівня освіченості мас, засвоєння ними наукових знань про історичне минуле, які в народному світогляді витісняють легендарні перекази⁵. Проте в реальній дійсності, як правило, не буває, так би мовити, цілковитого охоплення національною самосвідомістю всіх людей, належних до того чи іншого етносу (нації). Звичайно цю свідомість— особливо на початковій стадії її розвитку— в концентрованій (скажемо так) формі виражають окремі індивіди. На практиці як реальність, що функціонує, вона виявляється у вигляді актуалізованого мислення окремих людей, яке надособистісно дістає вираз у творчому доробку (науковому, політичному, публіцистичному, літературно-художньому тощо), що, зрештою, поступово стає об'єктивною формою суспільної свідомості мас⁶. Зокрема, у процесі формування української національної самосвідомості фахівці відзначають першорядну роль поезії та белетристики, історичних праць⁷.

Всі вищевикладені зауваги, що ґрунтуються на узагальненні досягнень теоретичної думки сучасної світової історико-етнографічної науки, виявилися, як показало обговорення доповідей, виголошених автором у 1992 р. (див. позначену зірочкою примітку наприкінці цієї статті), потрібними для теоретичного обґрунтування правомірності розгляду теми про формування української національної самосвідомості у хронологічних рамках кінця XVIII— початку XX ст. Ці часові межі найбільшими авторитетами вільної української історіографії XX ст. трактуються як доба українського національного відродження⁸. Її головний зміст становила історія українського національного руху, яка, власне, й розвивалася на основі процесу формування української національної самосвідомості. Спираючись на факт реального взаємозв'язку між обома цими явищами, автор даної публікації вважає за можливе при визначенні етапів формування української національної самосвідомості застосувати з певними термінологічними й часовими уточненнями вже вироблену в сучасному зарубіжному українознавстві хронологічну схему історії українського національного руху з кінця XVIII ст. до перших десятиріч XX ст.

За цією схемою, майже півтора століття історії України поділяються на такі часові проміжки: 1) кінець XVIII ст.— 40-ві роки XIX ст.; 2) 40—80-ті роки XIX ст.; 3) 90-ті роки XIX ст.— 1914 р.

Запропонував таку періодизацію один з найбільших авторитетів у зарубіжному історичному українознавстві Іван Лисяк-Рудницький (1919—1984 рр.). У своєму коментарі до неї він писав: «Для цих трьох періодів пропонуємо наступні назви: шляхетська, народницька та модерністична епохи. Першу з них характеризує перевага дворянства козацького походження на Лівобережжі, а польсько-українського шляхетства на Правобережжі. Незважаючи на прийняття цієї верствою російської чи польської державно-політичної ідеології, в її надрах продовжував жевріти український «територіальний патріотизм» і навіть певні автономістичні змагання. На другому етапі на провідне місце суспільного життя пробивається демократична інтелігенція, опанована ідеєю «служіння народові». Цей поворот до протонаціональності призводить до скристалізування концепції про Україну як «етнічну національність». Від часів Кирило-Мефодіївського братства оформлюється український визвольний рух, який, всупереч тяжким ударам, що ним намагався його знищити російський уряд, зумів зберегти свою організаційну та ідейну тяглість. Врешті, на третьому етапі український рух від інтелігенції починає проникати в маси. Особливо після 1905 року множаться симптоми, які віщують відродження України як соціально здиференційованої та політично самосвідомої модерної нації»⁹.

Визначена І. Лисяком-Рудницьким періодизація історії українського національного руху (і, доламо, розвитку української національної самосвідомості) багато в чому нагадує подібну ж щодо історії загальноросійського визвольного руху ХІХ — початку ХХ ст. Ця остання утвердилася в радянській історіографії виключно на основі статті В. І. Леніна «З минулого робітничої преси» (1914 р.), хоч у ній лише вдало узагальнено матеріал фахових історичних праць. «Визвольний рух в Росії, — зазначалося в ленінській статті, — пройшов три головні етапи, відповідно до трьох головних класів російського суспільства, що накладали свою печать на рух: 1) період дворянський, приблизно з 1825 по 1861 рік; 2) різночипський, або буржуазно-демократичний, приблизно з 1861 по 1895 рік; 3) пролетарський, з 1895 — по цей час»¹⁰.

Спеціальні дослідження істориків-фахівців нашого часу дали змогу дещо скоригувати цю періодизацію (зокрема, розпочинати її не зі збройного виступу декабристів у 1825 р., а з творчо-публіцистичної та видавничої діяльності передових дворян кінця ХVІІІ ст., як-от революціонера О. Радищева і просвітителя М. Новикова). Тим самим вона ще більше наблизилася до запропонованої І. Лисяком-Рудницьким. А втім нічого дивного у цій подібності двох періодизацій немає: якщо український національний рух та його основа — національна самосвідомість — і не були наслідком «намовляння» російських соціалістів» чи «інтриг поляків», як запевняли присяжні прислужники російського царизму, все ж, звичайно, вказані історичні процеси в Україні розвивалися в тісному зв'язку із загальноросійським та польським визвольними рухами. Дозволимо ще раз послатися на загальнознаний українознавчий авторитет І. Лисяка-Рудницького. «...Ми не зуміємо історично збагнути зародження новітньої української нації, — категорично заявляв він, — якщо зосередимо увагу на національному русі у вузькому значенні слова. Тут дослідник мусить взяти до уваги усякі інші сили, наприклад, працю українських земств або діяльність українських віток різних «всеросійських» революційних організацій, починаючи з декабристів, через народників, аж до марксистських і робітничих гуртків на переломі століття. Крім того, при докладніших дослідках звичайно виявляється, що такі рухи (хоч вони не виявляли української національної свідомості у цілком скристалізованому вигляді) мали її в зародкованому стані, в постаті «південноросійського регіонального або територіального патріотизму»¹¹.

Справді, об'єктивні історичні передумови розвитку української національної самосвідомості зумовлювалися насамперед інтенсифікацією процесу становлення української нації (так само, як і російської та польської) під впливом капіталістичних відносин, що йшли на зміну феодальним. Виникненню й поширенню української національної самосвідомості сприяло багато факторів суспільно-політичного і культурно-освітнього характеру. Зокрема, наприкінці XVIII ст. імпульс цьому процесові дав ряд найважливіших політичних подій, що мали загальноукраїнське і загальноросійське значення. Це — російсько-турецькі війни за Північне Причорномор'я та Крим (70—80-ті роки), ліквідація Запорозької Січі (1775 р.), скасування автономної козацької адміністративно-політичної системи на Слобожанщині та Лівобережжі і юридичне оформлення тут у 1783 р. загальноросійського кріпосного права, насильницьке приєднання Російською імперією території Правобережної України, а Австрійською — Галичини й Буковини (70—90-ті роки). Розчленування, з одного боку, і возз'єднання, з другого, — території українського етносу, знищення останніх оплотів його державності супроводжувалося також і його русифікацією. Царські адміністратори витіснили українську мову з державних установ та навчальних закладів усіх ланок освіти. На рубежі XVIII і XIX ст. на передній край життя освіченої громадськості (головним чином з числа представників українського шляхетства та козацької старшини) висунулася мовно-культурна проблема. Майже виключно в інтелектуальному середовищі цієї інтелігенції, що формувалася з освіченої еліти української нації, і проходив процес формування української національної самосвідомості **на перших двох етапах**, які ми пропонуємо називати: 1) **дворянсько-шляхетським**, 2) **різночинсько-народницьким**. У широкому розумінні саме цей процес дістав назву загальноукраїнського національно-культурного відродження. Його колыскою стали Слобожанщина та Лівобережжя після ліквідації там козацької автономії. Ідея національно-визвольної боротьби, яка становила основу української національної самосвідомості, виникла тут не без впливу таких історичних і белетристичних творів XVIII ст., як літописи Самійла Величка та Григорія Граб'янки, «Історія русів», державно-політичних трактатів, написаних українськими представниками в Катерининській комісії по складанню «нового уложення».

Так чи інакше, але процес українського національного відродження **на першому етапі (приблизно до середини 40-х років XIX ст.)** охопив найбільші культурні центри українських земель, що перебували під владою Російської імперії, — Харків, Полтаву, Ніжин, а згодом досяг Перемишля та Львова на території Галичини, яка входила до складу Австрійської імперії. Провідними центрами поширення національної української самосвідомості уже на першому етапі (а далі й на інших) стали також дві російської столиці: давня — Москва і нова — Санкт-Петербург. Слід також відзначити, що участь у формуванні української національної самосвідомості поряд з українцями брали й представники інших народів Російської та Австрійської імперій. Досить значний був вклад у цю справу російської інтелігенції.

Як значний епізод в історії українського відродження, що мав місце біля самих джерел національної самосвідомості, постає нині зарубіжна поїздка 1791 р. українського поміщика, російського поета Василя Капніста і його переговори з канцлером Пруссії про можливість одержання від цієї країни допомоги в тому разі, коли українці, «доведені до краю тиранією, що її російський уряд, а саме князь Потьомкін, здійснювали над ним, ...спробують скинути російське ярмо». Адже йдеться про діяча, якого сучасники залежно від їх поглядів považали або ненавиділи за пристрасний український патріотизм, чю славнозвісну позацензурну «Оду на рабство» сприймали в тогочасному суспільстві як літературний виступ за «восстановление гетманского

правления», а самого його вважали таким, що «готовый был пожертвовать всем своим именем для благополучия Малороссии»¹². Сучасні професійні історики простежили дальший розвиток української національної самосвідомості у наступному поколінні родини Капністів. Її представники також були безпосередньо причетні до національного руху. Вони підтримували зв'язки з членами Кирило-Мефодіївського товариства, серйозно займалися українським мовознавством, поширювали рукописи пронизаних волелюбними ідеями поезій Т. Г. Шевченка¹³.

Національно-визвольні сюжети з історії України привертали увагу й класиків російської літератури Олександра Пушкіна та Миколи Гоголя. Їхні твори, пов'язані з українською тематикою, не тільки художньо розкривали освіченим російським читачам багатий віковичними традиціями «український світ», а й сприяли піднесенню національної свідомості самих українців. Досить вагомий внесок у цю справу зробили декабристи, насамперед Кіндрат Рилєєв. У своїй поемі «Войнаровский» він створює художні образи реальних історичних діячів — українського гетьмана Івана Мазепи та його племінника Андрія Войнаровського, яких зображує патріотами й героями національно-визвольної боротьби на Україні. Таке трактування цих образів не тільки повністю розходилося з офіційною точкою зору російського царизму та його ідеологів, але й було несподіваним для багатьох сучасників поета. Ще зовсім недавно воно з упередженням сприймалося й радянськими істориками та літературознавцями. Отож і супроводжувалися публікації поеми заклинаннями не вірити автору, що це була «борьба свободы с самовластьем», запевненнями, що «Рылеев создал антиисторический характер гетмана»¹⁴.

Зате нині, в часи переоцінки діяльності багатьох діячів минулого у зв'язку з крахом імперської системи СРСР, позитивне висвітлення Рилєєвим образу гетьмана Мазепи у контексті національно-визвольної боротьби українського народу сприймається науковцями та широкою громадськістю незалежної Української держави як цілком правомірне і найбільш наближене до історичної реальності. До речі, так само воно сприймалося і в середовищі сучасної поетові нечисленної української інтелігенції, про яку йшлося вище. Та й інші його твори, в яких оспівувалася боротьба українського козацтва та його героїв проти поневолювачів («Наливайко», «Гайдамак», «Палей», «Богдан Хмельницький», «Петр Великий в Острогжске») цілком імпонували тоді тим, хто дбав про утвердження й поширення в масах української національної самосвідомості. Серед них був і Микола Маркевич, який професійно займався вивченням історії України і став одним з перших авторів фундаментальної багатотомної узагальнюючої праці з цієї проблематики. У листі до К. Рилєєва, написаному за три місяці до повстання декабристів у 1825 р., Маркевич від себе та від своїх співвітчизників захоплено заявляв: «Ви підносите цілий народ, — горе тому, хто йде на приниження цілих країн, хто наважується покрити презирством цілі народи. Але слава тому, хто прославляє велич душі людської і кому цілі народи мають віддати подяку»¹⁵.

Вітчизняна війна 1812 р. безпосередньо зачепила й долю українського народу. Викликавши хвилю патріотичних настроїв проти наполеонівського нашествия, вона дала значний імпульс піднесенню національної самосвідомості в Україні. А серед прогресивної російської громадськості (незалежно від національності її діячів) пробудила романтизований інтерес до мови, фольклору та побуту населення України. З цього інтересу народилися перші українознавчі лінгвістичні та фольклористичні праці (у світ їх випустили видавництва Петербурга та Москви). Це — граматика української мови, складена вченим-мовознавцем із Сумщини Олексієм Павловським (1818 р.), збірники українського пісенного фольклору Миколи Цертелева — грузинського кня-

зя за походженням (1819 р.) та Михайла Максимовича — вихованця Московського і майбутнього першого ректора Київського університету (1827 р.). Відомий російський учений-славіст Ізмаїл Срезневський розпочинав свою викладацько-дослідницьку діяльність у Харківському університеті. Як збирач та видавець творів українського фольклору він цілком усвідомлював свою добровільну і благородну місію популяризатора масової української самосвідомості. Його стаття 1834 р. «Взгляд на памятники украинской народной словесности» — перший друкований публічний виступ на захист української мови, її права на необмежене використання в літературі й науці¹⁶. «Надії на славу літературну» побачив Срезневський у творчості українських письменників — своїх сучасників — Івана Котляревського, Петра Гулака-Артемовського, Григорія Квітки-Основ'яненка.

Активним поширювачем української самосвідомості став Микола Костомаров — також вихованець Харківського університету. З перших кроків своєї вченої кар'єри він настільки досконало оволодів українською мовою, що писав нею художні твори; на основі українського фольклору виконав два дисертаційні дослідження. Зі сторінок харківського українського альманаху «Молодик» (1843 р.) Костомаров закликав своїх сучасників на Україні писати твори, орієнтуючись на інтереси народних мас, уважно вивчати духовну культуру українського народу, розширювати народознавчі дослідження, зробити українську мову зряддям науки та мистецтва. «Конечно, Гоголь — відзначав Костомаров, — много выразил из малороссийского быта на прекрасном русском языке, но, падо сознаться, знатоки говорят, что многое то же самое, будь оно на природном языке, было бы лучше»¹⁷. І тут же вчений пророче визначив місце в розвитку української національної самосвідомості творчості тоді ще молодого поета — Тараса Шевченка: «Этo целый народ, говорящий устами своего поэта»¹⁸.

І це, як відзначають дослідники, не випадковість, що в ХІХ ст. найбільше для утвердження української національної самосвідомості зробили не державний муж чи воїн, а поет Тарас Шевченко, його геніальна творча спадщина. Адже національна самосвідомість включає в себе не лише систему раціональних ідей, а й емоційну сферу, яка стимулюється звичайно не вченими, а поетами й письменниками. Вихід у Петербурзі 1840 р. збірки поетичних творів Т. Шевченка «Кобзар» був, безперечно, знаменною віхою в історії українського культурного відродження, а сама ця невелика тоді книжечка стала могутньою рушійною силою формування національної самосвідомості багатьох українців. Відтоді в рукописних списках і друкованих виданнях, у піснях, якими ставало чимало його віршів, творчість Шевченка почала проникати в саму гущу народних мас пригнобленої царизмом України, пробуджуючи національну гідність людей, утверджуючи в їх спілкуванні спільну, зрозумілу всім українцям лексику. Причому таку ж роль твори основоположника нової української літератури і реформатора української мови, яким по праву ввійшов в історію нашого народу Шевченко, відігравали й на українських землях по другий бік російсько-австрійського державного кордону.

Напередодні і в період демократичної революції 1848—1849 рр. у Західній та Центральній Європі українські прогресивні громадські діячі Східної Галичини мали всі підстави проголошувати: «Якщо хочемо озброїтися силою, давайте прислухаємося до громогласного Шевченка»¹⁹. У свою чергу, Шевченкові та його ідейним однодумцям були відомі імена і творчість таких видатних зарубіжних слов'янських будителів, як Шафарик, Коллар, Міцкевич та ін. А такі переконані у своїй українській національній самосвідомості слов'янознавці, як Ізмаїл Срезневський та Осип Бодяньський, були особисто знайомі з цими та багатьма іншими діячами зарубіжного слов'янського світу. Здавалося,

що визвольні ідеї створення всеслов'янського федеративного союзу носяться в повітрі. Їх разом з ідеями соціального й національного рєкріпачення українського народу, ліквідації самодержавного і встановлення демократичного ладу, піднесення масової національної самосвідомості в Україні шляхом розвитку системи шкільної освіти та широкої культурно-освітньої пропаганди було покладено в основу програми Кирило-Мефодіївського товариства. Ця нелегальна політична організація, провідними діячами якої були Василь Білозерський, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Тарас Шевченко, Микола Гулак, посіла видатне місце в історичному процесі утвердження в масах української національної самосвідомості.

Діяльність Кирило-Мефодіївського товариства (1846—1847 рр.) знаменувала початок **другого, різночинсько-народницького, етапу в процесі формування й розвитку національної самосвідомості**. Остання, як і український національний рух цього часу, дедалі більше політизується, і це швидко зрозуміли охоронці царського самодержавства, які проводили слідство у справі кирило-мефодіївців. Шеф жандармів граф О. Ф. Орлов, підсумовуючи слідчі матеріали, відзначив, що члени товариства прагнули відновити колишню Гетьманщину по можливості «в незалежності от других славянских племен», що «общество почти потеряло из виду обширную цель объединения всех славянских племен и заботилось лишь о Малороссии, ее народности, языке и даже незалежності», що положення основного програмного документа кирило-мефодіївців — «Закону Божого» — викладені «в революционном и коммунистическом духе»²⁰. (В дужках зауважимо, що документи, які вийшли з-під пера кирило-мефодіївців, налякали охоронців не лише царського самодержавства, а й радянсько-комуністичної тоталітарної системи, свідченням чого може бути заборона на початку 70-х років друкувати тритомник матеріалів слідчої справи Кирило-Мефодіївського товариства. Тому повністю підготовлений до друку рукопис було видано лише через два десятиріччя — у 1990 р., коли Україна почала ставати на шлях незалежного державного розвитку).

Сьогодні ж заключне положення кирило-мефодіївського «Закону Божого» звучить як пророцтво, що збулося: «І встане Україна з своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар. І Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським»²¹. Видатний історик Михайло Грушевський в «Очерке истории украинского народа» так оцінив історичне значення Кирило-Мефодіївського товариства: «...Здесь мы впервые видим попытки теоретического формирования украинской идеи в политической и общественной сфере в духе прогресса и свободы»²².

Пропаганду ідей, що насаперед мали на меті формування національної самосвідомості, як найважливішого засобу піднесення українського визвольного руху, колишні учасники Кирило-Мефодіївського товариства відновили наприкінці 50-х — на початку 60-х років у Санкт-Петербурзі після відбуття десятирічного заслання. Мабуть, здійснювали вони її тепер більш обережно й помірковано, та все ж досить виразно і безкомпромісно. Це був короткотрасний період першої загальноросійської революційної ситуації, достатньо сприятливої для розвитку масової української національної самосвідомості. Тоді в Петербурзі знаходилися найважливіші організації загальноукраїнського національного руху, як-от: гурток однодумців і послідовників Т. Шевченка, українська друкарня Пантелеймона Куліша, нарешті, редакція першого українознавчого журналу «Основа», матеріали яко-

го публікувалися російською та українською мовами і який фактично став трибуною пропаганди української національної самосвідомості.

Головним питанням, яке найбільше дискутувалося на сторінках «Основи», було національне. У полеміці з російською, польською, німецькою, єврейською реакційно-шовіністичною пресою «Основа» обстоювала програму всебічного розвитку національної культури, вимагала створення в Україні широкої мережі шкіл, запровадження в них навчання рідною мовою корінного населення, вказувала на першорядне значення систематичного видання цієї мовою науково-популярної літератури — як для загальної освіти народних мас, так і для формування їх національної самосвідомості.

Саме зі сторінок «Основи» пролунав пристрасний протест М. Костомарова проти денационалізації українського народу, розчинення його інтелектуальної еліти в тих імперських етносах, які політично панували на українських землях. «Судьба южнорусского племени устроилась так, что те, которые выдвигались из массы, обыкновенно теряли и народность; в старину они делались поляками, теперь делаются великороссиянами: народность южнорусская постоянно была и теперь остается достоянием простой массы»²³, — так писав Костомаров у своїй славнозвісній історико-етнографічній і публіцистичній статті «Две русские народности», яку великоросійські та польські шовіністи одразу ж зустріли недоброзичливо, а в радянський час її взагалі вилучили з наукового обігу, начепивши застрашливий ярлик «буржуазно-націоналістичної». Ще більшої заборони з боку офіційних радянських властей зазнала стаття іншого вченого — Володимира Антоновича — «Три национальные типы народные», написана і вперше опублікована через чверть століття після вищезгаданої костомаровської. Вона немовби розвивала положення останньої новими аргументами. Автор рішуче виступив проти версії, інтенсивно насаджуваної тоді «зверху», згідно з якою українці під владою Австро-Угорської імперії визнавалися лише різновидом поляків, а в Російській імперії проголошувалися тільки гілкою великоросів²⁴. А відомо ж, що початок ідейної боротьби Антоновича за масове утвердження української національної самосвідомості також припав на період першої загальноросійської революційної ситуації та діяльності «Основи». Саме на її сторінках у статті «Моя исповедь» Антонович публічно закликав споріднену йому за походженням польську шляхту в Україні допомогти українському народу «в освіті, в досягненні самосвідомості»²⁵.

Зразки практичної роботи в цьому напрямі показували добровільні викладачі недільних шкіл, учасники масового громадівського руху на Наддніпрянській Україні, а також діячі культурно-освітнього товариства «Просвіта» в Галичині. Щоправда, в умовах Російської імперії протягом другої половини XIX ст. всю освітню роботу, спрямовану на виховання в масах української національної самосвідомості, доводилося вести напівлегально, а то й зовсім нелегально. Адже з 1863 р. відповідно до циркуляра міністра внутрішніх справ Валуєва категорично заборонялося друкування книжок (науково-популярних, навчальних і релігійних) українською мовою, а слідом за тим, у 1876 р., уже указом самого російського імператора Олександра II не дозволялося також і ввозити будь-яку друковану продукцію українською мовою з-за кордону.

Українська національно свідомо інтелігенція змушена була створити за прикладом герценівської російської вільної друкарні свій національний друкарський центр у Женеві. Його очолив ще один корифей української суспільної думки, політичний емігрант, якого переслідував російський царизм, — Михайло Драгоманов. Учень і послідовник цього невтомного подвижника, класик української літератури Іван Франко, визначаючи місце свого вчителя у процесі формування української національної самосвідомості, висловився так:

«...Драгоманов європеїзував галицьких русинів, перетворив доти паліве сентиментальне українофілство в свідоме змагання за здобуття не тільки національних, а й загальнолюдських прав українському народові»²⁶.

У своїй відомій історико-публіцистичній праці «Историческая Польша и великорусская демократия» Драгоманов першим на повний голос відважився сказати правду про нехтування національних прав та інтересів українського народу й з боку, як це не було прикро, діячів польського та загальноросійського визвольних рухів. Український учений і політичний діяч тут же зазначив, що не помічали існування українського народу як окремого етносу й нації ні Карл Маркс, ні Фрідріх Енгельс, ні російські народники, ні російські соціал-демократи. А випробування положеннями цього драгомановського твору не витримали ні польські, ні російські революціонери — як сучасники видатного будителя української національної самосвідомості, так і ті, хто вийшов на політичну арену пізніше. Найнетерпимішими щодо змісту «Исторической Польши...» виявили себе лідери російської соціал-демократії — від Г. В. Плеханова до В. І. Леніна. Вони одностайно різко засудили нелегкотравну для них драгомановську працю, бо й самі грішили недооцінкою українського питання, українського національного руху, а дехто з їхнього середовища дивився на українців лише як на носіїв певних мовно-діалектних відмінностей у масах російського та польського народів.

Надаючи першорядного значення справі піднесення національної самосвідомості, Драгоманов наполегливо переконував українську інтелігенцію не позбавляти своєю увагою народні маси, спростовував демагогію псевдодрузів народу, які хотіли умертвити українській національний рух міркуваннями, на зразок таких: сучасні хохли, мовляв, — голі й босі, і їм не до України; голодуючому народу на Україні не до пропаганди українофілів. Відповідь Драгоманова на ці та подібні демагогічні випадки (1881 р.) пройнята непохитним оптимізмом: «Ми не поділяємо такої думки...»²⁷. І досі по-сучасному звучать драгомановські слова з його праці «Чудацькі думки про українську національну справу» (1891): «Коли ми визнаємо, що втратили свої національні права через брак свідомості нашої національності і не можемо дійти до них через певну політично-адміністративну систему, то нам може бути інтересними тільки: 1) щоб національна свідомість росла серед наших власних земляків, а 2) щоб великороси допомагали нам, а не перешкоджали ламати ту політично-адміністративну систему»²⁸. Тут уже бачимо органічне й нерозривне поєднання культурно-освітнього напряму діяльності з радикально-політичним, що є характерним для **третього (заключного) етапу формування української національної самосвідомості**. Пропонуємо назвати його загальнонародним, вмістивши в хронологічні рамки з 90-х років XIX ст. до 1914 р., тобто до вибуху першої світової війни. Правда, закінчення його можна й відсунути навіть до 1917 р. — року початку Української демократичної революції. В цей приблизно чвертьстолітній період провідним регіональним осередком формування масової української національної свідомості стає Східна Галичина з центром у Львові. Не будемо заглиблюватися в аналіз прихованих причин і далекоюсяжних цілей політики правлячих кіл Австро-Угорської монархії щодо українства, однак залишається фактом, що українська мова та українська культура тут не переслідувалися. Тому діячі всеукраїнського національного руху мали підстави назвати Східну Галичину на рубежі XIX і XX століть «українським П'ємонтом» (за аналогією з відомою італійською провінцією, яка стала центром національно-визвольної боротьби за возз'єднання всіх італійських земель у єдиній державі). Східна Галичина, де більшість населення становили українці, поступово перетворилася на могутній генератор ідей національного визволення та возз'єднан-

ня всіх українських земель по обидва боки австро-угорського кордону. Ще в 70—80-х роках тут досить активно діяли українські видавництва, виходили в світ українські газети й журнали, на всій території краю функціонували бібліотеки та читальні самодіяльного культурно-освітнього товариства «Просвіта». Хоча в українсько-галицьких періодичних виданнях вже й тоді друкувалися письменники та вчені також із Наддніпрянщини, діяльність, яка проводилася в краї з метою піднесення української національної самосвідомості, мала все ж переважно регіональний характер. Всеукраїнською вона, по суті, стає з 90-х років XIX ст., коли, власне, й розпочинається новий етап розвитку української національної самосвідомості. Таке датування спирається як на історичні реалії, так і на авторитетні узагальнення останніх, зроблені безпосередніми учасниками вищевказаного процесу. Зокрема, М. С. Грушевський (власне автор теорії «українського П'ємонту»), визначаючи місце Галичини в історії загальноукраїнського національного відродження, органічною невід'ємною частиною якого був, як ми це вже відзначали раніше, історичний процес розвитку української національної самосвідомості, писав 1906 р. на сторінках петербурзького тижневика «Украинский вестник»: «По мере того, как национальное украинское движение в Галиции крепло и из стадий наивного романтизма переходило к разрешению задач культурного, социального и политического развития народа, литературная и общественная украинская работа, которая вслась в ней силами местными и украинскими силами России, приобретает все большее значение для всех украинских земель, и в последнее десятилетие XIX в. Галиция, несмотря на собственные тяжелые условия национального и экономического существования, делается центром украинского движения, и по отношению к украинским землям России играет роль культурного арсенала, где создавались и совершенствовались средства национального, культурного и политико-общественного возрождения украинского народа»²⁹.

Нагадаємо, що саме в ці роки тут організовується ряд українських національних політичних партій (Галицька українська соціал-демократична і Національно-демократична); активізується діяльність львівського Наукового товариства ім. Т. Шевченка, яке незабаром набуло всесвітнього авторитету свого роду української національної академії наук; у Львівському університеті відкривається перша в світі кафедра історії України; починають виходити журнали «Записки Наукового товариства ім. Шевченка» та «Літературно-науковий вісник», роль яких у формуванні української національної самосвідомості важко переоцінити. Саме Львів став ініціатором святкування 100-річчя з часу виходу в світ славнозвісної Енеїди полтавця Івана Котляревського, яка започаткувала нову українську літературу і відіграла величезну роль у тому, що дедалі більше національно індиферентних людей почали усвідомлювати себе українцями.

Процеси, що відбувалися в Галичині, благотворно впливали й на розвиток національної самосвідомості серед українців Російської імперії. І тут 90-і роки знаменували великий поворот, початок нового етапу у цьому всеукраїнському процесі. Насамперед це знайшло втілення у заснуванні українських книговидавництв у Києві та Петербурзі. Широку культурно-освітню діяльність проводило петербурзьке «Общество им. Шевченко». Серед його засновників та членів бачимо й світочів російської культури Дмитра Менделєєва, Олександра Пипіна, Володимира Короленка, Іллю Репіна та інших.

Плідними щодо заходів, які давали значний імпульс масовому розвитку української національної самосвідомості, виявилися 900-ті роки. Святом українського слова стали урочистості з нагоди відкриття у Полтаві 1903 р. пам'ятника Івану Котляревському. Тут було тоді яскраво продемонстровано єдність діячів українського національного руху по обидва боки російсько-австрійського кордону: адже у святку-

ванні взяли участь також і делегати з Галичини та Буковини. Важливою еднальною ланкою між «двома Українами» у складі двох імперій була наукова, політична і культурно-освітня діяльність Михайла Грушевського, яка утверджувала спільність історичного походження, культури та національних інтересів усього українства. Його багатотомна «Історія України-Руси», науково-популярні однотомники з історії України, які до 1917 р. неодноразово перевидавалися українською та російською мовами, безперечно, сприяли зростанню масової української національної самосвідомості. Це засвідчено й визнано сучасниками великого вченого і громадського діяча. Зокрема, журнал «Украинская жизнь» (до речі, на той час один-єдиний у Російській імперії періодичний орган з українознавства) зазначив з нагоди 50-річчя від дня народження М. С. Грушевського, що весь його творчий доробок є позитивним ґрунтом, позитивним джерелом національно-політичної і соціально-культурної самосвідомості, що вся його діяльність має настільки велике суспільне значення, що й її саму можна вважати етапом в історії української самосвідомості³⁰.

До речі, й сам Грушевський зробив спробу періодизувати процес українського відродження ХІХ ст. в аспекті утвердження національної самосвідомості, або, за його термінологією, — історію розвитку ідей націоналізму³¹. Отже, першу її стадію вчений доводить до часу утворення Кирило-Мефодіївського братства. Він називає її **провансальською** (від розташованого на території Франції регіону Прованс з відмінними від загальнофранцузьких культурою, мовою, менталітетом населення) і характеризує як поглиблений, проїнятий ідеалізацією української минувшини, етнографічно-історичний інтерес тодішньої інтелігенції до прикмет народного побуту («народних святців»). Друга стадія, яка визначалася діяльністю «братчиків» до і після їх арешту, характеризується **соціалізацією** українства в 40—70-х роках, тобто усвідомленням і розробкою тією ж самою інтелігенцією соціально-економічних, соціально-політичних та культурно-соціальних проблем і завдань розвитку українського суспільства.

І, нарешті, третя стадія українського відродження почалася, за Грушевським, з 80-х років ХІХ ст., коли національний рух «переводить» українську справу з утопічної всеслов'янської федерації на ґрунт реальних відносин на всій території українського народу (під владою обох імперій — Російської і Австро-Угорської), спрямовується на те, щоб потреби всестороннього національного розвитку українства нерозлучно злилися із суспільно-економічними й політичними постулатами його як нації — демосу, а водночас гарантували б усьому українському громадянству вільний та успішний розвиток як народу, нації в усій широті понять про національне життя. І хоч сам Грушевський не дав термінологічного визначення цієї стадії, гадаємо, що остаточно, виходячи з його підкреслення ролі народу в ній, можна назвати **загальнонародною**. Наголошуючи на цілковитій життєвості своєї схеми історії «поступово-національних змагань» в Україні, Грушевський переконує, що вона не є якоюсь абстракцією, а відбиває «конкретні форми боротьби та праці, страждань і здобутків передових репрезентантів нашої суспільності, тої найліпшої часті її, що була і зостанеться гордістю й утіхою нашої народності, її вічним інвентарем, тривким набутком віків»³².

Плідна наукова діяльність видатного українського історика викликала закономірну повагу до нього з боку його російських учених колег. Книга Грушевського «Очерк истории украинского народа» була нагороджена Уваровською премією Російської Академії наук. 1904 р. цією ж академією було підготовлено й видано «Славянський збірник», примітний також і тим, що в ньому побачили світ три наукові статті Грушевського, опубліковані мовою оригіналу — українською. Це був перший випадок вживання української мови в російських академічних

наукових виданнях. З належною толерантністю, хоча й не погоджуючись з ним у принципі, поставилася більшість російських учених до пропозиції Грушевського покінчити з традиційним підходом до багатовікової історії східного слов'янства, яка розглядалася тільки як історія Росії з окремими епізодами, що стосувалися минулого українського та білоруського народів. Думка вченого була достатньо категоричною: «общерусской» історії не може бути, як немає й «общерусской» народності; замість неприродної, штучної комбінації історичних фактів, що підносяться у вигляді «общерусской» історії, треба вивчати історичне минуле східного слов'янства як належне всім трьом його народностям, кожна з яких має свою самостійну історію; слід було б обдумати й можливість висвітлення історії Росії як історії всіх народностей і племен, що її населяють чи населяли³³.

Правомірність, реальність та об'єктивність запропонованої ним схеми історичного процесу східного слов'янства Грушевський довів величезною кількістю конкретно-історичного матеріалу у своїй фундаментальній «Історії України-Руси». Однак ні російська доживотнева, ні радянська історіографія концепцію Грушевського не сприйняла. Більше того, радянські історики у своїх зусиллях зміцнити успадковану ними традиційну схему «общерусской» історії пішли далі за своїх доживотневих колег. Вони створили теорію давньоруської народності і проголосили Київську Русь спільною колискою російського, українського і білоруського народів. Але сьогодні фахівці — історики Київської Русі, що працюють в Україні, здебільшого повертаються до схеми Грушевського, яка, за оцінкою академіка Всеукраїнської Академії наук Д. І. Багалія, «правильна і з теоретичного, і з практичного боку, бо український народ жив історичним життям протягом більш як тисячоліття, здобув собі свою власну територію, витратив колосальну енергію, щоб її охороняти та нею користуватися, утворив за цей час націю»³⁴.

Ця схема, а також створені на її основі історичні праці і в наш час сприяють вихованню масової української національної самосвідомості. На цю важливу справу працює сьогодні, як і за життя автора, й публіцистика Грушевського, якою він особливо багато займався в період революції 1905—1907 рр. Тоді царизм змушений був зняти обмеження щодо української мови. Нею почало видаватися багато газет і журналів, у містах і селах України розгорнула культурно-освітню роботу численні самодіяльні організації — «просвіти». Політизувався український національний рух, який викликав до життя багато національних політичних партій.

Голос депутатів з України стало чути й на засіданнях Державних дум Російської імперії, яку саме Грушевський першим назвав «тюрмою народів» у своїй брошурі 1907 р. «Единство или распадение России?».

Висміявши на її сторінках вихованих на казенних підручниках «патріотів», які пишалися своєю належністю «к первому государству в мире, занимавшему одну шестую часть всей суши», водночас не помічали, що «это самое бедное, самое необразованное, самое неустроенное государство из всех цивилизованных стран», Грушевський недвозначно і категорично заявив: «Полная самостоятельность и независимость является последовательным, логическим завершением запросов национального развития и самоопределения всякой народности, занимающей определенную территорию и обладающей достаточными задатками и энергиею развития»³⁵.

Така постановка питання про можливість і об'єктивну закономірність народження української державності стала практичною справою в умовах Української національно-демократичної революції 1917—1918 років, 75-річний ювілей якої було відзначено спеціальною постановою Президії Верховної Ради України від 6 квітня 1992 р.³⁶ Ця революція

могла вже спертися на могутнє піднесення масової української національної самосвідомості, що остаточно сформувалася в десятирічному хронологічному проміжку між першою і другою російськими демократичними революціями. «Українське питання» висунулося тоді чи не в самий центр суспільно-політичного життя Російської та Австро-Угорської імперій, які неухильно котилися до свого розпаду, що й стався у 1917—1918 рр. На той час лідери української демократії як найголовніше кредо національної самосвідомості мас відкрито проголосили: «...Ні політичне, ні соціальне визволення не може бути дійсним визволенням без визволення національного»³⁷. Глибинний зміст цієї думки повною мірою усвідомлюється тільки сьогодні, коли українська самостійна державність стала реальністю, а в справі утвердження масової української національної самосвідомості, принижуваної протягом десятиліть радянської влади, відкрилося широке поле діяльності. Тут у найближчі роки доведеться ще немало попрацювати національно свідомій українській інтелігенції.

* В основу цієї публікації покладено доповіді, прочитані автором на Міжнародному конгресі слов'янських культур (Москва, 25—28 травня 1992 р.) та другій Всеукраїнській науково-теоретичній конференції «Проблеми історії національного руху на Україні (до 1917 р.)» (Миколаїв, 7—8 жовтня 1992 р.). Не претендуючи на абсолютну безспірність своїх узагальнень (і навіть міркувань високоавторитетних фахівців, що так чи інакше зверталися до питань, порушуваних у даній статті), автор розглядає цю свою працю як одну з робочих схем для вироблення концепції, періодизації, плану-перспективу майбутньої багатотомної «Історії українського народу», роботу над якою розпочинає колектив Інституту історії України АН України. Висловлені читачами зауваження допоможуть виробленню найбільш наближених до історичних реалій методичних орієнтирів у висвітленні чи не найменш глибоко вивченого періоду історії України: від кінця XVIII ст. до 1917 р.

¹ Етнографія / Под. ред. Ю. В. Бромлей и Г. Е. Маркова.— М., 1982.— С. 6.

² Макарачук С. А. Український етнос (виникнення та історичний розвиток).— К., 1992.— С. 6—7.

³ Грушевський М. На українські теми: «О любви к отечеству и народной гордости» // Літ.-наук. вісн.—1907.— Т. 38.— С. 116.

⁴ Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання.— К., 1991.— С. 97.

⁵ Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса.— М., 1983.— С. 191.

⁶ Спиркин А. Г. Сознание и самосознание.— М., 1972.— С. 125—126.

⁷ Дорошенко Д. Короткий бібліографічний огляд // Українська душа.— К., 1992.— С. 115.

⁸ Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України.— Львів, 1991.— С. 5; Дорошенко Д. Нарис історії України.— К., 1991.— Т. 2 (від половини XVII ст.).— С. 268. Найновішу теоретичну розвідку про українське національне відродження, яка належить перу українсько-канадського історика Павла Маючя, опублікував 1991 р. «Український історичний журнал» (№ 5.— С. 97—107). Автор справедливо розкритикував восьмитому «Історію Української РСР» (К., 1977—1979) за відсутність у ній ґрунтовного висвітлення українського національного руху. Коли ж він сам узявся наповнювати конкретним фактичним матеріалом з історії України XIX—початку XX ст. вироблену як ним самим, так і його колегами—чехословацьким істориком Мирославом Грохом і американським істориком Романом Шпорлюком—трестадійну схему розвитку національного руху будь-якого народу, то не уникнув певних суперечностей, а то й спірних положень. Надто категоричним і спрощеним видається, наприклад, твердження про те, нібито протягом усього XIX ст. українське суспільство було недорозвинутим, аграрним. Заперечення викликає теорія «природної ієрархії численних лояльностей», за допомогою якої автор намагається виправдати як цілком нормальні й такі, що зовсім не суперечать українському національному рухові, явища малоросійства, рутенства, русинства. Притягування ж для підтвердження своїх поглядів авторитетів М. Гоголя, О. Павловського, М. Максимовича, М. Драгоманова є зовсім недоречним, бо перекидає їх справжнє місце в історії національного відродження, національного руху в Україні, у розвитку української національної самосвідомості. Нарешті, сумнівним є авторське протиставлення на всьому хронологічному відрізьку XIX—початку XX ст. українських земель під владою Російської імперії, з одного боку, і таких же під владою Австрійської імперії, з другого: перші, мовляв, переважали тільки кількісними показниками щодо території і населення, а другі (особливо Галичина) відігравали в цей час «важливу, а то й вирішальну роль у вирішуваних напрямку українського національного відродження». Нам більше імпонує в даному разі позиція професора Київського університету ім. Тараса Шевченка Л. Г. Мельника (і ми переконані, що вона більше відповідає реальній дійсності!), який заявляє: «Зауважимо, що, визнаючи велике значення західноукраїнського регіону в зазначеному

процесі, все ж основну увагу звернуто на Україну в складі Російської імперії, оскільки головні явища становлення національної самосвідомості ... мали прояв саме тут» (Мельник Л. Г. Утвердження ідеї українського національного самовизначення (кінець XVIII — початок XX ст.): Конспект лекцій.— К., 1992.— С. 5). Пошлемося також на працю «Роль України в новітній історії» І. Лисяка-Рудницького, яка, на нашу думку, може вважатися класичною в галузі методології історії українського національного відродження XIX — початку XX ст. З позицій наукової об'єктивності автор, аж ніяк не ігноруючи відмінності політичного розвитку двох частин України: Наддніпрянської і Галицької, наголошує на їх співпраці у справі піднесення української національної самосвідомості і дає до цього, зокрема, й таке пояснення: «Галицький ґрунт був духовно радше яловий. Ідеї, що служили натхненням для українського відродження в Галичині, майже без винятку походили з Наддніпрянщини» (Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України.— С. 34).

⁹ Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в XIX ст. // Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою: Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки.— Мюнхен.—1973.— С. 72.

¹⁰ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 25.— С. 90.

¹¹ Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою...— С. 21.

¹² Бантшиш-Каменский Д. Н. Словарь достопамятных людей русской земли / 2-ое изд.—СПб., 1847.— Ч. 2.— С. 53; Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820-х годов.— М., 1931.— Т. 1.— С. 311.

¹³ Дашкевич Я. Р. Василь Капніст — український політичний діяч // Укр. іст. журнал.—1991.— № 7.— С. 81.

¹⁴ Базанов В. Г., Архипова А. В. Творческий путь Рылеева // Рылеев К. Ф. Полн. собр. стихотворений.— Л., 1971.— С. 26, 27.

¹⁵ Шевченко Ф. П. Историчне минуле України в творчості декабристів // Укр. іст. журн.—1975.— № 12.— С. 92.

¹⁶ Сарбей В. Г., Крюков А. В. І. Срезневський — історик України // Укр. іст. журн.—1987.— № 6.— С. 138—144.

¹⁷ Костомаров Н. Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке // Костомаров М. Науково-публіцистичні і полемічні писання.— К., 1928.— С. 42—43.

¹⁸ Там же.— С. 49.

¹⁹ Гуржій І. О., Сарбей В. Г. Шевченко — революціонер-демократ.— К.—1961.— С. 21.

²⁰ Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т.— К., 1990.— Т. 1.— С. 56.

²¹ Там же.— С. 169.

²² Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа.— К., 1991.— С. 317.

²³ Костомаров Н. И. Две русские народности // Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования.— СПб., 1863.— Т. 1.— С. 98.

²⁴ Антонович В. Три национальные типы народные // Твори.— К., 1932.— Т. 1.— С. 198.

²⁵ Там же.— С. 106.

²⁶ Франко І. Я. Українсько-руська (малоруська) література // Зібр. творів: У 50 т.— К., 1984.— Т. 41.— С. 87.

²⁷ Драгоманов М. П. Что такое украинофильство // Драгоманов М. П. Вибране: Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні.— К., 1991.— С. 452.

²⁸ Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу // Там же.— С. 543.

²⁹ Грушевський М. Украинский Пьемонт // Укр. вестн.—1960.— № 2.— С. 105.

³⁰ Белоусенко А. На общественном посту: М. С. Грушевский как общественный деятель // Укр. жизнь.—1916.— № 12.— С. 22.

³¹ Грушевський М. На українські теми: «О любви к отечеству и народной гордости» // Лит.-наук. вiстн.—1907.— Т. 38.— С. 111—113.

³² Там же.— С. 114.

³³ Грушевський М. С. Звичайна схема «руської історії» й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства // Літ. Україна.—1991.—30 трав.

³⁴ Цит. за: Винар Л. Найкращий знавець історії України // Старожитності.—1991.— № 7(11).— С. 4.

³⁵ Грушевський М. Единство или распадение России?— СПб., 1907.— С. 8.

³⁶ Українська демократична революція 1917—1918 років: Матеріали науково-теоретичної конференції.— К., 1992.— С. 3.

³⁷ Винниченко В. Відродження нації: (Історія української революції. Марець 1917 — грудень 1919 р.) // К.; Відень, 1920.— Ч. 2.— С. 28.

Маловідомі сторінки історії

В. Ф. Солдатенко (Київ), І. В. Солдатенко (Київ)

Виступ полуботківців у 1917 р.

(Спроба хронікально-документальної реконструкції події)

Мало хто з дослідників історії революційних подій 1917 р. не стикався з окремими, розрізненими фактами, згадками про сплеск солдатської стихії в Києві на початку липня. Адже в події було втягнуто більше 10 тис. лише озброєних солдатів, половина з них, доведена до відчаю, перебувала в стані крайнього збудження, обурення. В три-можному чеканні неконтрольованого вибуху кияни провели кілька днів і ночей. До того ж, це було в той момент, коли досягла свого апогею політична криза в Петрограді.

Та водночас не знайти і жодної публікації, автор якої намагався б викласти непростий, в чомусь таємничо-загадковий сюжет без цілої низки застережень. Більшість же істориків, стикаючись з очевидними труднощами, чинять ще простіше — або взагалі обходять його, або ж передають скоромовкою, ледь згадують, не зважаючи на проникнення в глибинну суть однієї з невивчених сторінок минулого. Головна причина тут полягає, очевидно, у тому, що у розпорядженні дослідників дуже, просто занадто, вузька документальна база. Рух справді був стихійним. Хоч «критична маса» накопичувалась довго, та в завершальній стадії він розвивався вибухоподібно, швидкоплинно завершився. Його перебіг, практично, не зафіксовано бодай у якихось інформаційно-регламентаційних документах осіб, що стали на чолі виступу солдатів. Це утруднює розуміння мотивів поведінки повсталих. Безславне ж завершення, очевидно, призвело до того, що найактивніші його учасники пізніше не бажали відтворювати в мемуарах цю досить неприємну сторінку своїх біографій. Тим більше, що деяка (незначна) частина їх була ув'язнена за звинуваченнями у кримінальних злочинах, а життєві шляхи всіх інших губляться у фронтових окопах, куди вони терміново, навіть поспіхом були вивезені, точніше, спроваджені, як тільки власті опанували становищем. Логічно допустити, що серед полуботківців взагалі було мало не тільки політично свідомих, зрілих людей, здатних на скільки-небудь серйозну аналітичну оцінку власних дій, які б розуміли історичну вагу своїх свідчень для нащадків, а й просто письменних.

Чи не тому у розпорядженні дослідників лише одна публікація безпосереднього учасника подій — полуботківця М. Падалки (щоправда, М. Грушевський спеціально відзначає, що в числі керівників полуботківського руху його ім'я невідоме). Власне, у повному розумінні мемуарною її теж вважати не можна. М. Падалка зробив доповідь-реферат в Українському військово-історичному товаристві в Ченстохові в 1921 р. і опублікував її під однією і тією ж назвою у воєнно-науковому збірнику «До зброї», (він виявився єдиним) і окремим виданням на власний кошт у львівському видавництві «Діло»².

Схоже, що для тогочасних політичних лідерів, зокрема, з Центральної Ради виступ полуботківців став тією подією, закінчення якої чекають в нервовому напруженні, з важким серцем, поганим передчуттям, подією, яку згодом навіть згадувати не хочеться, і від думок про яку з роздратуванням відмахуються, як від надойдливих мух. Коли ж через певний час такі діячі як М. Грушевський, В. Винничен-

ко, Д. Дорошенко, П. Христюк та інші взялися за підготовку мемуарів, наукове осмислення минулого, вони змушені були зізнатися, що для вибудови цільної концепції не вистачає не лише необхідних джерел, але й бракує їхнього (сучасників) розуміння навіть найзагальнішої логіки, основного стрижня, головної пружини подій. А це, в свою чергу, було пов'язано почасти з природними труднощами тлумачення, пояснення дії стихійних процесів, почасти з незбагненністю поведінки багатьох політичних сил, особистостей, які різною мірою виявились причетними до подій. Заплутати ситуацію тут допомогли заяви і публікації з різних політичних таборів, що в горінні пристрастей, в полум'ї емоцій намагались якнайоперативніше відмежуватись від бензешних дій, водночас кинути тінь підозри за їх ініціювання на супротивників. Нерідко це робилось без будь-яких фактичних підтверджень, із далеко не делікатними натяками, припущеннями, поширенням сумнівних сенсаційних чуток тощо.

Думається також, що немало моментів було й свідомо назавжди затаєно політичними діячами, які навіть «заднім числом», у мемуарах не побажали відкрити відомі їм факти. Іншими аргументами-припущеннями важко пояснити, наприклад, чому цей сюжет зовсім обійшов у своєму тритомнику «Відродження нації» (К.— Відень, 1920) В. Винниченко. Адже він брав безпосередню участь у спробах врегулювання конфлікту і в деталях відтворив події значно меншої ваги і значимості, ніж полуботківська епопея.

Аналогічні міркування виникають при ознайомленні з відповідним сюжетом досить солідно документально озброєної книги П. Христюка «Замітки і матеріали до історії української революції» 1917—1920 рр. (Т. I. Відень, 1921): «На Україні про це саме, тобто про необхідність закінчення війни і початку проведення в життя соціально-економічних реформ, нагадали, хоч і в неорганізованій, примітивній, дезертирсько-бунтарській формі, нещасні «полуботківці», що не хотіли виступати на фронт, незважаючи на постанову Центральної Ради в цім напрямі і заходи Генерального Секретаря військових справ Петлюри, і все домагались признання їх (5000 чоловік) особним українським полком аж доти, поки в дні петроградських боїв не зробили серйозного бешкету в Києві, арештувавши начальника міліції, захопивши міліційні участки, розгромивши приватне помешкання Начальника Київської Округи і поставивши свою варту біля деяких державних установ. Цей бешкет без особливих труднощів було ліквідовано Генеральним Секретаріатом, який не задумувався серйозніше над причинами його»³.

І це сказано Генеральним Писарем Центральної Ради, який краще за інших знав, скільки зусиль довелось докласти Центральній Раді, щоб залагодити конфлікт, що не давав їй спокою більше місяця, а всіх киян тримав протягом кількох днів в стані тривоги і переляку. Суб'єктивне прагнення будь-що видати солдатський виступ за третьорядну подію, над якою не варто серйозно задумуватись, лише зайвий раз доводить небажання розібратися в його суті, осторогу відкрити такі потаємні сторінки історії, яких би не дуже хотілось широко обнародувати.

Очевидно, найповніші (і найвагомші за оцінками) спогади про полуботківський рух залишив М. Грушевський. Його мемуарам взагалі властива пильна увага до проблем національно-військового будівництва, нереалізованість яких стала чи не найголовнішою причиною краху Центральної Ради. Повстання полуботківців М. Грушевський з високим професійним хистом вписує в тогочасні загальнополітичні тенденції, а рух полуботківців не зводить лише до подій першої декади липня 1917 р. Він вважає його апогеєм тенденції, уособлюваної в діяльності Українського військового клубу ім. П. Полуботка в Києві.

Тому й термін «полуботківці» він вживає уже для березня — травня 1917 р. і поширює його потім на солдатів-грушківців⁴.

Водночас М. С. Грушевський чесно визнає, що й для нього у рухові полуботківців залишилось дуже багато незрозумілого. Він робить досить серйозне застереження, до якого, практично, не прислухались дослідники: «Ворожими українству кругами навалено було на сей полуботківський виступ стільки різних вигадок на мотив їх хуліганства, грабіжництва і под. (почасти спростованих, почасти неспростованих, але також більш, ніж сумнівних), що не легко визнати в тім, наскільки організований був сей виступ. Політичний його характер не підлягає сумніву — але цілі його зістаються неясні»⁵.

З цілком поважних причин зі строгою обережністю, стриманістю, критичністю варто ставитись до висвітлення ходу подій у тогочасній пресі. Мова не лише про очевидні фактичні неточності, що потрапили за складних обставин на сторінки газет, але й про ту атмосферу загального сум'яття, буквально шоку, в якій опинилась суспільна думка киян — виступ полуботківців проходив на фоні петроградської кризи, що потрясла країну, а також ганебного провалу наступу російської армії на Південно-Західному фронті, тяжкого відступу з ряду пунктів України. Судячи з усього, домінуючим у настроях репортерів був подвійний переляк, який не дозволяв об'єктивно, безпристрасно подавати інформацію, що надходила, чи ж то зі значними труднощами добувалася. Уривчастість одержуваних даних, а також їх суперечливість, на шаровуюючись, створювали сприятливий ґрунт для фантазій, вигадок: навіть у тих, хто від природи був і не вельми схильний до цього.

Не позбавлена тенденційності і єдина архівна справа з матеріалами комісії Київської військової округи, створеної спеціально для з'ясування обставин липневого виступу полуботківців, (вона зберігається в Центральному державному військово-історичному архіві колишнього СРСР (ЦДВІА), ф. 1759, оп. 4, спр. 1688). Є чимало підстав вважати, що комісію цікавило не стільки з'ясування істини, скільки бажання добути максимум даних, які б скомпрометували солдатів і водночас допомогли б вигородити військові власті, певні політичні сили.

Як не прикро, але й у фондах Центральної Ради (ф. 1115) і Генерального Секретаріату Центральної Ради (ф. 1063) (Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України) саме за другу половину червня — початок липня 1917 р. відсутні протоколи засідань. І реставрувати позицію Ради, яка так багато значила в ході подій, доводиться лише за газетними викладами протоколів засідань, скупими згадками про них. Виняток — хіба що протоколи у газеті «Вісті з Української Центральної Ради».

Проте, попри всі складності, спроби розібратися в перебігу липневої кризи в Києві не полишали істориків і певний доробок тут все-таки є. Уже в 20-і роки в хронікальній праці «1917 год на Киевщине» були відтворені окремі факти дій повсталих, передано зміст документів політичних сил щодо полуботківців, зокрема більшовиків⁶. Обмежені сюжети про липнєві події було включено в той період і дещо пізніше також до публікацій про військово-бойову роботу, збройні сили України революційної доби⁷. Фрагментарні дані, точніше, досить скупі згадки наводились і в деяких матеріалах, що з'являлись на сторінках спеціальних воєнно-історичних збірників, журналів, таких як «За державність. Матеріали до історії війська українського» (Каліш, 1929—1936), «Літопис Червоної Калини» (Львів, 1929—1939), «Табор» (воєнно-літературний журнал. Варшава, 1927—1937). Дні повстання полуботківців постійно відзначалися і в «Календарі Червоної Калини»⁸. Та, мабуть, найповніша і найзмістовніша інформація була зібрана і систематизована Д. Дорошенком⁹, хоча треба зауважити, що автор переплутав у багатьох випадках новий і старий стилі, що при-

звело до зміщення подій, прикрих деформацій у викладі матеріалу. Надзвичайно великий інтерес становить фундаментальна праця П. Мілюкова. Її унікальність полягає в тому, що автору пощастило аналізувати документ, якого більше ніхто з дослідників не тримав у руках — план дій повстанців. Що ж до концепції, то її визначили великодержавницькі, антибільшовицькі погляди автора¹⁰.

З часом в зарубіжній історіографії інтерес до питання про полуботківців згас, а у вітчизняній його наважувались порушувати лише окремі дослідники, щоправда, трактуючи залучені до обігу документи, факти здебільшого однобічно, безпосередньо пов'язуючи виступ солдатів, хід повстання з провокаційною діяльністю, дворушництвом Центральної Ради¹¹.

Водночас, в узагальнюючих, підсумкових працях, що вважались як би офіційними (нариси історії Компартії України, багатотомна історія України, хроніка «Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине» (К., 1977), енциклопедичний довідник «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні» (К., 1987), «незручний» епізод з полуботківцями старанно замовчувався.

Об'єктивна потреба в неупередженому дослідженні історії боротьби українського народу за свою державність, за власні збройні сили відразу виявила суттєву прогалину у знаннях про одну з відповідальних і драматичних сторінок цього складного, суперечливого процесу¹². Для з'ясування проблеми в цілому дослідники мають відповіді передусім на такі питання:

В якій мірі співвідносяться, перебувають у взаємозв'язку проблеми державотворення, українізації армії з тим, що сталося на вулицях Києва 4—5 липня 1917 р.? Яким виявилось співвідношення стихійного фактора зі свідомими діями політичних сил? Чи змогли вони вплинути на підготовку вибуху, на його приборкання? Чи були причетні до цього більшовики? Яку роль відіграли самостійницькі ідеї, позиція членів Українського військового клубу ім. П. Полуботка, очолюваного М. Міхновським, на розвиток подій? Чи був у повсталих вироблений план дій? Хто його автор? Як він створювався? Якою була реакція на виступ полуботківців Центральної Ради? Якою мірою виявились втягнутими у події вояки Першого українського козачого запасного полку ім. Б. Хмельницького та їх командування? Чи існував прямий, організаційний зв'язок між повстанням у Києві і липневими подіями в Петрограді, чи ж то був лише випадковий збіг у часі? Як вплинув виступ полуботківців, його придушення на подальший перебіг подій у Києві, на політичну ситуацію? Якою, відповідно, може бути, з огляду на всі попередні питання, загальна, підсумкова оцінка солдатського виступу?

Очевидно, слід розглядати виступ полуботківців в контексті тогочасних процесів, зокрема, пошуків розв'язання питання про українську державність і його складової — формування власних збройних сил. Керівники українського національного руху, лідери Центральної Ради після Лютневої революції вважали основною своєю метою досягнення широкої національно-територіальної автономії України у складі демократичної федеративної республіки Росії. Чи не з найбільшою повнотою і водночас лаконічністю ця позиція була акумульована в рішеннях Всеукраїнського Конгресу (6—8 квітня 1917 р.):

«1. Згідно з історичними традиціями і сучасними реальними потребами українського народу, з'їзд визнає, що тільки національно-територіальна автономія України в стані забезпечити потреби нашого народу і всіх інших народів, що живуть на українській землі.

2. Автономний устрій України, а також і інших автономних областей Росії, знайде цілковиту гарантію для себе в федеративному устроєві Росії, через що єдиною відповідною формою державного

устрою для Росії з'їзд визнає федеративну демократичну республіку, а одним з головніших принципів української автономії — повну гарантію прав національних меншостей, що живуть на Україні»¹³.

Цей курс Центральна Рада втілила у перших своїх Універсалах, відстоювала у конкретних політичних кроках, у змаганнях з Тимчасовим урядом, шовіністичними партіями, пропагувала в масах. А логічною складовою цього курсу були зусилля щодо розвитку національної свідомості солдатських мас, їх згуртування під національними лозунгами, спроб створення українізованих військових частин. Щодо цього напрямку Центральна Рада, дотримуючись реформаційних засад, виявляла обережність, розраховувала на поступовість, легітимізацію процесу будівництва власних збройних сил. Слід враховувати і те, що в умовах продовження імперіалістичної війни Центральна Рада не вдавалась до форсування подій не стільки з прагнення неодмінно йти в фарватері політики Тимчасового уряду, а й з небажання дестабілізувати обстановку в країні й на фронті, створювати практично невідворотне напруження, а то й викликати репресії. Лідери Центральної Ради сподівалися, що з часом суспільна свідомість буде підготовлена до широкомасштабної українізації армії і тоді центральний уряд, який до того ж зможе вже переконатися у боєздатності перших українських частин і їх позитивному внеску у зміцнення фронту, дасть згоду на реалізацію планів творення військових формувань на національній основі.

Однак, розважливість, повільність у діях Центральної Ради ввійшли у певну суперечність з самим духом революційної доби. Солдати-українці з ентузіазмом сприймали заклики Центральної Ради до гуртування, проте вони виявляли нетерпіння, ставали на шлях створення українських частин явочним порядком. Певну роль тут відіграла і поширювана у військах самостійницька ідеологія, що вимагала негайного оголошення України самостійною державою з власними національними збройними силами.

Яскравим проявом зазначених суперечностей стало створення Першого українського козачого запасного піхотного полку ім. Богдана Хмельницького у квітні 1917 р.¹⁴. Дедалі виразніше вони дали себе знати в дебатах на I Всеукраїнському військовому з'їзді (Київ, 5—8 травня 1917 р.), коли представникам Центральної Ради, українських національних партій довелось буквально гасити радикалізм значної частини делегатів, боротись за пом'якшення формулювань рішень, що ухвалювались¹⁵.

І все ж з'їзд висловився за негайну реорганізацію армії за національно-територіальним принципом та потребу формування української національної армії. Для практичного керівництва процесами формування національних збройних сил при Центральній Раді було утворено Український Генеральний військовий комітет (УГВК) у складі 18 осіб. В їх числі: С. Петлюра, В. Винниченко, В. Павленко, О. Пилькевич, І. Луценко, М. Полозов (Полоз), С. Письменний, А. Певний, Ю. Капкан, М. Міхновський та інші. Головою комітету став С. Петлюра. В УГВК не було і не могло бути єдності у поглядах на шляхи і темпи будівництва української державності в цілому, збройних сил в першу чергу. Самостійницьку лінію, схильність до радикалізму уособлював М. Міхновський. Йому протистояв передусім В. Винниченко, а в Центральній Раді і М. Грушевський, які не лише не поділяли поглядів М. Міхновського, але й вважали їх об'єктивно шкідливими, навіть злочинними для тогочасного етапу українського державотворення. До цього ж крила (М. Грушевський — В. Винниченко) формально належав і С. Петлюра. На I Всеукраїнському військовому з'їзді вони з Міхновським уособили як би різні табори, різні підходи до розв'язання назрілих проблем. М. Грушевський, В. Винниченко всім своїм авторитетом підтримали С. Петлюру, зробили, ма-

буть, вирішальний внесок для висунення його на керівні ролі на з'їзді і в УГВК¹⁶. Однак, думається, С. Петлюра на практиці багато в чому, особливо у найпринциповіших питаннях, діяв не стільки згідно тодішніх поглядів і позиції керівництва Центральної Ради, скільки у відповідності до свого поривчастого, імпульсивного характеру, схильності до гучних ефектів. Він нерідко здійснював вчинки, видавав документи, показний радикалізм яких виділяв його серед інших Генеральних секретарів і мав великий вплив на настрої наелектризованих мас. Невдовзі ж з прикрістю з'ясувалось, що імпульси, які виходили від С. Петлюри, поширювались на зразок хвилі, що пробігає від пориву вітру по поверхні води, не зачіпаючи її глибин. Основна ж частина членів УГВК взагалі мало була підготовлена до ролі, що їм припала. Вони, як і вже всі названі поіменно, або ж були взагалі цивільними людьми, або малокваліфікованими військовими фахівцями, що посідали нижчі офіцерські чини, та й то одержані здебільшого в умовах тотального призову на штабну службу у роки імперіалістичної війни.

Не маючи на меті висловлювати будь-які сумніви у чистоті задумів членів Українського Генерального військового комітету, все ж не можна не зауважити, що в цілому такому органу дуже нелегко було дійти навіть внутрішньої згоди і ефективно, оперативно діяти в щонайскладнішій обстановці революційного часу, коли зростає роль стихійного фактора. На останній подразливо діяли і антидемократичні, антиукраїнські заходи, рішення, що до них вдавався Тимчасовий уряд, окремі його міністри, військове начальство, шовіністичні партії. Настрої постійно підігрівались чисельними виступами в пресі. В такій обстановці і розпочиналися події, пов'язані з полуботківцями.

Зважаючи на настійні домагання діячів українського національно-визвольного руху, військовий міністр Росії врешті-решт дав усну обіцянку провести українізацію трьох армійських корпусів. І хоч це не було закріплено ще офіційним рішенням, звістка дістала широкого розголосу. На місцях здебільшого її сприйняли як сигнал до гуртування новобранців в окремі українські частини для поповнення саме українських корпусів¹⁷.

За таких обставин, не бажаючи вгамовувати ентузіазм солдатів-українців, натхненний прикладом першого, богданівського, полку, УГВК вирішив створити ще одну військову одиницю. Саме в цей час, в середині травня, в Чернігові скупчилася значна кількість новобранців-українців. Під проводом Павленка, під впливом агітації самостійницьких елементів, в тому числі і прибулих з Києва, солдати почали самочинно гуртуватися в український полк¹⁸. УГВК вирішив якомога швидше відправити його на фронт і розпочав відповідну підготовчу роботу.

В двадцятих числах травня кілька ешелонів чернігівських новобранців прибули до Києва. Розмістились вони разом з прибулими з інших регіонів, зокрема з Пензи, солдатами на розподільчому пункті в с. Грушки, що знаходився по Брест-Литовському шосе поблизу Києва. Тут підготовча робота до їх відправки на фронт як української частини (а всього тут зосередилось більше 5 тис. чоловік) була продовжена, набула нового розмаху.

Однак досить швидко з'ясувалось, що ситуація виходить з-під контролю УГВК. Більше того, новобранці дедалі активніше відмовлялись виконувати розпорядження комітету, особливо його вимогу готуватися до відбуття на фронт. Однією з причин стало те, що в число прибулих з Чернігова потрапило 62 злочинці-каторжники, 20 колишніх жандармів і один околоточний наглядач¹⁹. Частина новобранців виявляла елементарну недисциплінованість. Як ті, так і інші почали вмовляти всіх солдатів відмовитись від'їжджати на позиції, а залишитись

в Києві, «щоб тут захищати свободу України». «Фронт наш в Києві,— говорили ці агітатора,— ми повинні тут захищатись»²⁰.

Мабуть, варто взяти до уваги і досить цікаві свідчення командуючого Київським військовим округом полковника К. Оберучева, який згодом писав: «В той час, коли робились героїчні зусилля для того, щоб зламати борога (червневий наступ)... я не міг послати жодного солдата на поповнення діючої армії... Ледве-но я посилав в будь-який запасний полк наказ про висилку маршових рот на фронт, як в полку, що до того часу жив мирним життям і не думав про українізацію, скликався мітинг, піднімався український жовто-блакитний прапор і лунав заклик «Підемо під українським прапором!» І затим — ні з місяця. Проходять тижні, місяць, а роти не рухаються ні під червоним, ні під жовто-блакитним прапором». І в такій ситуації знайти більш-менш прийнятний вихід було дуже непросто. «Само по собі зрозуміло,— зазначає далі К. Оберучев,— що можна було силою змусити виконувати свої розпорядження. І сила така в руках у мене була». Але «виступаючи силою проти ослушників, що діяли під прапором українським, ризикуєш заслужити докір, що ведеш боротьбу не з анархічними виступами, а борешся проти національної свободи і самовизначення народностей»²¹.

Головнокомандуючий Південно-Західним і Західним фронтами А. Денікін повністю поділяв такі оцінки і навіть ще жорсткіше висловлювався на адресу ініціаторів українізації армії, УГВК, персонально С. Петлюри, П. Скоропадського. Генерал вважав, що за українізацією в значній мірі стояло елементарне небажання воювати, ухилення від участі в бойових діях і, як наслідок, все це неминуче вело до дестабілізації і розвалу фронту²².

Не абсолютизуючи наведених міркувань, водночас не можна з ними певною мірою і не погодитись. Це підтвердив і розвиток подій, настрої солдатів у Грушках. Вони серйозно коливались. Нерішучість виявили і УГВК та Центральна Рада. Саме в цей час вони потрапили в надзвичайно складну ситуацію.

До Києва вже прибували делегати Другого Всеукраїнського військового з'їзду, коли надійшло повідомлення про рішення військового міністра Тимчасового уряду О. Керенського заборонити його проведення. Солдати-українці, зібрані в Грушках, скористались, за зізнанням С. Петлюри, сприятливим приводом — необхідністю захисту з'їзду, хоч їх ніхто про це й не просив, для того, щоб надалі залишитись в Києві. Нехтуючи погрозами О. Керенського, цілком можливими репресіями, Центральна Рада зважилась на проведення військового з'їзду. Очевидно, за іншого рішення з'їзд все одно відбувся б, відбувся самочинно, але вже, мабуть, без участі Української Ради. Це досить переконливо довело проведене 4 червня в Троїцькому народному домі віче за участю делегатів Другого Всеукраїнського військового з'їзду. Його завершення разом з парадом богданівців було перенесено на Софійську площу. В офіційному повідомленні відзначалось: «... Всі промовці погоджувались на тому, що на заборону з'їзду зважати нічого, бо тепер минули ті часи, коли для з'їздів питали дозволу.

Погоджувались промовці також і в тому, що українському народові нема чого більше оглядатися на правительство російське, а треба взятися негайно самим кувати свою долю. Незгода була тільки в тому, чи іти Україні шляхом автономії, чи негайно оповіщати державну незалежність, на чому настоювали деякі промовці, члени «Союзу української державності»²³.

На заклик одного з промовців солдати-делегати присягнули не повертатися до своїх військових частин, не вирішивши питання про автономію України²⁴. Тональність з'їзду виявилась явно радикальнішою за ту, що мала місце на попередньому, місяць тому. Протягом шести днів (5—10 червня) йшли дуже бурхливі засідання, на яких

емоції сягали через край. Відкинувши рішення О. Керенського як «незаконне», з'їзд рішуче засудив позицію Тимчасового уряду, зажадав відміни його ухвали щодо домагань українців, а Центральній Раді дав настанову: «В цій справі до уряду більше не звертатись і негайно приступити до твердої організації краю...»²⁵.

У власне військових питаннях з'їзд засудив позицію командування щодо українізації армії, зажадав від вищого військового начальства затвердити Український Генеральний військовий комітет (його склад було поповнено 10 особами) як «українську військову інституцію», ухвалив обов'язковість рішень останнього для українських військових формувань. Комітетові доручалось також розробити докладний практичний план українізації армії²⁶.

Однак більша, ніж до суто військових, увага солдатів-українців була прикута до загальнополітичних питань. Ще перший військовий з'їзд зажадав від Центральної Ради твердіших, рішучиших кроків у справі самовизначення України. Під час роботи другого з'їзду керівництво Ради доклало останніх відчайдушних зусиль, щоб домогтись у Тимчасового уряду обіцянки надати Україні автономію (всі попередні зусилля, як відомо, закінчились безрезультатно). Делегати ж військового з'їзду у численних виступах відмовлялись залишити Київ, не дочекавшись цілком певних рішень, і обіцяли боротись за них найрішучішими засобами. Подальше зволікання погрожувало стихійним вибухом з непередбачуваними наслідками. За цих умов 10 червня 1917 р. Центральна Рада оголосила на військовому з'їзді свій 1-ий Універсал.

Універсал був з піднесенням зустрінутий в широких колах українства, явно додав авторитету Центральній Раді. Дещо впевненіше став почувати себе і УГВК. Після завершення з'їзду останній змушений був повернутись до вирішення долі новобранців у Грушках.

На той час готувався наступ на Південно-Західному фронті, і від того, як вчинять солдати: поїдуть на позиції, що стане своєрідною демонстрацією підтримки Тимчасового уряду, чи відмовляться залишити Київ, що може бути використано як привід для санкцій з боку уряду і проти Центральної Ради, і проти УГВК, багато в чому залежала і доля керівників українського визвольного руху. Генеральний військовий комітет настільки поринув у розв'язання проблеми з грушківцями, що перебрав на себе і всю відповідальність за подальше існування цього солдатського гурту. Представники грушківців 19 червня 1917 р. звернулись до Українського Генерального військового комітету з вимогами:

«1) Ми просимо признати нас 2-м козацьким полком ім. гетьмана Полуботка;

2) признати виборну нашу старшину;

3) просимо порад і літератури;

4) вимагаємо зброї, одяжі, їжі»²⁷.

Ці вимоги Генеральний комітет виконати відмовився, почасти з принципових міркувань, почасти тому, що не міг виконати їх з об'єктивних причин. Він призначив певний строк (яким він був, встановити так і не вдалося, хоч це, очевидно, і не так важливо, але ясно, що було це до 21 червня), після якого грушківці мали відправитись на фронт, «в іншому випадку Генеральний комітет буде вважати їх не українцями і зречеться їх»²⁸.

Остання теза надзвичайно симптоматична: навряд чи можна з такою легковажністю формулювати навіть погрози з метою певного тиску на маси. Якщо ж така заява не блефування, а формула реальної політики — тоді, як говорять, можна чекати біди.

І біда справді наближалась. Солдати прислали до УГВК депутацію, яка заявила, що після видачі обмундирування (про зброю мови вже не було) і відпочинку (ця позиція викликала зрозуміле здиву-

вання) вони готові відправитись на позиції під українським прапором як полк ім. гетьмана П. Полуботка.

За свідченнями М. Падалки виходить, що ідея організації полку і присвоєння йому ім'я П. Полуботка належала Українському військовому клубу ім. П. Полуботка в Києві;²⁹ тим його членам, які були незадоволені нерішучою політикою Центральної Ради, її лояльним ставленням до російського уряду. «Сюди належали — пише М. Падалка, — деякі члени клубу ім. Полуботка, як напр. п. п. Міхновський, Лук'янів, Павелко, члени Генерального комітету та Центральної Ради, напр. Горемика та інші. Ці особи, а також деякі старшини Полуботковського полку були ідейними організаторами, які накинули думку виступу Полуботковцям... Вони хотіли силою подій, силою фактів повернути історичний руль, направити діяльність Центральної Ради по інших шляхах і тим самим прискорити визнання її з боку Тимчасового Правительства як Уряду України. Вони гадали, що поставлена перед фактом Центральна Рада відкине попередню тактику і піде по бажаному для організаторів повстання напрямку, сама стане на шлях рішучої політики...»³⁰.

Так масове незадоволення солдатів-новобранців, щоденне погіршення їх становища переростало в обурення, яке направлялося в русло виступу під цілком визначеними політичними гаслами і усвідомленою, хоч і недостатньо обгрунтованою метою.

Кинуті в солдатське середовище заклики знайшли в їх серцях відгук і почали поширюватись. Частина солдатів побувала на вокзалі і вела там агітацію серед проїжджаючих на фронт з метою схилити і їх на свій бік, але ці спроби були марними.

Одночасно була досягнута домовленість провести 21 червня разом з представниками полку ім. Б. Хмельницького і українських військ Київського гарнізону нараду, щоб остаточно вирішити долю солдатів-новобранців.

Того ж дня питання про грушківців розглядалось і на сесії Центральної Ради. Доповідь зробив член УГВК, член Малої Ради М. Полозов (Полоз). Він поставив питання про те, що не всі українізовані частини підкоряються УГВК як «вищій інституції організованого українського війська». Зокрема це стосується «до зорганізованого в Чернігові полку під проводом Павелка. Генер. комітет намагався перевести полк до Києва, аби далі одправити його на позиції в один із українських корпусів. Коли вони прибули до Києва, то підлягли впливу з одного боку каторжан, жандармів і пристава, а з другого — недисциплінованих українських елементів, котрі умовляли їх не їхати на фронт, а залишитись тут, у Києві, бо тут наш фронт, тут треба боронити волю України»³¹.

М. Полозов доводив, що задовольнити вимоги солдатів-грушківців УГВК не в змозі, оскільки матеріально-технічне забезпечення здійснюється в сформованих уже запасних полках. «Генер. комітет переконався, — відзначив доповідач, — що люди сього ешелону просто не хочуть йти на фронт, прикриваючись лише своїм українством»³². Член Української Ради військових депутатів Вротновський-Сивошанка з посиланням на інформацію від козаків 1-го українського полку додав, що «до сього ешелону в Чернігів приїздили самостійники, обіцяли їх перевести до Києва, озброїти і там залишити. Треба роз'яснити, бо вони не знають, хто такий Генер. комітет; чи то д. Полозов чи п. Міхновський?»³³. Вротновський-Сивошанка запропонував вжити до полуботківців найрішучіших заходів.

Мельник, що також брав участь у переговорах, інформував про заперечення грушківцями наявності в їх середовищі карних злочинців і колишніх жандармів, які вже нібито усунуті. Він схилився до того, що полуботківці «справжні патріоти-українці», вимагають їх відправки на фронт як української частини, хочуть, щоб з ними рахувались

і їх визнали як УГВК, так і російські власті. За твердженням Мельника «ешелон хоче, щоб Київ було українізовано».

На пропозицію В. Винниченка було ухвалено негайно спорядити до солдатів від Української Центральної Ради «поважну делегацію, щоб нейтралізувати той недобрий настрій, який панує серед 5000 солдатів, який може бути заразою для решти українського війська». До складу делегації включили В. Винниченка, М. Ковалевського, С. Петлюру, О. Шульгіна, Д. Стасюка, Діденка, Пугача і Левченка³⁴. Однак солдати дуже прохолодно зустріли останніх, залишились байдужими до промов В. Винниченка і С. Петлюри. Взаєморозуміння на нараді досягти не вдалося, і 22 червня Центральна Рада повернулася до питання про солдатів, які вже визначено іменували себе полуботківцями, хоч в інформаціях слова «полк Полуботка» іронічно брались в лапки. Кілька представників від солдатів прибули на сесію Ради. Один з них особливо протестував проти тверджень М. Полозова про те, що в складі полуботківців є карні елементи. М. Полозов дав довідку, що в розпорядженні УГВК є щодо цього відповідні офіційні відомості від чернігівського прокурорського нагляду.

Доповідач Вротновський-Сивошопка змушений був визнати, що зусилля В. Винниченка і С. Петлюри, які напередодні намагались напоумити солдатів-грушківців, «не мали впливу на слухачів, зустрічались ними холодно, тоді як промови Майстренка та Гудієнка, проводирів «полуботківців», зустрічались оплесками. Врешті було поставлено руба питання: хто має стояти на сторожі інтересів Українського народу, чи Ц.У.Р з Радою військ. деп. та Генер. військ. комітет, чи 5000 «полуботківців»? Чи признають «полуботківці» авторитет Ц.У.Р. і чи будуть вони користися постановам її чи ні? Тоді виступив Гудієнко і він пропонував таку: «полуботківці» будуть користися Ц.У.Р., коли її постанови будуть добрими. Після сього була виголошена промова (очевидно когось із представників Центральної Ради — авт.), котра вплинула на «полуботківців», і під час голосування всі піднесли руку за те, що будуть користися Ц.У.Р. без застережень»³⁵.

Д. Журавель повідомив, що напередодні, представники полуботківців на чолі з прапорщиком Майстренком вели підбурливу агітацію у полку ім. Б. Хмельницького. Полк захвилювався, і представникам Центральної Ради довелося докласти немало зусиль, щоб втихомирити солдатів.

Д. Гречко відстоював думку, що серед полуботківців переважна більшість — пристойні люди, патріоти і не варто доводити справу до того, щоб розійшлися компрометуючі чутки про Центральну Раду.

В. Винниченко у своєму звіті висловив думку, що полуботківці бояться їхати на фронт і потрапити там до неукраїнських частин. Він також зазначив, що солдати перебувають під впливом агітації елементів, які свої власні, особисті інтереси прикривають патріотизмом³⁶.

Виступив також представник полуботківців Осадчий. Він, зокрема, заявив, що полуботківці мають одну мету — боронити Україну, але ось вони вже четвертий день сидять без хліба, голі, босі, без офіцерів, без організації. У багатьох прострочені документи, що може дати привід кваліфікувати їх дезертирами. «...Ми прохаємо, — жалівся солдат, — дати нам лікарську допомогу, бо люди хворіють, не маючи їжі. Прохаємо упорядкувати полкову канцелярію, що для нас вельми необхідно. Нарешті, ми прохаємо не забувати нас своєю порадою; присилати нам газети і літературу. Просимо навідуватись до нас, бо нас бояться, ніби ми якісь звірі, каторжани, розбійники. Про нас наговорили бог зна чого, ми ж люди, як всі. Просимо зняти з нас через пресу ту грязь, котру кинули на нас з радістю російські газети і дехто з членів Генерального комітету. Се для нас найважніше... Рада козаків доручила нам, делегатам, висловити У.Ц.Р. повне своє довір'я, а також Генеральному комітетові, котрий нас зрікся...»

З великою доповіддю виступив С. Петлюра. Він детально розповів про історію виникнення конфлікту. Навів дані, що, власне, з Чернігова прибуло лише 700 осіб. До них приєдналося близько 1000 новобранців, з яких УГВК мав на меті поступово сформувати 1-й запасний полк. Та до них самочинно, уже на розподільчому пункті, приєдналось 2600 чоловік, що мали йти на фронт як маршова рота. Ось цих «2600» С. Петлюра і вважав ініціаторами бродіння, непокори, загальної дезорганізації. І саме цим «2600» УГВК три дні тому заявив, що «він зрікається їх». Обговорення доповідей було дуже бурхливим. Із запереченнями С. Петлюри і М. Полозову знову виступили козак Осадчий і д. Волошко. Останній, зокрема, відкинув спробу голови УГВК роз'єднати полуботківців. «Нас не 2600, а понад 5000»³⁷, — категорично заявив він.

Після довгих дебатів було ухвалено резолюцію: «Українська Центральна Рада, вислухавши доклади делегації товаришів солдатів, що мешкають в Грушках, і членів Центральної Ради, які були надіслані 21 червня в об'єднане засідання представників української частини місцевого гарнізону, постановила:

1) закликати товаришів солдатів, що мешкають в Грушках, до національної громадської дисципліни, яка мусить керувати озброєною революційною українською демократією.

2) в інтересах української національної справи, запропонувати товаришам солдатам негайно виконати приказ Генерального комітету і виступити до указанного комітетом українського запасного полку»³⁸.

Суперечності набули нових масштабів. Солдати-грушківці дедали активніше йшли по шляху самочинної організації. Вони обрали собі командира (вже як командира полку ім. П. Полуботка) — прапорщика Романенка і виконком полкового комітету у складі: голова — прапорщик Майстренко, члени — прапорщик 98-го запасного піхотного полку Стріленко, рядовий 635-го піхотного Киселинського полку Сподаренко, рядовий Осадчий, секретар-єфрейтор лейб-гвардії Гродненського гусарського полку Квашенко³⁹.

23 червня в друкованому органі УСДРП «Робітничій газеті» з'явилась симптоматична редакційна стаття «Хто робить дезорганізацію?» Її автори зробили спробу підвести громадську думку до висновку про те, що винні у загостренні ситуації з солдатами-полуботківцями вищі військові командири на чолі з військовим міністром, які чинять перешкоди для направлення українського поповнення саме у корпуси, визначені для українізації. «Результати такої політики ми бачимо вже. У Києві збілося декілька ешелонів з різних губерній. Ці ешелони мали йти на фронт. Але дізнавшись, що українців обманюють, вони зупинились у Києві й не хочуть їхати, поки їх не сформують у полк і не гарантують, що пошлють тільки в українські корпуси.

Розуміється, це вчинок неправильний, самочинний. Він порушує той план формування українських частин, який виробив Військовий Укр. Генеральний комітет і на який згодилось правительство. Це не порядок, дезорганізація. З цим треба боротись.

Але ж, хто ж перший той не порядок заводить? Чому вищі російські військові власті так безцеремонно ламають своє слово і сміються як з самих себе, так і з українців? Для чого вживаються всякі заходи, щоб не додержати свого обіцяння?»⁴⁰.

Проте Центральна Рада, УГВК розуміли добре, що лише такими статтями справі не зарадити. Тим більше, що анархічно-деструктивна пропаганда поширювалась в солдатському середовищі і загрожувала надзвичайно неприємними наслідками. Тому Український Генеральний військовий комітет 26 червня звернувся до українців Київського гарнізону зі спеціальним наказом-відозвою (наказ № 5). В документі, зокрема, говорилося: «Ходять чутки по Києву про те, що провокатори та прислужники старого царського ладу під'юджують українців-солда-

тів до безчинства, бешкету та погромів. Ходять чутки, що ці пройдисвіти під'юджують темних людей навіть розігнати Українську Центральну Раду, Український Генеральний Комітет і захопити владу в свої руки. Сі пройдисвіти каламутять людей, викликають неспокій, не дають ні Центральній Українській Раді, ні Генеральному Комітету працювати над добром України»⁴¹.

Попереджаючи солдатів про небезпеку подібної агітації, УГВК разом з тим звертався до свідомості українських солдатів і офіцерів: «Стійте на сторожі революції і ладу на Україні, не допустіть до того, щоб наша довгожданна і великими жертвами здобута воля України була скаламучена і знесилена темними людьми та всякими пройдисвітами!»⁴².

Саме в той час до Києва прибули міністри Тимчасового уряду — О. Керенський, М. Терещенко і І. Церетелі. В складних переговорах з Центральною Радою йшов пошук компромісу. Ситуація з полуботківцями на цьому фоні виглядала не лише невчасною, непривабливою, а й просто розпачливою. Можна, очевидно, зрозуміти М. Грушевського, який на засіданні Центральної Ради 28 червня на запитання Біляшівського про хід влаштування справ з полуботківцями ухильно відповів, що УГВК в цьому питанні ввійшов у необхідні зносини з відповідними інституціями⁴³. Насправді, Генеральний комітет вдався до одного з відчайдушних, водночас ризикованих кроків — розпорядився зовсім припинити видавати їжу полуботківцям. У відповідь ті провели 29 червня демонстрацію біля Педагогічного музею, де працювала Центральна Рада.

У передчутті дуже неприємної перспективи 1 липня 1917 р. питання про полуботківців обговорювалося на засіданні Генерального Секретаріату Центральної Ради. Спроби деяких українських лідерів зняти з себе відповідальність за вчинки грушківців були відкинуті. Підполковник Поплавко (член УГВК) вступив в полеміку з генералом Л. Кондратовичем (теж членом УГВК) і доводив, що Генеральному комітету, незалежно від того, визнають його військові власті, Тимчасовий уряд чи ні, слід вдатись до рішучих дій. Адже УГВК закликав українських солдатів до українізації і тепер не має права відходити в сторону від їхніх домагань. «Ми стоїмо перед «полуботківщиною», — прямо заявив Поплавко. — Коли ми не задовольнімо тих бажань, з якими йдуть до нас люди, то знайдуться інші, котрі зіграють на бажанні людей і поведуть їх за собою. Ми стоїмо перед загрозою втратити всякий авторитет і вплив на маси»⁴⁴. С. Петлюра змушений був згодитись з тим, що як на фронті, так і в тилу наростає стихійний рух солдатів-українців⁴⁵. Ситуацію ускладнювали настійні домагання військових властей вивести з Києва полк ім. Б. Хмельницького — найнадійнішу опору Ради. Ю. Капкан стверджував, що він, скільки міг, відтягував відправку богданівців на фронт, «вважаючи, що полк потрібен в Києві». Прохав Центральну Раду як найвищу українську владу врешті-решт визначитись у цьому питанні і дати йому вказівку, що робити⁴⁶.

Але, судячи з усього, вийти на якісь чіткі, розумні рішення не вдалося.

(Далі буде)

¹ Грушевський М. Спомини — Київ, 1989. — № 10. — С. 146.

² Падалка М. Виступ полуботківців 4—6 липня 1917 р. в Києві на фоні політичної ситуації того часу. — До зброї. Зб. І. Тарнів—Львів, 1921. — С. 58—74; Окремий відбиток. «Діло». Львів, 1921. — 16 с.

³ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920 рр. Т. І. — Відень, 1921. — С. 107.

⁴ Грушевський М. Спомини. — Київ, 1989. — № 9. — С. 126, 144; № 10. — С. 124, 134—136, 145—149 та ін.

- ⁵ Там же.— № 10.— С. 146—147.
- ⁶ 1917 год на Киевщине. Хроника событий.— Х., 1928.— С. 152—159.
- ⁷ Стефанов З. Українські збройні сили 1917—1921 рр. Ч. I. Доба Центральної Ради й Гетьманату.— Коломия, 1934 / Друге ставлене видання.—1947—413 с.; Крип'якевич І., Гнатенко В. Історія українського війська.— Львів, 1936. (Вінніпег, 1957); Історія українського війська. 2-е вид. доп.— Вінніпег, 1953.
- ⁸ Див.: Дудко Ф. День 5 липня 1917 р. у Києві (про виступ полку ім. Гетьмана П. Полуботка) — Календар Червоної Калини на 1937 р. Львів—Жовква, 1936.— С. 54—60.
- ⁹ Дорошенко Д. Історія України 1917—1923. Т. I. Доба Центральної Ради.— Ужгород, 1932; Вид. 2-е. Нью-Йорк, 1954.—434 с.
- ¹⁰ Миллюков П. Н. История второй русской революции. Т. I. В 2-й — София. 1922.— С. 79—84.
- ¹¹ Див.: Знаменский О. Н. Июльский кризис 1917 г.— М., 1964.— С. 166—173; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. В 2-х тт, т. 2.— К., 1967.— С. 26—28; Капустин М. И. Заговор генералов / Из истории корниловщины и ее разгрома / М., 1968. С. 99—102; Варгатюк П. Л., Курас И. Ф., Солдатенко В. Ф. В. И. Ленин и большевистские организации Украины в Октябрьской революции.— К., 1980.— С. 122—124; Варгатюк П. Л., Солдатенко В. Ф., Шморган П. М. В огне трех революций.— К., 1986.— С. 387—389.
- ¹² Див.: Солдатенко В. Ф. Становлення української державності і проблема збройних сил/березень 1917 — квітень 1918 рр. / Укр. іст. журнал.—1992.— № 5.— С. 38—50; Його ж. Центральна Рада та українізація армії.— Там же.— № 6.— С. 26—39; Щусь О. Й. Всеукраїнські військові з'їзди 1917 р.— Історичні зошити.— № 7.— К., 1992.— С. 47.
- ¹³ Цит. за: Христюк П. Назв. праця.— С. 39.
- ¹⁴ Див.: Солдатенко В. Ф. Становлення української державності і проблема збройних сил. / березень 1917 — квітень 1918 рр.). Укр. іст. журнал.—1992.— № 5.
- ¹⁵ Там же.
- ¹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі, ЦДАВО України), ф. 1115. оп. I, спр. 51. арк. 1—3.
- ¹⁷ Робітничая газета.—1917.—23 черв.
- ¹⁸ Вісті з Української Центральної Ради.— 1917.— № 11.— 12.— Черв.
- ¹⁹ Киевская мысль. Вечерний выпуск.—1917.—8 июл.
- ²⁰ Там же.
- ²¹ Цит за: Деникин А. И. Очерки русской смуты.— Вопросы истории.—1990.— № 10.— С. 108—109.
- ²² Див.: Там же.— С. 105—110.
- ²³ Вісник Українського військового генерального комітету.— № 2.— 1917.— Черв.
- ²⁴ Там же.
- ²⁵ Христюк П. Назв. праця.— С. 70.
- ²⁶ Там же.— С. 129.
- ²⁷ Вісті з Української Центральної Ради.— № 11—12.—1917.— Черв.
- ²⁸ Киевская мысль. Вечерний выпуск.—1917.—8 июл.
- ²⁹ Падалка М. Виступ полуботківців 4—6 липня 1917 р. в м. Києві на фоні політичної ситуації того часу.— Львів, 1921.— С. 8.
- ³⁰ Там же.— С. 8—9.
- ³¹ Вісті з Української Центральної Ради.— № 11.—12.—1917.— Черв.; Нова Рада.—1917.—23 черв.
- ³² Там же.
- ³³ Там же.
- ³⁴ Там же.
- ³⁵ Там же.
- ³⁶ Там же.
- ³⁷ Там же.
- ³⁸ Там же. Киевская мысль. Вечерний выпуск.—1917.—8 июл.
- ³⁹ Киевская мысль. Вечерний выпуск.— 1917.— 5 и 20 июл.
- ⁴⁰ Робітничая газета.—1917.—23 черв.;
- ⁴¹ Робітничая газета.—1917.—28 черв; Народна воля.—1917.—28 черв. (11 лип.)
- ⁴² Там же.
- ⁴³ Робітничая газета.—1917.—29 черв.
- ⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 1115. оп. I, спр. 21, арк. 17.
- ⁴⁵ Там же, арк. 18.
- ⁴⁶ Там же, арк. 19.

Питання історичного краєзнавства

О. В. Колпакова (Київ)

Український державний університет у Києві (1917—1920 рр.)

У новій політичній ситуації, що створилася в Україні після падіння російського самодержавства, домінуючим став процес національного державотворення, який, у свою чергу, стимулював розвиток широких культурних процесів. Починаючи з 1 березня (ст. ст.) 1917 р., коли сюди дійшла звістка про Лютневу демократичну революцію в Петрограді, у губерніях краю активно розгорнулося відновлення діяльності «Просвіти», клубів, видання україномовних газет. Примітною ознакою того часу стало також відкриття українських шкіл. Адже створення освітньої системи, що базувалася б на національних засадах, набувало неабиякого значення для розбудови національної державності як основної підвалини економічної та політичної незалежності України.

Ось тоді за ініціативою професора прикладної механіки І. М. Ганицького, якого підтримало й очолюване ним шойно тоді створене технічно-агрономічне товариство «Праця», громадські інституції взялися за організацію національного вищого навчального закладу. Для цього представники Українського наукового товариства, що існувало в Києві з 1907 р., товариств шкільної освіти, «Просвіти» та вищезгаданої «Праці» створили «Спільну комісію по влаштуванню Українського народного університету в м. Києві». Остання під головуванням професора Г. Павлуцького розпочала свою діяльність 2 липня 1917 р.

Незважаючи на те, що російськими колами ця ідея сприймалася дещо іронічно, комісія взялася за справу з усією серйозністю. Вона орієнтувалася на створення такого закладу, який мав би якнайбільш науковий характер при досить вільному вступі до нього й невисокій платні за навчання (яку передбачалося скасувати при першій нагоді). Це сприяло б залученню якнайширшого кола бажаючих прислужитися на ниві рідної культури.

Невдовзі було розроблено план 4-х факультетів (історико-філологічного, фізико-математичного, правничого та медичного) і статут, в якому, зокрема, відзначалося: «1. Київський Український університет засновується Науковим товариством та Центральним кооперативним комітетом і знаходиться в завідуванні Центрального кооперативного комітету [...] 5. Засоби університету складаються: а) з коштів, що відпускать центральні кооперативні установи, уряд, міське самоврядування, губерніяльна й повітова народні управи; б) з жертв окремих кооперативів та союзів; в) з платні за сухання лекцій та курсів; г) допомоги різних громадських установ; д) інших випадкових внесків та жертв приватних осіб певним призначенням [...] 35. До слухання лекцій та інших занять в університеті допускаються особи не молодше 16 років. 36. Платня за слухання лекцій по предметах чи по групах предметів встановлюється в якнайдоступнішому розмірі і повинна [бути] негайно скасована, як сьому дозволять засоби університету»¹.

Рада лекторів університету ухвалила, що вступ до нього повинен бути легшим, ніж до відповідних державних навчальних закладів,

однак рівень підготовки випускників при цьому мав цілком задовольняти університетські вимоги. Як зазначалося на зборах комісії, народний університет заснувався на нових наукових принципах: «Його завдання — дати загальну освіту і такі наукові відомості, які дає університет державний»², з тією лише різницею, що в центр викладання у новостворюваному закладі ставилося українознавство.

Було вирішено почати вступні іспити 3, а читання лекцій — 13 вересня 1917 р. в будинку товариства «Фізико-хімік» по вул. Кудрявській, 25. Крім того, кілька аудиторій надав для своїх колег університет св. Володимира. Офіційне відкриття Українського народного університету відбулося 5 жовтня 1917 р. в приміщенні Педагогічного музею. Першу лекцію для його студентів прочитав І. І. Огієнко, розпочавши нею свій відомий курс «Українська культура».

З цінною пропозицією виступив професор кафедри історії України О. С. Грушевський. Він запропонував організувати при університеті підготовчі курси за програмою гімназій. Це давало б можливість молоді з простих сімей набути необхідних знань і підготуватися до вступу в цей навчальний заклад.

Важливим завданням, яке стояло перед університетом, було залучення до роботи в ньому кращих професорів міста. Складність його розв'язання полягала, зокрема, й у тому, що водночас потрібно було дбати, аби якнайбільше курсів викладалося українською мовою. Тож факультети (спочатку їх було відкрито три) очолили відомі фахівці: мистецтвознавець професор Г. Г. Павлуцький — історико-філологічний, економіст професор М. І. Туган-Барановський — правничий, геолог приват-доцент Ф. П. Швець — фізико-математичний.

Оскільки наукових українських сил усе ж не вистачало, вирішили залучати для викладання в народному університеті російських учених, а тим часом під керівництвом відомих фахівців розгорнути підготовку українських науковців. Так, фізико-математичний факультет дістав згоду професора Й. Й. Косоногова з університету св. Володимира читати лекції з фізики³. За домовленістю між адміністрацією двох навчальних закладів студенти нової інституції мали змогу користуватися приладдям фізичної кафедри, а також бібліотекою університету св. Володимира. Дбаючи про матеріальне забезпечення українського університету, Рада Народних Міністрів УНР у березні 1918 р. асигнувала на його потреби з державної скарбниці 200 тис. крб. Міністерство освіти також подало допомогу⁴. Розглядалося й питання про виділення приміщення для нового навчального закладу.

Поступово університетське життя налагоджувалося. Як відзначав у червні 1918 р. згадуваний уже О. С. Грушевський, йде воно добре, «студентство працює в тісному контакті з лекторською комісією та творить одноцільну наукову сім'ю»⁵. Уже в перший рік свого існування університет налічував разом із слухачами підготовчих курсів понад 1500 вихованців⁶. Це перевищувало сумарну кількість студентів інших університетів України в перший рік їх існування.

Протягом 1917/18 навчального року народний університет здобув визнання не лише в Києві, а й у цілій Україні. Тому Рада лекторів мала всі підстави домагатися визнання за ним права бути державним вузом.

Протягом усього існування Українського народного (а потім — державного) університету в наукових та державних установах точилася дискусія про об'єднання його з університетом св. Володимира. Вагомими причинами для цього могли бути очікувана українізація старої вищої школи, а також бідність державного бюджету. При цьому малося на увазі, що, виходячи з наукових інтересів, українізацію вищих шкіл необхідно проводити з великою обережністю, йдучи на компроміси, шляхом заснування паралельних кафедр.

В процесі обговорення цього питання доходило й до гострого про-

тистояння. Частина викладачів і вихованців університету св. Володимира вела агітацію проти такого об'єднання, як і проти української культури, науки та освіти взагалі. Вони відчайдушно обстоювали курс на русифікацію, що його раніше проводив царський уряд.

Натомість незгодні з таким підходом 7 квітня 1918 р. провели збори «громади студентів університету св. Володимира» й ухвалили таку резолюцію:

«1. Сучасний університет св. Володимира мусить бути зачинений, якщо осередок русифікації, з закінченням біжучого академічного року;

2. Все майно та будинок мусять перейти до Українського державного університету, який Українська Народна Республіка повинна відчинити з осені 1918 р.;

3. Наукові сили цього університету складаються з людей, які бажають працювати на користь української культури;

4. За національними меншостями лишається право мати свої кафедри при державному університеті»⁷.

У квітні 1918 р. при Міністерстві освіти з представників державного університету св. Володимира, Українського народного університету та самого міністерства було створено спеціальну комісію, яка зайнялася питаннями, пов'язаними з об'єднанням цих вузів (статут, штати, бюджет тощо). Вона вирішила, що на перехідний період (до утворення єдиного національного цілком державного університету) в Києві існуватимуть два університети — російський та український. 26 травня 1918 р. Рада лекторів останнього на своєму засіданні прийняла рішення внести до Ради Міністрів Української держави законопроект про перетворення з осені 1918 р. київського Українського народного університету на Державний український університет⁸. Невдовзі питання розглянула урядова Комісія у справах вищих шкіл і наукових інституцій під керівництвом академіка В. І. Вернадського. 21 червня 1918 р. вона ухвалила головні статті цього проекту, а вже 8 липня на черговому засіданні Комісії було оголошено листа міністра освіти М. П. Василенка до В. І. Вернадського. В ньому висловлювалося побажання, аби в Києві було засновано другий державний університет з обов'язковим викладанням українською мовою (за винятком надзвичайних випадків і кожного разу з дозволу міністра) та з власним приміщенням⁹.

27 липня Рада Міністрів ухвалила закон про перетворення першого Українського народного київського університету на Київський державний український університет. Цей закон був затверджений гетьманом України¹⁰. Тоді ж міністр освіти затвердив правління нового державного університету в такому складі: професор І. М. Ганицький (ректор), професор Ф. П. Сушицький та чотири декани — Г. Г. Павлуцький, М. І. Туган-Барановський, Ф. П. Швець, О. В. Корчак-Чепурківський. Всі вони мали пройти переобрання після сформування факультетських зібрань та університетської Ради. Справді, вже 24 вересня новоформована Рада університету на черговому засіданні обрала ректором професора Сушицького.

24 серпня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила передати у власність університету приміщення військової Миколаївської гарматної школи.

6 жовтня 1918 р. відбулося урочисте відкриття Українського університету в новій якості — як університету державного. До трьох його факультетів, що на той час повели вже другий курс, приєднався й четвертий — медичний, очолений майбутнім академіком О. Корчак-Чепурківським. Таким чином, організаційно він набув структури, що відповідала університетському статусу 1884 р., за яким існували всі університети колишньої імперії. Факультетські програми були ті ж самі, що й у старих університетах, але при цьому додавалося широкє коло українознавчих дисциплін. Наприклад, викладачі за власними програмами читали курси лекцій з таких предметів, як, скажімо, історія економічного побуту України, історія українського права та ін.

Інтелігенція України усвідомлювала, що майбутнє самостійної держави невіддільне від національної культури і тому всемірно дбала про її розквіт. Проте при всій пріоритетності національного аж ніяк не можна сказати, що український університет виховував або заохочував національну зверхність. Саме взаємоповага між представниками всіх націй — численних і нечисленних — розглядалася як запорука успіху його діяльності. Тому, маючи в центрі своєї науково-педагогічної роботи широко поставлене українознавство, Київський державний український університет, наголошувалося під час його відкриття, дбав про те, щоб здійснювати цю важливу справу; «без жодного нахилу до націоналістичного шовінізму, без шкідливого політиканства, університет свідомо й одверто зазначає здоровий національний принцип виховання молоді своїм святим обов'язком. Ухиляючися від суб'єктивних шляхів політичних змагань, партійності, що не є університетською справою, наша школа шукатиме об'єктивно-наукових методів дослідження та викладів особливо на широкому ґрунті лютого нам українознавства, в цьому душі, особлива своєрідність нашої школи»¹¹. Наперекір глузливим пророкам, які твердили, що через недостатню кількість учених-українців педагогами в українських навчальних закладах все одно будуть росіяни, професура в новому університеті майже вся складалася з українських науковців. Багато з них — це видатні вчені, нерідко навіть із світовим ім'ям. Окрім уже згаданих вище, кафедри посіли візантолог Ф. Міщенко, сходознавець А. Кримський, механік С. Тимошенко, математик М. Кравчук, юристи М. Василенко та Б. Кістяківський, історик України О. Грушевський, філолог А. Лобода, геолог В. Лучицький та ін. Лише невелику частину професорів становили неукраїнці, але й вони прихильно ставилися до українського відродження: фізик Й. Косоногов, хімік В. Плотников, математик Д. Граве та ін. Ось перший склад педагогічного колективу університету за факультетами:

Історично-філологічний факультет

Архієпископ Олексій — проф. по кафедрі церковної історії,
Г. Г. Павлуцький — проф. по кафедрі історії мистецтва,
А. М. Лобода — проф. по кафедрі російського письменства,
Грунський — проф. по кафедрі російської мови,
А. М. Лук'яненко — проф. по кафедрі слов'янської філології,
В. В. Зіпківський — проф. по кафедрі філософії,
І. І. Огієнко — проф. по кафедрі української мови,
Ф. П. Сушицький — проф. по кафедрі історії українського письменства,
О. С. Грушевський — проф. по кафедрі історії України,
К. В. Широцький — проф. по кафедрі історії мистецтва,
Пахаревський — лектор з грецької мови.

Фізико-математичний факультет

Д. А. Граве — проф. по кафедрі математики,
І. М. Ганицький — проф. по кафедрі математики,
О. П. Фан-дер-Фліт — проф. по кафедрі математики,
М. П. Кравчук — проф. по кафедрі математики,
С. П. Тимошенко — проф. по кафедрі механіки,
Й. Й. Косоногов — проф. по кафедрі фізики,
В. І. Лучицький — проф. по кафедрі мінералогії,
С. Е. Кушакевич — проф. по кафедрі зоології,
В. О. Плотников — проф. по кафедрі хімії,
Ф. П. Швець — проф. по кафедрі геології,
Ф. К. Вовк — проф. по кафедрі антропології і етнографії,
В. В. Дубинський — проф. по кафедрі географії.

Правничий факультет

М. І. Туган-Барановський — проф. по кафедрі політичної економії,
Б. О. Кістяківський — проф. по кафедрі громадського права,
Карпека — проф. по кафедрі римського права,
Ф. І. Міщенко — проф. по кафедрі церковного права,
М. П. Василенко — проф. по кафедрі західноруського права,
С. О. Веселовський — проф. по кафедрі статистики.

Медичний факультет

О. В. Корчак-Чепурківський — проф. по кафедрі гігієни,
В. Н. Константинович — проф. по кафедрі пат. анатомії,
А. А. Тржецієський — проф. по кафедрі фармакології,
М. П. Нещадименко — проф. по кафедрі бактеріології,
Е. К. Черняхівський — проф. по кафедрі клінічної хірургії,
Вовкбой — проф. по кафедрі анатомії,
О. Г. Черняхівський — проф. по кафедрі гістології.

Дбали в новому закладі й про наукову зміну. Вже на момент відкриття державний університет мав 33 професорські стипендіати (аналог сучасних аспірантів). Вони добиралися з науковців, які вже були відомі своїми працями, але ще не мали наукового ступеня, і обов'язково таких, що добре володіли українською мовою. Держава надала їм підвищені стипендії.

При університеті були створені такі науково-допоміжні інституції: бібліотеки: фундаментальна, історико-філологічного семінаріуму та правничого семінаріуму; музеї: мистецтва, археології, політичної економії, статистики; лабораторії: неорганічної хімії, органічної хімії, фізики, фотографічна; кабінети: зоології, ботаніки, мінералогії, геології, гігієни, гістології, фізіології, фізіологічної хімії, анатомії. У Київському державному українському університеті проводилася різноманітна педагогічна та наукова робота. Зростала його популярність. На початок третього року існування цього навчального закладу в ньому налічувалося 42 професори, 14 доцентів, 12 асистентів, а також більш як 1600 студентів, котрі розподілялися по факультетах так: на історико-філологічному — понад 600 студентів; на фізико-математичному — близько 400; на юридичному — більш як 400; на медичному — майже 200 студентів¹². У цьому великому колективі вдалося створити невимушену ділову наукову атмосферу, в якій студенти поволі привчалися до самостійної праці на українському ґрунті. З приводу цього О. Грушевський зауважував, що «це українознавство в широкому розумінні слова, яке зв'язує науку і життя, вносить вказівки минулого в цьогочасну дійсність...», — це все та українська атмосфера, яку так цінять слухачі. Всюди на всіх викладах ведеться праця над поширенням української свідомості¹³.

Український університет був і важливим осередком поширення української культури. Велику роботу в цьому напрямі проводила його Просвітня комісія, яку спочатку очолював І. І. Іванов, а з січня 1919 р.— З. Євтушенко. Дбаючи про підвищення освіченості широких верств української молоді, вона організувала для всіх охочих, зокрема школярів, екскурсії на історичну тематику, які пропагували українську ідею, пробуджували національну свідомість, отже, мали неабияке виховне значення. Екскурсиводи були підготовлені для ознайомлення людей з пам'ятками старовини не лише м. Києва, а й інших місцевостей України. Влаштувалися також різноманітні лекції, наприклад: «Охорона пам'яток природи на Україні й за кордоном», яка супроводжувалася показом діалозитивів (читав проф. В. І. Талієв)¹⁴. Для успішного проведення національно-освітньої роботи в провінції комісія організувала Центральне лекційне бюро. Його співробітники

періодично складали списки тем лекцій та викладачів, які з ними виступали, і надсилали ці папери на місця — у народні університети, товариства «Просвіти», шкільні ради тощо. Потім на підставі надісланих з провінцій пропозицій Лекційне бюро направляло туди бажаних лекторів.

Крім того, Просвітня комісія відкривала платні курси, зокрема, такі, як українського слова. Мета їх полягала в досконалому навчанні слухачів української мови, як письмової, так і розмовної. Існували також курси українознавства (історія, мова та література, діловодство), кооперативні, з питань мистецтва, латинської та грецької мов за гімназійною програмою тощо. Викладали на курсах вчені І. Огієнко, В. Чеховський, З. Євтушенко, І. Юхименко та ін.

Зважаючи на те, що в Україні був великий відсоток неписьменних, Просвітня комісія поряд з підготовкою кадрів працівників, покликаних ширити в масах національну свідомість, проводила велику роботу, спрямовану на відкриття шкіл для дорослих, виділення для них відповідних приміщень. Щоб заохотити дорослих учнів до відвідування цих шкіл, в будинках, де вони розміщувалися, читалися лекції, як боротися з неписьменністю, проходили концерти. Платня за навчання була символічною, не більше трьох карбованців, аби не відвернути слухачів.

Готуючи ґрунт для подальшої українізації вищої освіти, комісія збирала матеріал у різних місцях України про наявність учнів, які бажать після закінчення шкіл навчатися у вузі українською мовою. Ця робота давала свої результати: до університету приходила молодь з усієї України. Були тут люди як із середньою, так і з вищою освітою — всі, хто прагнув систематично студіювати українську національну культуру. В кожному наборі понад 90% студентів становили українці.

Діяльність Українського державного університету проходила в тяжких умовах, спричинених тогочасною політичною ситуацією в Україні. Не вистачало палива, харчів, одягу, коштів. Університет існував виключно на студентську платню за слухання лекцій (140 карбованців за семестр). Та, незважаючи на це, Рада лекторів, викладачі робили все для функціонування цього закладу, для полегшення становища професорів і вихованців.

В особливо тяжке становище потрапили студенти, які приїхали в Київ із сільської місцевості. В результаті квартирної кризи їм не було де жити. Адміністрація університету влаштувала в приміщенні Володимирського кадетського корпусу гуртожиток на 1000 студентів, але цього було замало. Розв'язання проблеми харчування університетських вихованців потребувало близько ста тисяч карбованців. Їх також не було де взяти. Через ці та інші труднощі й ускладнення Український університет, як і всі вищі школи Києва, не мав змоги прийняти всіх бажуючих учитися.

На початку листопада 1918 р. ректор університету та професори мали зустріч з гетьманом П. Скоропадським. Вони клопоталися перед ним про задоволення потреб студентів та університету взагалі. Гетьман обіцяв свою допомогу, в тому числі і в перегляді квартирного закону¹⁵. Однак становище, в якому перебувала тоді Україна, не давало можливості вирішити ці питання. Більше того, незабаром за наказом гетьмана в будинках університету були тимчасово розміщені підвладні йому війська. Після повалення гетьманату, в період перебування у Києві Директорії, в цих будинках знаходилися вже її війська. Ректор університету надіслав представникам нової української влади послання, в якому скаржився на катастрофічне становище керованої ним установи: було реквізовано всі будинки університету, знищено багато майна¹⁶. Все, що вціліло, довелося перенести на приватні квартири ректора та проректора. Однак становище Директорії швидко погіршувалося, і допомоги вона нічим не могла.

Радянська влада, яка встановилася в Києві на початку лютого 1919 р., передала всі будинки і майно Українського університету в розпорядження «Київської міської по квартирному забезпеченню комісії», а там влітку 1919 р. містилися гарматні курси. А ще раніше, в перші місяці 1919 р., радянськими освітніми та військовими органами розроблявся план поступової ліквідації Українського університету. 16 червня 1919 р. Народний комісаріат освіти УСРР та Рада комісарів вищих навчальних закладів м. Києва прийняли постанову № 18 про злиття з 1 червня 1919 р. колишнього Київського державного українського університету і колишнього університету св. Володимира у єдиний Київський університет¹⁷. При цьому в розпорядження останнього передавалися весь викладацький та службовий персонал двох університетів, а також їхнє майно. Відтоді й до часу окупації Києва денікінцями Український університет існував як відповідний відділ Київського університету. Але певна автономія у нього ще лишилася — діяли свої науково-навчальна рада, правління тощо. Спільними були тільки ректор та комісар¹⁸.

2 жовтня 1919 р. денікінські власті скасували закони українських урядів. Внаслідок цього Український державний університет втрачає всі свої права і фактично перетворюється на Народний український університет. Його викладачі, як і всі, хто працював у національно-культурних установах, здебільшого втратили засоби до існування. Особливо скрутно довелося приїжджим педагогам. Запрошені свого часу з Москви та Петрограда професори А. Ю. Кримський, О. М. Нерсесов та інші були автоматично позбавлені квартир в університетських будівлях.

З вигнанням Добровольчої армії з Києва радянська влада частину національних інституцій поновила в правах. Однак для Українського університету кращі часи вже минули. Наркомосвіти УСРР приступив до всеосяжної шкільної реформи. 19 березня 1920 р. комісар вищих навчальних закладів С. Резін підписав наказ № 55 про заснування для широких пролетарських мас Робітничо-селянського університету та інститутів: гуманітарного, охорони здоров'я, народного господарства (мова викладання — українська та російська). Водночас в усіх навчальних закладах ліквідовувалися юридичні, історично-філологічні та фізико-математичні факультети, а також інститути: Близького Сходу, міжнародний, соціології і права, географічний, археологічний, вчительський, вищі педагогічні курси та ін.¹⁹

Було прийнято нову концепцію пролетарської вищої школи, у якій не знайшлося місця національному університету, створеному на засадах автономії і з незалежним духом.

¹ Держ. арх. м. Києва, ф. 936, оп. 1, спр. 11, арк. 11 (далі — ДАМК).

² Збори спільної комісії по влаштуванню народного університету 19 червня // Там же, спр. 6, арк. 1.

³ Протокол Ради лекторів від 2 червня 1918 р. // Там же, спр. 1, арк. 43.

⁴ Про асигнування Радою Народних Міністрів від скарбу державного 200 000 крб. в допомогу народному українському університету // Там же, арк. 3.

⁵ Протокол Ради лекторів від 21 червня 1918 р. // Там же, арк. 51.

⁶ Памятная записка о Киевском украинском государственном университете // Там же, оп. 2, спр. 14, арк. 14.

⁷ Відродження.—1918.—9 квіт.—С. 3.

⁸ Протокол засідання Ради лекторів 26 травня 1918 р. // ДАМК, ф. 936, оп. 1, спр. 1, арк. 33.

⁹ Протокол засідання Комісії по вищих школах і наукових інституціях 8 липня 1918 р. // Там же, арк. 55.

¹⁰ Засідання Ради лекторів 27 липня 1918 р. // Там же, арк. 64.

¹¹ ДАМК, ф. 936, оп. 2, спр. 26, арк. 48.

¹² Там же, спр. 23, арк. 14.

¹³ Відродження.—1918.—16 квітня.—С. 1.

¹⁴ ДАМК, ф. 936, оп. 2, спр. 17, арк. 6.

¹⁵ Киевская мысль.—1918.—7 нояб.—С. 3.

¹⁶ ДАМК, ф. 936, оп. 2, спр. 26, арк. 9.

¹⁷ Там же, спр. 48, арк. 3.

¹⁸ Там же, ф. 16, оп. 465, спр. 446, арк. 16, 17.

¹⁹ Там же, ф. 936, оп. 2, спр. 109, арк. 5.

І. М. Волков (Москва)

Виселення селян України у віддалені райони СРСР наприкінці 40-х років

Протягом останніх років чимало зроблено в справі висвітлення «білих плям» в історії селянства. Досі одним з маловідомих є питання про виселення тисяч селян України у віддалені райони СРСР наприкінці 40-х років.

У дослідженнях істориків наводилися лише окремі факти виселення сільських жителів, які ухилялися від роботи в громадському господарстві колгоспів і жили за рахунок інших джерел доходу. Проте і ці факти розглядалися тільки як ініціатива знизу самих селян. Вивчення ж архівних матеріалів, доступ до яких останнім часом значно розширився, дає змогу зробити висновок про те, що в дійсності все було зовсім не так.

Виселення селян у кінці 40-х років здійснювалося згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення в окремі райони країни осіб, які злісно ухилялися від трудової діяльності в сільському господарстві і вели антигромадський, паразитичний спосіб життя». Він був прийнятий 2 червня 1948 р. з ініціативи керівників України і при активній підтримці центру. Цей указ не публікувався у відкритій пресі. Досі про нього не згадувалося й у працях суспільствознавців. Тільки нині з'явилися публікації, в яких наводиться повна назва цього документа¹.

За змістом указ нагадує акти початку 30-х років щодо куркульства й багато дає для розуміння аграрної політики партії кінця 40-х — початку 50-х років.

Автор даного повідомлення робить спробу показати, чому керівництво України виступило ініціатором цього антиселянського акту, як він здійснювався та який був його вплив на становище селян.

Дуже тяжким воно було в перші повоєнні роки. Колгоспи були економічно ослабленими. Посуха 1946 р., яка охопила південні райони країни, ще більше загострила ситуацію. Як і в роки війни, основна частина продукції колгоспів здавалася державі за низькими цінами. Такою ж була й оплата праці колгоспників. Тому селяни змушені були більше уваги приділяти особистому підсобному господарству, яке було головним джерелом їх існування. Вони прагнули збільшити присадибні ділянки за рахунок земель колгоспів і радгоспів, значна частина яких погано використовувалася. Як показала перевірка, на початку 1947 р. в Україні у перевірених господарствах було виявлено в середньому 32 випадки перевищення розмірів присадибних ділянок². Їх розширенню за рахунок колгоспних земель сприяло розселення значної частини селян по хуторах. За роки війни на землях колгоспів було створено 9842 нові хутори, а до 1948 р. їх з'явилося ще 657. Багато хуторян, за характеристикою Всесоюзної Ради у справах колгоспів, мали по суті одноосібні господарства³.

Присадибні ділянки використовувалися досить ефективно. Урожайність усіх культур тут була вищою, ніж на полях колгоспів і радгоспів. Поступово відновлювалося поголів'я худоби в особистих підсобних господарствах, що значно скоротилося за роки війни та посухи 1946 р. У Новоград-Волинському районі Житомирської області, наприклад, у 1947 р. поголів'я великої рогатої худоби на фермах колгоспів скоротилося на 260 голів, а в господарствах колгоспників воно збільшилося на 253 голови. У Меджибізькому районі Кам'янець-Подільської області, відповідно, — на 167 і на 682 голови⁴. Такі ж факти були в Одеській, Київській, Запорізькій та інших областях.

Звичайно, особисте підсобне господарство потребувало чималих трудових зусиль. За матеріалами бюджетних обстежень, праця у ньому становила 23—24% усіх річних витрат робочого часу і певною мірою здійснювалася за рахунок роботи у колгоспах. На ставлення колгоспників до роботи у цих господарствах впливали одноосібники, які були виключені з колгоспів, сільські жителі, зайняті в ліспромгоспах, торгівлі, на роботі у державних підприємствах. Вони мали присадибні ділянки, займалися спекуляцією, нерідко наймалися на тимчасову сезонну роботу в колгоспи й заробляли більше, ніж колгоспники, які працювали там постійно. Все це відбивалося на ставленні останніх до роботи в громадському господарстві колгоспів. Понад 15% працездатних колгоспників у СРСР у 1946—1948 рр. не виробили мінімуму трудоднів, а 1,2% їх (близько 300 тис. чол.) загалом не працювали в колективних господарствах⁵.

В Україні в 1947 р. 19,3% працездатних колгоспників не виробили мінімуму трудоднів, а 41,1 тис. їх зовсім не брали участі в роботі колгоспів. Та й середньорічний виробіток тут трудоднів був нижчим, ніж по країні в цілому⁶. На низькій трудовій активності колгоспників України позначалися майже 4-річна окупація й антирадянська, антиколгоспна агітація, посуха і голод 1946—1947 рр., коли вони побачили свою соціальну незахищеність від стихійного лиха.

В ті роки дещо робилося для підвищення трудової активності селянства. Зокрема, певною мірою зміцнювалася матеріально-технічна база колгоспів, вдосконалювалася організація праці в них, трудові успіхи на полях і фермах відзначалися урядовими нагородами. Все це позначилося на колгоспному виробництві. Валова продукція сільського господарства з 60% у 1945 р. порівняно до 1940 р. зросла до 87% в 1947 р. і 97% у 1948 р.⁷ Значну роль у цьому зростанні відіграла і продукція особистого підсобного господарства колгоспників. Проте сільське господарство далеко не задовольняло потреб країни у продовольстві і сировині. Темпи подолання наслідків війни, зростання сільськогосподарського виробництва не відповідали показникам, накресленим четвертим п'ятирічним планом (1946—1950 рр.).

Для прискорення піднесення сільського господарства необхідні були більш тісне поєднання особистих інтересів колгоспників з громадськими, надання колгоспам більшої самостійності, підвищення заінтересованості селянства у результатах своєї праці, суттєві зміни в аграрній політиці держави. Але все це скоротило б можливості викачування коштів із сільського господарства для відновлення інших галузей економіки, розвитку военно-промислового комплексу. На такі кроки партійно-державне керівництво країни того часу не пішло. Воно орієнтувалося на інші шляхи зміцнення трудової дисципліни в колгоспах — на посилення адміністративних заходів і репресій щодо селян.

Лютий 1947 р. пленум ЦК ВКП(б) накреслив деякі заходи щодо піднесення сільського господарства. В той же час він визнав необхідним зберегти підвищений з 1942 р. обов'язковий мінімум вироблення трудоднів працездатними колгоспниками⁸. Зберігалися і заходи покарання за невиконання цього мінімуму, передбачені прийнятими за умов воєнного часу документами: притягнення до судової відповідальності, вибуття з колгоспу, позбавлення присадибної ділянки. Місцеві власті різних рівнів активно користувалися цими документами. Насамперед були вжиті заходи по скороченню присадибних ділянок колгоспників, які збільшилися у роки війни. До лютого 1947 р. у них було вилучено 521 558 га землі, як незаконно прирізаної від громадських земель колективних господарств зверх норми, встановленої для колгоспного двору. В тому ж разі, коли вже засіяна колгоспником ділянка перевищувала норму, згідно з указом Ради Міністрів СРСР дозволялося безплатно зібрати урожай з неї на користь колективного господарства⁹. Для колгоспів, які з великими труднощами справлялися

з власними землями, додаткова передача цих тисяч гектарів ріллі не мала істотного значення. Ця акція суттєво не вплинула на ухилення колгоспників від роботи в громадському господарстві.

Більш ефективним засобом залучення селян до активної праці в колгоспі було виключення з нього працездатних, які не виробили мінімуму трудоднів. З цієї ж причини в 1946 р. з колгоспів вибуло 420 тис., а в 1948 р. — 358 тис. колгоспників¹⁰. Проте і цей засіб виявився менш дієвим, ніж очікувалося. Виключений з колгоспу, як правило, знаходив роботу у державних підприємствах, а за його сім'єю зберігалася присадибна ділянка.

Тяжким покаранням за невиконання встановленого мінімуму трудоднів було притягнення до судової відповідальності, виправно-трудових робіт в колгоспі на строк 6 місяців з утриманням з оплати трудоднів до 25% на користь колгоспу. У 1946 р., за даними Міністерства юстиції СРСР, було засуджено 190,7 тис. чол., в 1947 р. — 137 тис., в 1948 р. — 117,5 тис. Деякі керівники колгоспів, місцеві власті в судових репресіях вбачали чи не головний засіб зміцнення трудової дисципліни й часто направляли в суди матеріали на осіб, які не заслуговували покарання. До 1/4 таких справ відхилялися судами, як недостатньо обґрунтовані¹¹.

Але і ці заходи багатьом працівникам партійно-державного апарату того часу здавалися недостатніми. Активно шукали більш ефективних засобів впливу на осіб, які ухилялися від роботи в громадському господарстві колгоспів, зокрема, керівники України. Тут поряд з уже названими причинами проявилися риси характеру М. С. Хрушова, який очолював у ті роки партійну організацію республіки, його віра в силу адміністративно-командних методів керівництва сільським господарством, прагнення добитися найшвидшого зміцнення колгоспів, не міняючи економічних відносин на селі, що склалися на той час. На початку 1948 р. розгорнулася активна ідеологічна робота по підготовці громадської думки до прийняття рішучих заходів по зміцненню трудової дисципліни в колгоспах. Ці питання були в центрі уваги в доповідях М. С. Хрушова на республіканській нараді секретарів сільських райкомів і голів райвиконкомів республіки 18 лютого 1948 р. й на пленумі ЦК КП(б)У 9 березня 1948 р. Захоплення особистим підсобним господарством, ухилення від роботи в колгоспах у цих доповідях розцінювалися як пережиток капіталізму, створювалася обстановка нетерпимості до «нетрудових, паразитичних елементів»¹².

22 квітня 1948 р. Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У звернулися з відкритим листом до всіх колгоспників, керівників і спеціалістів колгоспів, в якому відставання тваринництва в республіці пояснювалося недостатньою увагою до цієї галузі, протиставленням особистого господарства громадському. Проведені по всій країні на початку 1948 р. пленуми обкомів і райкомів партії, на яких розглядалися питання щодо проведення весняної сівби, велику увагу приділили зміцненню дисципліни в колгоспах, поєднанню особистого підсобного господарства селян і громадського. У газетах «Правда», «Социалистическое земледелие» виступали керівники кращих колгоспів країни. Вони доводили недоцільність мати великі присадибні ділянки, оскільки громадське господарство здатне забезпечити потреби колгоспника. Голова колгоспу «Здобуток Жовтня» Київської області Ф. Дубковецький, наприклад, підкреслював, що ділянка землі понад 0,30 га заважає роботі в громадському господарстві¹³.

Про те, як був підготовлений акт, що передбачав надзвичайно суворі заходи за злісне ухилення від трудової діяльності в сільському господарстві, докладно розповів у своєму виступі на XVI з'їзді КП(б) України (25—28 січня 1949 р.) голова Ради Міністрів республіки Д. С. Коротченко. Як видно з його виступу (це підтверджується й у інших джерелах), М. С. Хрушов вивчив стан справ у багатьох колгоспах

республіки і поставив питання перед ЦК ВКП(б) про те, щоб надати право членам колгоспу вирішувати питання про виселення із сіл осіб, які ведуть «паразитичний спосіб життя». Сталін підтримав цю пропозицію¹⁴. Президія Верховної Ради СРСР 21 лютого 1948 р., «йдучи назустріч побажанням передових колгоспників», видала указ «Про виселення з УРСР осіб, які злісно ухилялися від трудової діяльності в сільському господарстві і вели антигромадський, паразитичний спосіб життя»¹⁵. Надзвичайна швидкість, з якою була прийнята пропозиція України, пояснювалася тим, що вона повною мірою відповідала курсу партійно-державного керівництва СРСР на посилення тиску на село, зміцнення командно-адміністративних методів керівництва сільським господарством.

Наприкінці березня 1948 р. в ряді колгоспів республіки (по 3—4 на область, а в районах, де налічувалося багато слабких колгоспів, по 1—2 на район) були проведені збори колгоспників, на яких обговорювався цей указ. Центральний Комітет КП(б)У контролював проведення таких зборів, вивчав їх вплив на стан справ у колгоспах. Пленум ЦК ВКП(б)У (9—11 березня 1948 р.) вимагав від обкомів і райкомів партії забезпечити правильне використання і безумовне виконання указу від 21 лютого 1948 р.¹⁶. У травні 1948 р. пленум ЦК КП(б)У знову повернувся до цього питання. Зокрема, секретар Дніпропетровського обкому Л. Брежнев рапортував на пленумі про проведення 282 колгоспних зборів, на яких було вирішено виселити 421 чол. З. Сердюк (Київський обком) доповів про те, що в області прийнято рішення про виселення 519 чол. Більшість виступаючих відзначали позитивний вплив проведених зборів, які сприяли зміцненню трудової дисципліни в колгоспах¹⁷. М. С. Хрущов у листі Сталіну рекомендував прийняти такий же указ і для РРФСР¹⁸.

«Досвід» партійної організації України щодо посилення адміністративного впливу на колгоспників, проведення зборів з рішеннями про виселення осіб, які погано працювали, в центрі визнали «вдалим». Він був узагальнений у Закритому листі ЦК ВКП(б) і Ради Міністрів СРСР від 25 травня 1948 р. «Про завдання партійних і радянських організацій у зв'язку з майбутнім проведенням заходів по виселенню у віддалені райони осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві й ведуть паразитичний спосіб життя». Законодавче закріплення цей «досвід» одержав в прийнятому 2 червня 1948 р. відповідному указі Президії Верховної Ради СРСР¹⁹.

В кінці травня — на початку червня 1948 р. у крайкомах і обкомах партії були проведені наради секретарів райкомів партії та голів райвиконкомів, на яких зачитувався лист ЦК ВКП(б), роз'яснювалися найважливіші його положення. В листі, зокрема, підкреслювалося, що головною перешкодою для зміцнення і дальшого розвитку громадського господарства колгоспів є низька трудова дисципліна в них. Особлива увага зверталася на те, щоб не перетворювати проведення колгоспних зборів по зміцненню трудової дисципліни в кампанію, не допускати виселення великої кількості людей. Головним заходом у цій справі мало бути попередження осіб, які погано працювали в колгоспі, формування серед основної маси селян нетерпимості до осіб, які ухилялися від роботи у колгоспах²⁰.

В перших зборах колгоспників, присвячених обговоренню указу Президії Верховної Ради СРСР, брали участь керівні працівники краю, області, району. Був розроблений певний порядок проведення цих зборів та сільських сходок. Спочатку, як правило, заслуговувалася доповідь голови колгоспу «Про стан трудової дисципліни в колгоспі», після чого представник від області чи району зачитував указ Президії Верховної Ради СРСР, і потім розпочиналося його обговорення. Кандидатури, що пропонувалися до виселення, попередньо обговорювалися в райкомах партії і райвиконкомах, погоджувалися з керівництвом

області. Рішення про виселення, або громадський приговор, як воно називалося в документах того часу, приймалися відкритим голосуванням присутніх на зборах й затверджувалися районними органами влади²¹. Тут же виносилися рішення про попередження колгоспників, які погано працювали. З них брали підписку про те, що вони почнуть краще працювати в громадському господарстві.

У доповіді міністра внутрішніх справ СРСР керівникам партії й уряду від 13 вересня 1948 р. зазначалося, що «селянство активно викриває на загальних зборах ледарів і дармоїдів й одностайно приймає рішення про виселення їх у віддалені райони країни»²². Архівні ж матеріали свідчать, що такої «одностайності» не існувало. Неоднаковим було ставлення колгоспників й усіх селян до указу. Багато з них схвалювали круті заходи щодо осіб, які ухилялися від участі в роботі в громадському господарстві, намагалися за рахунок інших пережити тяжкі післявоєнні роки. І коли на зборах обговорювалося питання про дармоїдів, спекулянтів, які намагалися використати післявоєнні труднощі з вигодою для себе, пропозиції про виселення таких осіб підтримувалися²³.

Коли ж на обговорення пропонувалися кандидатури, які не заслуговували такого суворого покарання, то колгоспники часто не підтримували такі пропозиції. Організатори зборів нерідко для виконання вказівок «зверху» робили тиск на селян, а іноді й фальсифікували протоколи зборів. У деяких колгоспах під час обговорення окремих кандидатур на голосування ставилося питання: чи є заперечення?²⁴. Відкрито виступати проти указу селяни не завжди осмілювалися.

Збори по обговоренню указу були проведені літом 1948 р. На Україні уже на 15 липня відбулося їх 9266. На них було винесено 9284 приговори про виселення колгоспників у віддалені райони, а 28390 селян, які не виробили мінімуму трудоднів, одержали попередження. Вони дали підписку про те, що будуть працювати краще²⁵. Однак деякі керівники районних партійних організацій, добре знаючи колгоспників, сільських жителів свого району, не поспішали з проведенням таких зборів, розраховували на інші методи впливу щодо зростання їх трудової активності. Така позиція, як правило, засуджувалася обкомами партії²⁶. На Україні ряд партійних працівників були притягнуті до відповідальності за неправильну поведінку при втіленні в життя положень вищезгаданого указу²⁷.

Разом з тим у деяких районах проявлялися зайва запопадливість у здійсненні указу, прагнення чи не до масового виселення всіх, хто не виробив мінімуму трудоднів, не враховуючи причин цього. У Сталінській, Херсонській областях, наприклад, під тиском властей інколи виносилися рішення про виселення інвалідів, багатодітних. Щоправда, в цих випадках за рішеннями зборів до списків вносилися корективи. По Україні в 1949—1950 рр. 2049 приговорів (17% від їх загального числа) були відхилені²⁸. Було немало випадків, коли необгрунтованість виселення з'ясувалася лише після прибуття покараного у віддалені місцевості, й він повертався додому. У 1948 р. таких по Радянському Союзу було повернуто 896 чол., в 1950 р. — 816, в 1951 р. — 1327²⁹. І все ж загальна кількість висланих за указом від 2 травня 1948 р. була досить значною. Вона збільшувалася і за рахунок членів їх сімей, які виявили бажання добровільно їхати на спецпоселення. На 30 серпня 1948 р. були затверджені приговори про виселення 23156 чол., разом з якими виявили бажання їхати добровільно 9207 членів їх сімей. З України на цю ж дату було виселено 8670 чол. та добровільно погодилися їхати 2786, з Білорусі, відповідно, — 150 і 12, Казахстану — 734 і 709, Узбекистану — 243 і 173, Грузії — 53 і 15. Всього по країні на 30 серпня 1948 р. було відправлено на спецпоселення за указами Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого і 2 червня 1948 р. 30 869 чол.³⁰. У 1949 р. виселено 4756 чол., в 1950 р. — 675, в 1951 р. — 240.

в 1952 р.— 260. На січень 1953 р. на обліку налічувалося 27 275 висланих за постановою від 2 червня 1948 р.

Відправляли їх головним чином у райони Сибіру і Далекого Сходу. Так, у Тюменську область було виселено 3342 чол., Іркутську — 4771, Хабаровський край — 2002, Якутію — 3273, Кемеровську область — 2458³¹.

Що взагалі являли собою виселенці, з приводу чого їх виселяли? Насамперед враховувалася їх трудова участь у громадському господарстві, праця в колгоспі, радгоспі, поведінка в минулому, особливо в роки Великої Вітчизняної війни.

Важко було змусити збори прийняти рішення про виселення колгоспника, який погано працював, але не заплямував себе в минулому негідною поведінкою.

На березень 1949 р. з 22 498 спецпоселенців 2057 чол. були раніше судимі і 960 чол.— колишні військовополонені³². Це не значить, що всі вони чи навіть більшість з них мали в минулому злочини, за які вони вже понесли покарання. Серед виселених на цю ж дату було багато тих, які раніше служили у Червоній армії. Серед них — 132 офіцери, 1128 сержантів і 4736 рядових³³. Більшість з них брали участь у Великій Вітчизняній війні.

Аналіз численних матеріалів, пов'язаних з виселенням колгоспників, інших сільських жителів, не дає підстав для висновку про правомірність такого суворого покарання. Це спроба репресивними заходами підняти трудову дисципліну на селі, домогтися прискорення відновлення колгоспно-радгоспного виробництва.

Якоюсь мірою це завдання поступово було «вирішене». «Роз'яснення» указу серед колгоспників, факти виселення осіб, які ухилилися від сільськогосподарських робіт, сприяли «зміцненню» трудової дисципліни в колгоспах. Ініціатор цього указу М. С. Хрущов з гордістю розповідав на XVI з'їзді Компартії України (25 січня 1949 р.) про те, що у Вінницькій, Чернігівській, Сумській, Дніпропетровській, Херсонській та Сталінській областях кількість осіб, які не виробили мінімуму трудоднів у напружений період сільськогосподарських робіт, скоротилася у 1948 р. у порівнянні з 1947 р. більш як у 2 рази, а в Одеській і Запорізькій — утричі³⁴. Вироблення трудоднів по республіці в 1948 р. становило 110,9% до рівня 1947 р., а процент осіб, які не виробили мінімуму трудоднів, знизився відповідно з 19,3 до 13,4%. Та й по країні в цілому в 1948 р. процент працездатних колгоспників, які не виробили мінімуму трудоднів, зменшився до 13,6 замість 15,1 у 1947 р., а кількість осіб, що не виробили жодного трудодня, скоротилася відповідно з 309,2 тис. до 287,5 тис. Крім того, під час обговорення указу в колгоспи вступило чимало одноосібників. Проте вирішальну роль у зміцненні трудової дисципліни, прискоренні темпів відновлення колгоспного виробництва цей указ не відіграв. Уже з 1949 р. питома вага селян, які не працювали в колгоспному виробництві, знову почала зростати³⁵. В той же час партійно-державний апарат усіх рівнів у вищезгаданому указі одержав підтримку методом командування колгоспним виробництвом і зберігав їх у наступні роки. Не випадково на пленумах партійних комітетів їх керівники розцінили появу цього документа як новий етап у колгоспному будівництві.

Таким чином, посилення адміністративно-командних методів управління колгоспами, зв'язане із застосуванням указу 1948 р., не виправдало надій його ініціаторів. Темпи розвитку сільського господарства в кінці 40-х років — на початку 50-х років знизилися. Виселення тисяч селян у віддалені райони країни було останньою репресивною акцією, злочином сталінського керівництва щодо села. Потрібні були суттєві зміни в аграрній політиці партії. Вони певною мірою були накреслені вересневим (1953 р.) пленумом ЦК КПРС. Щоправда, і в наступні роки, аж до звільнення від керівних постів, М. С. Хрущов

продовжував наполегливу боротьбу за витіснення особистих підсобних господарств колгоспників, вбачаючи в них найважливіше джерело поширення дрібнобуржуазних настроїв на селі.

- ¹ Кожукало И. П., Шаповал Ю. И. Н. С. Хрущев на Украине // Вопр. истории КПСС.—1989.— № 9: Ю. Аксенов, А. Улюкаев. О простых решениях сложных проблем // Коммунист.—1990.— № 6.
- ² Советская деревня в первые послевоенные годы.— М., 1978.— С. 461.
- ³ ЦДАНГ у Москві, ф. 4372, оп. 48, спр. 780, арк. 167; спр. 779, арк. 11.
- ⁴ Хрущев Н. С. Партийная организация Украины в борьбе за новый подъем сельского хозяйства.— М., 1948.— С. 47.
- ⁵ Советская деревня в первые послевоенные годы.— С. 197.
- ⁶ Кожукало И. П., Шаповал Ю. И. Указ. соч.— С. 97; ЦДАНГ у Москві, ф. 7486, оп. 324, спр. 2605, арк. 8.
- ⁷ Сельское хозяйство СССР: Стат. сб.— М., 1971.— С. 34.
- ⁸ КПСС в резолюциях... Т. 6.— М., 1971.— С. 254.
- ⁹ ЦДАНГ у Москві, ф. 9476, оп. 1, спр. 726, арк. 2.
- ¹⁰ Там же, ф. 7486, оп. 7, спр. 361, арк. 1; спр. 695, арк. 1.
- ¹¹ Там же, ф. 9476, оп. 1, спр. 475, арк. 276.
- ¹² Хрущев Н. С. Указ. соч.— С. 94, 95.
- ¹³ Правда.—1948.—22 апр.; Социалистическое земледелие.—1948.—15 янв., 4 фев., 17 авг.
- ¹⁴ Російський центр зберігання та вивчення документів новітньої історії (далі — РЦЗВДНІ), ф. 17, оп. 49, спр. 2254, арк. 145.
- ¹⁵ Там же, оп. 8, спр. 910, арк. 6; Кожукало И. П., Шаповал Ю. И. Указ. соч.— С. 97.
- ¹⁶ Там же, ф. 17, оп. 48, спр. 2055, арк. 25.
- ¹⁷ Там же, спр. 2056, арк. 3, 55.
- ¹⁸ Кожукало И. П., Шаповал Ю. И. Указ. соч.— С. 98.
- ¹⁹ РЦЗВДНІ, ф. 17, оп. 8, спр. 910, арк. 16.
- ²⁰ Там же, оп. 48, спр. 182, арк. 4, 10, 17, 99.
- ²¹ ЦДАНГ у Москві, ф. 9476, оп. 1, спр. 2799, арк. 227.
- ²² История СССР.—1992.— № 1.— С. 131.
- ²³ ЦДАНГ у Москві, ф. 9476, оп. 1, спр. 2799, арк. 197, 226.
- ²⁴ Там же, арк. 225, 175, 118.
- ²⁵ РЦЗВДНІ, ф. 17, оп. 8, спр. 910, арк. 16.
- ²⁶ ЦДАНГ у Москві, ф. 9476, оп. 1, спр. 2799, арк. 181, 202, 203.
- ²⁷ РЦЗВДНІ, ф. 17, оп. 8, спр. 910, арк. 21.
- ²⁸ Там же, оп. 48, спр. 2056, арк. 127, 229; оп. 8, спр. 910, арк. 21.
- ²⁹ История СССР.—1991.— № 5.— С. 164.
- ³⁰ Там же.—1992.— № 1.— С. 131.
- ³¹ Земсков В. Н. Спецпоселенцы // Социологические исследования.—1990.— № 11.— С. 10—12.
- ³² ЦДАНГ у Москві, ф. 9476, оп. 1, спр. 2799, арк. 16, 17, 181.
- ³³ Земсков В. Н. Указ. соч.— С. 15.
- ³⁴ Хрущев Н. С. Отчетный доклад ЦК ВКП(б)У XVI съезду Компартии Украины.— Киев, 1949.— С. 46.
- ³⁵ ЦДАНГ у Москві, ф. 7486, оп. 324, спр. 2605, арк. 6; Советская деревня в первые послевоенные годы.— С. 147.

Ю. Г. Писаренко (Київ)

Князівські лови в традиційній свідомості давньоруського суспільства

Коли йдеться про популярність ловів у давньоруському князівському середовищі, першими спадають на думку рядки «Повчання» Володимира Мономаха: «Конь диких своима руками связал есмь в пущах 10 и 20 живых конь, а кроме того же по ровни ездя имал есмь своима руками те же кони дикие. Тура мя 2 метала не розех и с конем, олень мя один бол, а 2 лоси, один ногами топтал, а другой рогома бол, вепрь ми на бедре мечь оттял, медведь ми у колена подьклада укусил, лютый зверь скочил ко мне на бедра, и конь со мною поверже»¹. Включення мисливських спогадів у твір, який фактично підсумовує життя князя, може свідчити про більш серйозне ставлення до ловів, ніж до розваги. Про це говорить вже сам початок оповіді про «путі й лови»: «А се вы поведаю, дети моя, труд свой, оже ся есмь тружал, пути дея и ловы с 13 лет»². Лови — важлива ознака князівської гідності і разом з воїнськими походами входила до числа «трудів» — обов'язків, а не забав.

Визначення мисливських угідь було часткою заходів, що закріплювали владу князів над територією разом з обкладанням даниною її населення. Під 947 р. «Повість временних літ» згадує запроваджені княгинею Ольгою повинності — «оброки и дани», місця збирання данини — «места и повосты», а також встановлені нею угіддя для ловитви звірів і птахів — «ловища» і «перевесища», межі яких, очевидно, позначали названі тут же «знамянья»³. Порушення кордонів князівських мисливських володінь, можливо, навіть ненавмисне, наприклад у розпалі гонитви за звірем, могло каратися як злочин. Напевно, саме як таке покарання сприймалося сучасниками вбивство Люта Свеналдича князем Олегом Святославичем Древлянським, описане «Повістю» під 975 р.⁴

В «Сказанні про збудування града Ярославля» підкорення території, на якій пізніше було закладене це місто, зображене як наслідок мисливської перемоги Ярославом Мудрим «лютого зверя»⁵ (очевидно, ведмедя)⁶. Данина, що стягувалася з підвладного населення, часто обчислювалася мисливськими трофеями — «по черне куне»⁷ або ж «по беле и веверице от дыма»⁸. Цей принцип зберігає навіть та символічна данина горобцями і голубами, яку княгиня Ольга затребувала з древлян⁹.

Отже, складається враження, що зв'язок князя з підвладною територією встановлювався, насамперед, через його взаємодію з її тваринним світом. Спробуємо це довести.

Для розглядуваної теми найцікавіша розповідь «Повісті» про вишгородські лови київського князя Всеволода Ярославича (під 1091 р.): «В се же лето бысть, Всеволоду ловы деюще звериныя за Вышегородом, заметавшим тенета и кличаном кликнувшим, спаде превелик змий от небесе, и ужасошася вси людье. В се же время земля стукну, яко мнози слышаша. В се же лето волхв явися Ростове, иже вскоре погыбе»¹⁰.

Згідно з думкою В. Л. Комаровича, описане явище було не чим іншим, як «падінням» метеора¹¹. Таким метеорам («змійам») часто при-

писувалася роль небесного phallus'a, а в самому їх падінні на землю бачили «космічний статевий акт». Отже, робив висновок вчений,— «мисливці князя Всеволода опинилися, на думку літописця, мимовільними свідками шлюбних таємниць землі й неба»¹². В. Л. Комарович гадав, що згадка про появу волхва в Ростові якраз і була штучно пов'язана літописцем з цією таємницею. Відповідно до хтонічних культів уявлень волхва визнавалися синами Землі¹³.

Про те, що особи, причетні до волхвування, повинні були, за повір'ям, з'являтися на світ, зачаті змієм, а також при відповідній реакції (здриганні) землі, свідчить зіставлене В. Л. Комаровичем з подією 1091 р. народження головного героя з биліни «Волх Всеславович», яка входить до «Збірки Кириші Данилова»¹⁴. Волх народився після того, як його мати, «молода княжна Марфа Всеславьевна... с каменю скочила на лютова на змея». Коли народився Волх, «подрожала сыра земля»¹⁵. Незвичайне народження героя робить його здатним до ворожби, перевернення (вовкулацтва), яке він вдало використовує на ловах: «Он обвернетца серым волком, / Бегал-скакал по темным по лесам и по раменью / А бьет он звери сохатыя, / А и волку, медведю спуску нет, / А и соболи, барсы-любимой кус...»¹⁶. Це ж вміння перевертатися на тварин служить Волху у боротьбі з його ворогом «Индийским царем»¹⁷.

Та обставина, що Волх Всеславович був не тільки волхвом, а й князем-мисливцем, дає підстави говорити про те, що вишгородське «падіння змія» 1091 р., поєднане у замітці з ростовською появою волхва, його безпосередніми свідками, мисливцями Всеволода, могло розумітися саме у зв'язку з князівськими ловами. Але перше, ніж спробувати це довести, з'ясуємо деякі розбіжності між биліною та змістом літописних рядків. Якщо у наведеному тексті 1091 р. В. Л. Комарович бачить завуальоване згадування про шлюб Неба (змія) й Землі, то у цитованій нами биліні видно, що парю змія виступає княжна. Водночас, як вже зазначалося, при народженні Волха «подрожала сыра земля». Більш традиційна назва землі — «Мать-сыра земля» (родюча, зрошена дощем земля) якраз й містить у собі давнє уявлення про той самий «шлюб» з Небом¹⁸. Уподібнення земної природи материнській є повсюдним не тільки у традиційній свідомості слов'ян, а й інших народів світу.

Відповідно, і жінка зіставлялась із землею, нижнім ярусом космо-су. От як, наприклад, у російській весільній пісні передається образ світового дерева: «...В кипарисне деревце было три угодыца: / Первое угодыце — трои пчелы ярые, / Другое угодыце — звончатые гусельцы, / Третье-то угодыце — душа красна девица»¹⁹.

У зв'язку із зазначеним зіставленням — «жінка — земля» може бути пояснена давня традиція, згідно з якою завоювання яким-небудь князем, царем князівства або царства супроводжувалося його шлюбом з дочкою або дружиною переможеного правителя²⁰. По суті, з цього видно, що будь-яка цариця (царівна) або княгиня (княжна) сприймалась як втілення території конкретної країни. Так, у самій биліні Волх, зайнявши престол Індійського царя, одружується з вдовою поваленого володаря, а всі його воїни — з місцевими жінками. При цьому переможці не повертаються додому, а залишаються жити на новозайнятих місцях²¹.

Промовисту ілюстрацію поглядів на мати як землю дає повість про Олександра Македонського, вміщена у Руському Хронографі. Тут дуже образно описано його народження та перші слова: «Гладшоу же емоу (Олександру.— Ю. П.) на землю, и абие бысть громи велици и молния, яко всемоу миру подвизатися. И егда родися Александр, проплака и рече: «до 40 лет възвращоуся к тебе, мати, еже есть в землю»²².

Виходячи із всього зазначеного, Марфу Всеславовну в билині можна визнати олюдненим образом тієї ж таки Матері-сирої землі.

Щодо розбіжності у характеристиці двох зміїв — билинного, на якого наступила княжна, й літописного, котрий впав «от небесе», то й вона може бути усунута. В сербській традиції збереглися пісні про Вука — Вогненного Змія, які виявляють близьку подібність до епосу про Волха (Всеслава) і мають в основі, очевидно, спільний з останнім слов'янський міф²³. Враховуючи подібність цих двох героїв і реконструйоване для Вука походження від вогненного, тобто небесного, змія, можна з великою часткою достовірності припустити, що прототип змія билини про Волха також був вогненным і небесним.

Таким чином, у билині «Волх Всеславович», очевидно, відбився давній міф про шлюб Землі та Неба. Тому можна визнати подібність між билиною і подією 1091 р. на рівні їхнього міфологічного сприйняття. Спільним є також зв'язок обох ситуацій з князівськими ловами, хоча й не до кінця ще зрозумілий. Крім того, в обох випадках внаслідок шлюбу Землі й Неба (княжни і змія) народжується (з'являється) особа, причетна до волхвування. Розбіжність помітна лише в тому, що в билині цією особою є князь, а в літопису, як зазначав В. Л. Комарович, — ростовський волхв. У зв'язку з цим постають такі запитання: чому одна й та сама ситуація відноситься в билині до князя, а в літописі — до волхва?; чи не мав первинного відношення до шлюбу Землі й Неба саме образ волхва, отже, чи не був лише штучно до нього приєднаним образ князя в билині?

В літературі Волха Всеславовича, як правило, називають князем-чарівником. Тим самим засвідчується, що, у сучасному розумінні, він перевершував звичайних князів. Відповідно ведеться пошук його спорідненості з князями, відомими історії як чарівники, насамперед з Олегом і Всеславом Полоцьким. Д. С. Лихачов, також проводячи цю аналогію, втім, вважає, що образ Вольги²⁴ — Волха в основному «має коріння ще в дофеодальному періоді — в тій епосі, коли, як ми знаємо, князь міг бути одночасно і жрецем, «кудесником»²⁵. При цьому автор посилається на реконструйоване Б. О. Рибаківим князівське поховання в кургані Чорна Могила X ст., в інвентарі якого були не тільки доспіхи, а й атрибути носіїв язичницького культу²⁶. Згідно з висновком Б. О. Рибаків, тільки в особі князя могло поєднуватися воєнне і жрецьке. Аргументуючи цю думку, вчений писав, що у багатьох слов'янських мовах «князь» і «жрець» звучить майже однаково²⁷ (у чеській: князь — kníže, жрець — kněž; у польській: князь — książę, жрець — ksiądz).

Сакральність, очевидно, становила споконвічну сутність феномена влади як такого. Відповідно до відомого висновку Д. Д. Фрейзера, головним завданням голови первісного колективу — архаїчного царя — був магічний вплив на природу в руслі, сприятливого для одноплемінників²⁸. Як пишуть Є. В. Антонова та Д. С. Раєвський, правильне виконання царем належних йому ритуальних дій, з позиції первісної свідомості, не тільки забезпечувало всі умови для прогонування членів суспільства (зміна пор року, родючість землі тощо), але також захищало територію соціуму від зовнішньої небезпеки, підтримувало стабільність соціальної організації, тобто оберігало космічний і соціальний порядок у всіх його аспектах. Цар був немовби персоніфікацією всього очолюваного ним колективу і навіть території його проживання з усіма її матеріальними реаліями, персоніфікацією, ідентифікованою з ними в ритуально-магічному плані²⁹.

Як показав О. П. Толочко, літописні перекази IX—X ст. свідчать, що комплекс уявлень про «архаїчного царя» можна поширити і на образ руського князя. Причому ці уявлення частково збереглися навіть після прийняття християнства³⁰.

Отже, для періоду, що передував утворенню Давньоруської дер-

жави та її ранньої стадії, жрецька, культова функція — це не властивість поодиноких князів, наприклад, таких, як Олег, а пізніше — Всеслав, а загальноприйнята норма образу князя. Очевидно, поступова спеціалізація влади призвела до закріплення за князем ролі голови феодальної адміністрації й зосередження майже всіх повсякденних культових функцій у руках волхвів. Хоча навіть після цього останні відчували свою підкореність князеві як фігурі, генетично найближчій до землі³¹.

На нашу думку, зазначене розуміння образу князя як постаті сакральної саме й закладене у билині «Волх Всеславович». Вже родовід героя — мати-княжна і батько-змій — вказує на зв'язок суто князівського й хтонічного, природного. Одержана Волхом у спадщину здатність до волхвування (впливу на природу) виявляється у сфері полювання. Але це вміння робить його й князем як таким: ловами він годує і одягає дружину і, крім того, власне мисливськими, вовкулацькими³² прийомами здобуває царство Індійське.

Таким чином, єдність якостей волхва і князя в билині відповідає первинному погляду на сутність князівської влади. Місцем вияву цієї єдності рис виступають князівські лови.

Уявлення про виняткове значення ловів у житті людей походять з періоду мисливської первісності. Відповідно до цього В. Я. Пропп відносив появу самої билини про Волха до глибокої архаїки³³. Але, ймовірно, що з мисливської доби походить міф, що передував билині. У відмінних умовах господарства середньовічних слов'ян й Русі цей мисливський міф зберігався за традицією. Відомо, що мисливські мотиви займали не останнє місце у землеробсько-скотарських ґрунтях і обрядовості наших предків³⁴. Тим більше у питаннях пояснення витоків князівської влади, що, безумовно, розглядалась як спадщина глибокої давнини, повинні були свято зберігатися найархаїчніші риси.

Отже, першооснова билини — давній слов'янський міф — говорила про народження від шлюбу Землі й Неба героя, якому в житті міг відповідати сакральний князь, князь-мисливець. У свою чергу, можна зробити висновок, що в традиційній свідомості давньоруського суспільства князівські лови були тим місцем, де наочно виявлялася сакральність князя, його влада над землею, природою. Виходячи з цього, можна пояснити зміст події 1091 р.³⁵ Жах очевидців цього природного явища, напевно, був викликаний самим фактом того, що воно мало місце під час ловів. Це було своєрідне одкровення. Несподівано себе виявила міфологічна суть «ритуалу» князівських ловів й самої князівської влади. Очевидно, лови, як найбільш наочний вияв влади князя, вважалися відбиттям міфа про шлюб Неба і Землі. Причому, здається, що князь грав не лише роль пасивну — як син цієї пари, а у свою чергу ніби й сам вступав у шлюб із Землею. Так, Волх Всеславович, народжений Марфою («Землею»), одружується на Індійській цариці, яка символізувала відповідно територію царства. І Мати-земля, й Індійське царство однаково відреагували на появу Волха на світ — здригнулися. Отже, бути князем означало одночасно виступати і сином, і чоловіком Землі³⁶.

Введення в літописну оповідь ростовського волхва можна пояснити позицією офіційного літописання, згідно з якою постать християнського правителя явно не узгоджувалася з язичницькими прикметами. Тому автору літописної замітки для роз'яснення інциденту знадобилась фігура, що визнавалася типово язичницькою, — волхв.

Роль князя як жениха цілком відповідає уявленню про «архаїчного царя». Вже зазначалося, що останній був своєрідним уособленням всього підвладного колективу. Навіть його вік та здоров'я сприймалися як фізичні характеристики самого суспільства. Країна ототожнювалася з плоттю царя³⁷. Тому, за Д. Д. Фрейзером, старого царя вбивали, його влада переходила до молодшого³⁸. А той, як додають ін-

ші дослідники, одружився на дочці або жінці попередника, тобто ставав князем через одруження³⁹. Звідси випливає, що ідеал царя (на Русі — князя) — молодий правитель, «жених». Додатково про це свідчить величання жениха «князем» у весільному обряді⁴⁰.

Що ж до зв'язку між князівськими ловами та шлюбом князя, то його якнайкраще підтверджує відоме у весільному фольклорі зіставлення шлюбу з ловами⁴¹.

Отже, згідно з уявленням про «архаїчного царя» можна зробити висновок, що князь, виїжджаючи на лови і таким чином ніби вступаючи в шлюб із самою Землею, доводив свою відповідність титулу. Цей обряд був значимим актом для всього народу. Він неначе оберігав соціальну структуру й природне оточення суспільства.

Вплив ідеї князівських «ловів-шлюбу» на широкі верстви населення засвідчується застосуванням князівських і мисливських мотивів у весільній обрядовості. У зв'язку з цим здається важливим одне зауваження В. М. Топорова: «Як цар — образ деміурга, так і кожна людина в сакрально позначений момент (народження, весілля, смерть) — образ царя, і відповідні обряди (особливо весільні) моделюють перші прецеденти (пор., напр., весільну номенклатуру і т. ін.). В цьому відношенні фігура царя — це та посередня ланка, яка, пов'язуючи людину з актом творіння, космологізує її»⁴². Жених наслідує князю так само, якби останній вважався його предком, а князь, у свою чергу, символічно одружуючись із самою Землею, ніби виступає у ролі якогось божества. Подібне співвідношення відбиває і «Сказання про піст» (XII—XIII ст.), де бог християнський, звертаючись до людини, твердить: «А аз — твой бог, я же — твой царь, я же — твой прадед!...»⁴³. За цим зв'язком персонажів повинно стояти певне узагальнююче уявлення — міф. Зазначимо, що розглядуваний нами міф про шлюб Землі й Неба не тільки служив обґрунтуванням обряду князівських ловів, а також походження князівської влади, але й пояснював виникнення людства в цілому. Небо і Земля вважалися міфологічними батьками всіх людей. «Ты небо — отец, ты земля — мать», — говорилося у народному заклинанні⁴⁴. Очевидно, персонаж, який у міфі народжувався від цього союзу, був попередником, предком людей. Гадаємо, саме цей герой і виступав міфологічним прототипом билинного князя Волха Всеславовича. Можна припустити, що його ім'я — Волос-Велес, адже Волх визнається одним з персонажів так званого «велесового кола»⁴⁵. Для Волоса реконструюється зв'язок з первісною общинною організацією слов'ян і, відповідно, — з представниками влади та всіма повноправними членами общини⁴⁶. Очевидно, саме роллю Волоса як предка, як своєїрідної сакралізації власне суспільного (общинного) устрою, пояснюється наявний в образі цього божества синкретизм рис різних епох господарського розвитку людства. Як показав Б. О. Рибаків, Волос пройшов еволюцію від бога первісних мисливців до божества скотарів і хліборобів⁴⁷. Мисливська іпостась Волоса підтверджує його відношення до розглядуваного нами міфа.

У свою чергу, можна припустити, що небесним батьком Волоса вважався Род. До цього висновку нас спонукає текст XV—XVI ст., що одержав у науковій літературі умовну назву «О вдуновении духа в человека». Тут, зокрема, зазначається: «То ти не Род, сидя на воздухе мечеть на землю груди и в том ражаются дети. (...) Всем бо есть творец бог, а не Род»⁴⁸. В. Л. Комарович писав, що «грудь» тут слід розуміти як каміння, тобто метеори, вірніше метеорити, і наводив цей текст, розглядаючи падіння змія 1091 р.⁴⁹ Отже, вогненний змій, якого спостерігали за Вишгородом, міг розумітися як прояв дій Рода.

Здається, що визнання Волоса предком викликає певну суперечність, адже такі поняття, як «народ», «родина» тощо свідчать, що в ролі предка виступав саме Род. Але завдяки припущенню, що Род вважався батьком Волоса гадана суперечність усувається. Вони були

предками, так би мовити, не одного рівня. Род виступав батьком людей і творцем світу взагалі⁵⁰. Волос же був ніби старшим з людей і, напевно, представляв людство на міфологічному рівні.

Як впливає з попереднього викладу, Волос, народжений Землею, згодом й сам мав вступити з нею у шлюб⁵¹.

У первісному мисливському суспільстві найтісніший зв'язок між рядовим членом общини і образом міфологічного предка зафіксований в обрядах ініціацій, втаємничення, які оформлювали становлення повноправного члена первісного колективу⁵². Згідно з висновком В. Я. Проппа, міфи, які розповідалися молоді під час ініціацій, відбивали ніби пережите колись предком. В свою чергу, ці міфи інсценізувалися самими неофітами⁵³.

Попереднє зауваження ще більше переконує нас у тому, що за образом билинного Волха Всеславовича стояв міфічний предок, адже ця билина також пов'язана з ідеєю повноліття. Герой завершує навчання мисливській справі і здобуває царство й руку цариці у п'ятнадцятирічному віці⁵⁴. І саме цей вік був на Русі строком закінчення малолітства, вступу у соціальне повноліття⁵⁵. Як свідчить Печерський Патерик (Слово 5: «О Иоанне и Сергии чюдо изрядно»), у цьому віці здійснювався вступ у право наслідування⁵⁶. Князівським дітям повноліття могло давати реальну владу. Такі дані є щодо Івана Грозного. У 1523 р. «нарече (Василий) сына своего при своем животе В. Князем, и приказа его беречи до 15 лет своим Бояром немногим»⁵⁷. На прикладі біографії Івана IV яскраво видно, що вік цей на Русі був сакрально позначеним. У 1545 р., у рік свого повноліття, молодий князь виконував центральну роль в аграрно-магічному обряді першої борозни «на Коломне»⁵⁸. Його чільне місце у цій події зумовлювалося не тільки князівським званням, як пише Б. О. Рибakov⁵⁹, а, очевидно, й віком. Про це, зокрема, свідчить аналогічна роль 15-річних у святкуванні першої борозни у Дагестані. Як вважає А. Г. Булатова, за місцевими магічними уявленнями, юнаки, які щойно вступили у пору свого розквіту, зрілості, неначе посилювали плодючість землі⁶⁰. Без сумніву, ці обряди для землеробів виконували роль таких же ініціацій⁶¹.

На прикладі обряду за участю Івана Грозного видно, що втаємничення було обов'язковим і для представників князівських сімей. Хоча між ними й рештою молоді тут також мала зберігатися певна відмінність. Гадаємо, що для часів, коли можна вже говорити про існування одноосібного голови первісного колективу (у слов'ян — князя), юнак впродовж ініціацій, як і на весіллі⁶², уподібнювався, насамперед, князю — олюдненому образу божественного предка. Сам же княжич у цих обрядах, напевно, вважався безпосереднім виконавцем ролі предка-божества. Тож не випадково, що і в билині про Волха предок прихований за образом князя.

Традиції, пов'язані з первісними мисливськими ініціаціями, ймовірно, найдовше зберігалися у князівському середовищі. До такої думки нас приводить «Повчання» Володимира Мономаха, у якому поєдналися моменти настановлення князем та повнолітнім⁶³. Цей твір вчить якостям, які необхідні зрілому чоловіку, князю, воїну, мисливцю. Сам автор постає перед нами таким же ідеальним князем, наставником і предком, який нагадує нам образ билинного Волха Всеславовича. Можливо, та увага, яку Володимир Мономах приділив у своєму творі ловам, бере початок з традиції повчань молоді під час первісних ініціацій.

¹ Повесть временных лет (далі — ПВЛ).— М.; Л., 1950.— Ч. 1.— С. 162.

² Там же.— С. 158.

³ Там же.— С. 43.

⁴ Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи.— М., 1963.— С. 55; ПВЛ.— Ч. 1.— С. 53.

- ⁵ Лебедев А. Храмы Власьевского прихода в г. Ярославле.— Ярославль, 1877.— С. 10.
- ⁶ Воронин Н. Н. Медвежий культ в Верхнем Поволжье в XI веке // Краевед. записки.— Ярославль, 1960.— Вып. IV.— С. 44.
- ⁷ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 20.
- ⁸ Там же.— С. 18.
- ⁹ Там же.— С. 42—43.
- ¹⁰ Там же.— С. 141.
- ¹¹ Комарович В. Л. Культ рода и земли в княжеской среде XI—XIII вв. // Труды Отдела древнерус. лит-ры Ин-та рус. лит-ры (Пушкинский дом) АН СССР.— М.; Л., 1960.— Т. 16.— С. 102. Астрономи також вважають, що в цій літописній статті вперше на Русі зафіксоване спостереження метеора (Лебедивец В. Н. Метеоры // Большая Советская энциклопедия.— М., 1974.— Изд. 3-е.— Т. 16.— С. 158).
- ¹² Комарович В. Л. Указ. соч.— С. 102.
- ¹³ Там же.
- ¹⁴ Там же.— С. 101—102.
- ¹⁵ Цит. за: Былины / Сост., автор предисловия и введе. текста В. И. Калугин.— М., 1986.— С. 57.
- ¹⁶ Там же.— С. 58. У зв'язку з тим, що головним хижакон, на якого перевертається Волх, був вовк, пригадується метафоричний вислів древлян з приводу «неситості» Ігоря — «Аще ся вьвадити волк в овце...» (ПВЛ.— Ч. 1.— С. 40). Можливо, поряд із відомостями про данину кунами, білками й вивірками, це порівняння є свідченням увялення про князя як хижака, що вимагав собі «малої дичини».
- ¹⁷ Былины.— С. 59—60.
- ¹⁸ Комарович В. Л. Указ. соч.— С. 98—99.
- ¹⁹ Цит. за: Виноградова В. Л. Зимняя календарная поэзия западных и восточных славян: Генезис и типология колядования.— М., 1982.— С. 104.
- ²⁰ Висновку про існування у давнину форми одержання влади через жінку дійшов В. Я. Пропп, розглянувши казковий мотив шлюбу героя з дочкою царя (Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки.— Л., 1986.— С. 333—341). Приклад цієї традиції престолонаслідування в Давній Русі наводить О. П. Толочко (Толочко О. П. До питання про сакральні чинники становлення князівської влади на Русі у IX—X ст. // Археологія.— 1990.— № 1.— С. 53—54 та ін.). Це — намір древлянського князя Мала одружитися на Ользі, вдові вбитого Ігоря. (ПВЛ.— Ч. 1.— С. 40) та насильницьке оволодіння Володимиром дочкою Рогволода Полоцького Рогнідою (Там же.— С. 54). Додамо випадок, коли, перемігши Ярополка, той же Володимир «залеже жену братню грекино» (Там же.— С. 55—56). Цікавим є також трактування Б. О. Рыбаковим рядків «Слова о полку Ігоревім» — «връже Всеслав жребий о девицю себе любу». На його думку, вони відносилися до вересня 1068 р., «коли визволений князь міг вибрати собі будь-яке місто, будь-яку «дівчицю» (Рыбаков Б. А. Петр Бориславич: Поиск автора «Слова о полку Игореве».— М., 1991.— С. 40—41). Уявленням про певну територію (конкретніше — місто) як про жінку можна пояснити й слова про Київ, що приписуються князю Олегу — «Се буди мати градом руським» (ПВЛ.— Ч. 1.— С. 20).
- ²¹ Былины.— С. 61.
- ²² Русский хронограф.— Ч. 1: Хронограф редакции 1512 года // Полное собрание русских летописей.— СПб., 1911.— Т. 22.— С. 186—187. В свій час В. Ф. Міллер доказав вплив роману про Олександра Македонського на билину «Волх Всеславович» (Миллер В. Ф. Заметки по поводу сборника Верковича // Журн. Мин-ва народн. просвещения.— СПб., 1877.— № 10.— С. 126—132). Р. Якобсон та М. Шафтель писали, що було б помилкою зводити всю билину до русифікації історії про Олександра. В епосі про Всеслава (Полоцького), у рамках якого вчені розглядали билину, на їхню думку, тісно переплелись вплив інтернаціональної літературної моделі («Олександрії»), давнього слов'янського міфа й місцевих історичних фактів (Jakobson R., Szeftel N. The Vseslav epos.— In: Jakobson R. Selected writings, IV.— Slavic epic studies.— The Hague—Paris, 1966.— P. 355, 356).
- ²³ Jakobson R., Ružičić G. The Serbian Zmaj Ognjeni Vuk and the Russian Vseslav epos.— In: Jakobson R. Selected writings, IV.— P. 369—379.
- ²⁴ Билини про Волгу в ряді прикладів виявляють спорідненість з билиною «Волх Всеславович». Див., наприклад: Былина.— С. 90—95.
- ²⁵ Лихачев Д. С. Народное поэтическое творчество времени расцвета древнерусского раннефеодального государства (X—XI вв.) // Русское народное поэтическое творчество.— М.; Л., 1953.— Т. 1.— С. 200.
- ²⁶ Там же.— Прим. 2; Рыбаков Б. А. Древности Чернигова // Материалы и исследование по археологии СССР.— М.; Л., 1949.— № 11.— С. 34.
- ²⁷ Рыбаков Б. А. Древности Чернигова.— С. 34.
- ²⁸ Фрэзер Д. Д. Золотая ветвь. Исследование магии и религии.— М., 1983.— С. 17—18, 85—92; Брагинская Н. В. // Мифы народов мира (энциклопедия).— М., 1988.— Т. 2.— С. 614.
- ²⁹ Антонова Е. В., Раевский Д. С. «Богатство» древних захоронений (К вопросу о роли идеологического фактора в формировании облика погребального комплекса) // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ.— К., 1984.— С. 162).
- ³⁰ Толочко О. П. Вказ. праця.— С. 51—63.

³¹ Саме цим, на думку В. Л. Комаровича, пояснюється вимога волхвами, ввійма-ними Яном Вишатичем у 1071 р., князівської юрисдикції (Комарович В. Л. Указ. соч.— С. 88).

³² Уявлення про вовкулацтво були пов'язані з одягненням первісними мисливця-ми шкір для імітації тварин. Таке переодягання відоме етнографам і як складова частка магичних обрядів, і як прийом мисливської практики — маскування, що допомагало непомітно підійти до жертви (Токкарев С. А. Ранние формы религии — М., 1990.— С. 229).

³³ Пропп В. Я. Русский героический эпос.— Л., 1955.— С. 67—72.

³⁴ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 426—427.

³⁵ Напевно, саме у контексті ловів, на відміну від літописця, тлумачив цю при-году мініатюрист, який ілюстрував дану статтю в Радзівиллівському літописі. Падіння змія з небес показане ним у двох стадіях: 1) голова з розкритою пащею виглядає з напівкола, яке схематично передає небо; 2) перше зображення доповнює фігура змія, вигнута таким чином, що її голова повернута у бік вершника (Всеволода). З відкритої зміїної пащі видно лук із зарядженою в нього стрілою (Радзівилловская или Кенигсбергская летопись: Фотомеханическое воспроизведение рукописи.— СПб., 1902.— Лист 123 об.). Це відповідає характеристиці билинного Волха — «змійовича», мисливця.

³⁶ Географічно та хронологічно віддаленою паралеллю цього може вважатися тлумачення сну, що засмутив майбутнього римського імператора Юлія. Йому привидилося, що він спить з власною матір'ю. Тлумачі пояснили, що «сон» передвіщує йому владу над усім світом, тому що мати, яку він бачив під собою, є не чим іншим, як землею, що вважається родителею всього живого» (Гай Светоний Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей.— М., 1964.— С. 7). У «Соннику» Артемідора Далдіанського (II ст. н. е.) злягання з матір'ю для демагога і політика трактується як добрий знак, оскільки мати означає батьківщину (Там же.— С. 282.— Прим. 17).

³⁷ Романов В. Н. Древнеиндийские представления о царе и царстве // Вестн. древн. истории.— 1978.— № 4 (146).— С. 26—33.

³⁸ Фрезер Д. Д. Указ. соч.— С. 254 і др.

³⁹ Пропп В. Я. Исторические корни...— С. 332—341; Толочко О. П. Вказ. праця.— С. 60—61.

⁴⁰ Чистов К. В. Семейные обряды и обрядовый фольклор // Этнография восточных славян: Очерки традиционной культуры.— М., 1987.— С. 403.

⁴¹ Вище наводилися слова весільної пісні, де нижній ярус «світового дерева» уподібнювався «душе красной девице». В інших варіантах цих пісень з нижнім ярусом пов'язується шлюбне ложе або зазначається, що там «горностай гнездо свивал» (Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования в области славянских древностей.— М., 1974.— С. 23), чому в одній з українських пісень відповідає — «А в коріненьку чорні кунюньки...» (Золотослов: Поетичний космос Давньої Русі.— К., 1988.— С. 107). Причому порівняння нареченої з кунцею є найпоширенішим (Успенский Б. А. Филологические разыскания в области славянских древностей.— М., 1982.— С. 105.— Прим. 145; Еремينا В. И. Ритуал и фольклор.— С. 138, 139). Іноді дівчина уподібнюється качечці або білій лебідці (Еремина В. И. Указ. соч.— С. 138; Золотослов.— С. 257—258). У весільних піснях лови виступають як алегорія сватання, здобуття нареченої: «Добрий молодець, молодий Іванко, / Стружечки стружить, стрільбу наби-ває, / Стрільбу набиває, куцу стріляє» (Золотослов.— С. 109—110). Або: «Далеко чути, що Степасенько їде, / Ой лісом їде, на кунюньку стріляє» (Там же.— С. 257); «Опе-вам, браття, куна в дереві, / А мені, браття, дівка в теремі» (Там же.— С. 216). В деяких варіантах тварина або птах в нагороду за своє помилування обіцяє мисливцю засватати (доставити) для нього дівчину, або ж дає раду оженитися (Там же.— С. 108—112). Тобто, немов відбувається своєрідна підміна здобичі дівчиною. Інколи той же мисливський мотив сусидить із зіставленням молодого з князем, а молодій — з княгинею: «Під час сватання на запитання «Кто такие и зачем стучитесь?» — дружже відповідають: «Идем от князя новобрачного до княгини первобрачной, прося здоровье спросить.— У нас нет невесты, обернулась лисницей, убежала в чистое поле, — не знаем, где взять...» (Цит. за: Еремина В. И. Указ. соч.— С. 138).

⁴² Топоров В. Н. Первобытные представления о мире (общий взгляд) // Очерки истории естеств.-науч. знаний в древности.— М., 1982.— С. 20.

⁴³ Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси.— М., 1987.— С. 641.

⁴⁴ Смирнов С. И. Древнерусский духовник (исследование по истории церковного быта) // Чтение в Имп. обществе Истории и Древностей Российских при Мос. ун-те.— М., 1913.— Кн. 2.— С. 262.

⁴⁵ Топоров В. Н. Еще раз о Велесе-Волосе в контексте «основного» мифа // Балто-славян. этноязыковые отношения в историч. и ареальном плане: Тезисы докладов второй Балто-славян. конференции. Москва, 29 нояб.— 2 дек. 1983.— М., 1983.— С. 35.

⁴⁶ Етимологічно пов'язаний з Волосом термін «волося» виступав як позначення осередка соціальної організації слов'ян (Топоров В. Н. Фрагмент славянської міфології // Краткие сообщения Ин-та славяноведения АН СССР.— М., 1961.— Вып. 30.— С. 29—30). Відповідно, в російських діалектах зустрічаються такі терміни позначення влади: «велес» — повелитель, розпорядник, укажчик, «волос» — влада, «волосить» — панувати, керувати (Иванов В. В., Топоров В. Н. Указ. соч.— С. 54—55). Повноправний член общини іменувався словом «велій» (Там же.— С. 74; Топоров В. Н. Фрагмент...— С. 31).

⁴⁷ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— С. 426—427.

⁴⁸ Цит. за: Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— С. 449.

⁴⁹ Комарович В. Л. Указ. соч.— С. 102. Б. О. Рыбаков вказував на інший семантичний відтінок слова «груды», що, на його думку, природніше пов'язаний з народженням дітей: «груди» — це краплі дощу (Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— С. 450). Але можна навести й такі слова, як «град», «грудка» (шматок твердої землі), «грудень» (місяць, коли твердіє земля). Про те, що ці «груды» бога Рода могли бути метеоритами, тобто мати вигляд вогнених, побічно свідчить такий термін з коренем «род», як «родиа» — блискавка (Там же.— С. 452).

⁵⁰ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— С. 453.

⁵¹ Зрозуміло, це передбачало його боротьбу з батьком, котрий, як зазначалось, зміг виступати у подобі вогненного змія. Міфологічний мотив двоюмо цього змія з синоном реконструюється за даними сербського і, частково, руського героїчного епосу (Иванов В. В., Топоров В. Н. Огненный змей // Мифы народов мира: Энциклопедия.— М., 1988.— Т. 2.— С. 238; Путилов Б. Н. Русский и южнославянский героический эпос: Сравнительно-типологическое исследование.— М., 1971.— С. 76). Цікавою параллелю тут може вважатися сюжет повісті про Олександра Македонського, де йдеться про те, як він вбиває свого справжнього батька волхва Нектанаву, який також приймав зміїну подобу (Русский хронограф.— С. 287). У біліні про Волха боротьба героя з супротивником зовсім відокремилася від мотивів батьківства і ворожнечі зі змієм (Jakobson R., Ružičić G. The Serbian Zmaj Ognjeni Vuk...— P. 374). Проте у міфологічному оригіналі вони, напевно, були поєднані.

⁵² Як зазначав С. О. Токарев, «суттєві моменти ініціації складаються із серії фізичних і моральних випробувань, які мали привчити юнака до життя мисливця і воїна, до витривалості, твердості й дисципліни...» (Токарев С. А. Указ. соч.— С. 209). Під час ініціації молодь навчають шлюбним правилам, передають священні перекази і вірування племені тощо. Обряд не вважався особистою справою повнолітнього, а був справою усієї общини і навіть для цілих племен відігравав важливу об'єднуючу роль (Там же.— С. 208—209).

⁵³ Пропп В. Я. Исторические корни...— С. 354—355.

⁵⁴ Былины.— С. 58.

⁵⁵ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права.— К.; СПб., 1900.— С. 368—369.

⁵⁶ «Бышю же Захарии 15 лет, всхоте възяти злато и сребро отца своего у Сергия» (Абрамович Д. І. Киево-Печерский патерик.— Репринтне видання.— К., 1991.— С. 12).

⁵⁷ Цит. за: Карамзин Н. М. Примечания к «Истории Государства Российского».— СПб., 1852.— Т. VII.— С. 81.— Прим. 322.

⁵⁸ Пискаревский летописец // Материалы по истории СССР.— М., 1955.— Вып. 2.— С. 73—74.

⁵⁹ Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси.— С. 738.

⁶⁰ Булатова А. Г. Традиционные праздники и обряды народов горного Дагестана в XIX — начале XX века.— Л., 1988.— С. 51—52.

⁶¹ Напевно, з 15-літтям був пов'язаний лише завершальний етап ініціації. В деяких інших народів світу ці обряди займали значний проміжок часу (Токарев С. А. Указ. соч.— С. 210). Початком ініціації на Русі могли бути дитячі пострижини.

⁶² В ініціації повнолітніх головним було досягнення дійовими особами статевої зрілості, передшлюбного віку, що пов'язує цей обряд з весільним. Останній виступає кульміною завершенням попереднього. Так, повноліття героя у біліні про Волха увінчується його одруженням.

⁶³ Втім, згідно з висновком Б. О. Рыбакова, форма повчання була обрана Мономахом лише для викладу своєї політичної програми (Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII — XIII вв.— М., 1982.— С. 461).

В. А. Золотарьов (Харків), Ю. І. Шаповал (Київ)

В. А. Балицький.

На шляху до правди про нього *

Наприкінці 1930 р. за підтримку М. І. Бухаріна з посади начальника Іноземного відділу ОДПУ було усунуто М. А. Триліссера. Відділ очолив заступник В. Р. Менжинського, колишній голова Ленінградського ДПУ С. А. Месінг.

У 1931 р. проводилася чистка командного складу РСЧА від колишніх царських офіцерів. Проти цієї акції виступили начальник Особливого відділу ОДПУ СРСР Я. К. Ольський та начальник Управління прикордонної охорони та військ ОДПУ І. О. Воронцов¹. Бунтівників миттєво звільнили з ОДПУ та перевели до наркомату харчової промисловості.

Для поліпшення роботи ОДПУ першим заступником В. Р. Менжинського призначили партійного функціонера І. О. Акулова, котрий не мав досвіду чекістської роботи. Значні зміни відбувалися і на місцях.

Ю. Г. Євдокимов, який два роки очолював Секретно-оперативне управління ОДПУ СРСР, став повноважним представником ОДПУ по Середній Азії. О. С. Агрба² змінив Л. П. Берію на посаді голови ДПУ Закавказької СФРР. П. Ш. Симоновського³ призначили головою Білоруського ДПУ, а М. П. Фриновського⁴ — головою Азербайджанського ДПУ.

У той же час особливо «заслужені» чекісти очолили республіканські парторганізації: М. Д. Багіров — Азербайджанську, Л. П. Берія — ЗСФРР.

На початку 1932 р. у Москві було утворено «Спілку марксистів-ленінців». Очолювали її колишній секретар Червонопресненського райкому ВКП(б) Москви М. М. Рютін та професор Ростовського педінституту О. М. Слєпков. Спілка вирішила скласти звернення — маніфест «До всіх членів ВКП(б)», у якому давалася нищівна оцінка сталінського режиму, підкреслювалась необхідність усунення Сталіна. 14 вересня 1932 р. до ЦК ВКП(б) надійшла заява від членів партії Кузьміна та Стороженка (обох розстріляли у 1937 р.), що вони отримали звернення «До всіх членів ВКП(б)», текст якого додавався⁵. Вже наступного дня ОДПУ заарештувало велику групу членів «Спілки марксистів-ленінців», а 22 вересня в Єсентуках заарештували автора звернення М. М. Рютіна. Загальне керівництво слідством було доручено Всеволоду Балицькому. Саме він 24 вересня 1932 р. провів перший допит М. М. Рютіна. Останній заявив, що «вирішив боротися проти Сталіна ще у травні 1928 р.»⁶.

27 вересня 1932 р. відбулося позачергове засідання Президії Центральної контрольної комісії ВКП(б). Прочитуємо протокол цього засідання:

«ПРИСУТНІ: Рудзутак, Єнукідзе, Шкирятов, Іл'їн, Кривов, Ройзенман, Ульянова, Криницький, Горгаєв, Беленький, Арштам, Петерс, Догідов, Антипов, Сахарова, Анцелович, Сольц, Ярославський. Член ЦКК: Дірін, Мальцев, Стасова, Балицький, Рискін. Від ОДПУ: Молчанов.

СЛУХАЛИ: Про контрреволюційну групу Рютіна, Галкіна та ін.

УХВАЛИЛИ: Виключити з членів партії... ЦКК пропонує ОДПУ

виявити ще не розкритих членів групи Рютіна, виявити залаштункових натхненників цієї групи та поставитись до них як до білогвардійських злочинців, які не бажають розкаятися до кінця та повідомити всю правду про групу та її натхненників, з усією суворістю революційних законів...»⁷.

На допиті 28 вересня, який проводив начальник секретно-політичного відділу ОДПУ, колишній голова Іванівського ДПУ Г. О. Молчанов⁸, М. М. Рютін визнав: «Ніяких натхненників за мною не стояло і не стоїть. Я сам був натхненником організації, я очолив її. Я один повністю писав і платформу і звернення»⁹.

11 жовтня 1932 р. Колегія ОДПУ у складі голови В. Р. Менжинського, заступників голови Г. Г. Ягоди та В. А. Балицького у присутності помічника прокурора по ОДПУ Пруса розглянула справу «Спілки марксистів-ленінців». М. М. Рютіну винесли смертний вирок¹⁰.

Це був перший випадок, коли до страти засудили значного більшовика. Сталін виніс питання про застосування до Рютіна смертної кари на засідання Політбюро ЦК ВКП(б). Проти цього виступила більшість його членів на чолі з С. М. Кіровим. Мовляв, не можна розстрілювати більшовика лише за інші погляди. Життя М. М. Рютіну залишили. За «Інші погляди» він отримав 10 років. Проти цього вироку вже ніхто не заперечував¹¹.

Перебування В. А. Балицького у Москві було не дуже довгим: наказом ОДПУ № 37 від 21 лютого 1933 р. його призначено знов Головою ДПУ УСРР та повноважним представником ОДПУ по Україні.

Цей наказ не був випадковим. Його слід розглядати у контексті постанови ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р., якою українська парторганізація суворо засуджувалась як така, що не виконала план хлібозаготівель і за якою в Україні здійснювались серйозні кадрові зміни. Найсуттєвішою з них було призначення П. П. Постишева другим секретарем ЦК КП(б)У. Одночасно він залишався секретарем ЦК ВКП(б)¹². «Другий перший секретар» так називали в партійно-урядових кулуарах Постишева, оскільки він мав великі повноваження від Сталіна, в разі потреби міг радитися з ним безпосередньо, обходячи тодішнього генсека ЦК КП(б)У С. В. Косіора (він очолював ЦК з липня 1928 р.). Оскільки згадана постанова містила негативні оцінки діяльності республіканської парторганізації, невдовзі стало зрозуміло, що П. П. Постишев приїхав для «наведення порядку». Разом з ним прибули й інші діячі. Ось як говорив про це через рік, у січні 1934 р., при відкритті XII з'їзду КП(б)У Г. І. Петровський: «Вказівки товариша Сталіна, велика матеріальна допомога з боку Центрального Комітету Всесоюзної комуністичної партії і уряду колгоспам, присилка нам випробуваних більшовиків товаришів Хатаєвича, Вегера, Попова, Балицького і особливо Павла Петровича Постишева допомогли нам ліквідувати відставання і прорив в сільському господарстві, виправити припущені помилки і викривлення в проведенні ленінської національної політики»¹³.

Вважав за потрібне особливо підкреслити роль В. А. Балицького і П. П. Любченка, котрий, зокрема, у виступі на з'їзді під оплески делегатів сказав: «...ДПУ України з приїздом товариша Балицького стало по-політичному оцінювати факти, робити з них висновки»¹⁴.

Під «відставанням і проривом» у сільському господарстві малися на увазі прорахунки у плануванні і проведенні хлібозаготівельної кампанії, а також голод. Не випадково саме у 1933 р. при діяльній участі В. А. Балицького було викрито «заколот» у сільському господарстві України і ускладнення ситуації списали на рахунок не тільки «шкідників» і «класово ворожих елементів», а й «буржуазних націоналістів», «націоналістичної контрреволюції»¹⁵.

Як засвідчують документи, одним з найважливіших завдань відомства В. А. Балицького в цей час було збереження в таємниці самого

факту виникнення голоду та його смертоносних наслідків. Так, наприклад, 13 березня 1933 р., Політбюро ЦК КП(б)У ухвалює: «а/Запропонувати Одеському обкомові негайно вжити заходів до повної ліквідації випадків голодування в селі Старошведське. б) Доручити тов. Балицькому вжити заходів до запобігання проникнення відомостей про випадки голодування в селі Старошведське за кордон»¹⁶.

17 березня, розглянувши становище в Київській області, Політбюро приймає рішення: «1. Вжити найрішучіших заходів для боротьби з поширенням контрреволюційними елементами провокаційних чуток. Добитися в найкоротший строк у найбільш тяжких районах встановлення твердого порядку, суворо караючи поширювачів провокаційних чуток і всіх антирадянських елементів... Доручити т. Балицькому із свого боку негайно вжити всіх необхідних заходів як по лінії ДПУ; так і міліції»¹⁷.

В той же час В. А. Балицький виявляє постійне піклування про працівників свого відомства. У квітні 1933 р. він, зокрема, пише С. В. Косіору доповідну записку, в якій повідомляє, що «з метою створення власної продовольчої бази для поліпшення побутових умов працівників ДПУ і міліції при обласних відділах... існують допоміжні господарства», а потім звертається з проханням надати їм насінневу допомогу (3,5 ц вівса, 1,8 ц ячменю тощо)¹⁸.

Характерною є примітка В. А. Балицького: «В разі позитивного рішення ЦК питання буде мною узгоджене в Москві»¹⁹.

Резолюція С. В. Косіора була такою: «Підтримати перед ЦК ВКП(б) прохання ДПУ УСРР про відпуск допоміжним господарствам і радгоспам насінневої допомоги»²⁰.

І наступної весни, через рік, Політбюро ЦК КП(б)У буде допомагати ДПУ. За рішенням від 23 квітня 1934 р. для радгоспів ДПУ, на пересів загиблої озимини, з республіканського фонду було відпущено: проса — 900 пудів, гречки — 600 пудів, кукурудзи — 300 пудів, соняшника — 120 пудів²¹.

Після повернення В. А. Балицького в Україну сталися зміни серед місцевого керівництва ДПУ. З. Б. Кацнельсон²², котрий працював заступником повпреда ОДПУ по Московській області, очолив Харківський облвідділ ДПУ. І. М. Леплевський²³, який був на чолі Особливого відділу ОДПУ СРСР, очолив Одеський облвідділ ДПУ замість Ю. М. Перцова. В. Т. Іванова перевели з посади начальника Іванівського облвідділу ДПУ в Донецький. Начальником Управління прикордонної і внутрішньої охорони ДПУ УСРР став А. Г. Лепін²⁴. Відбулись інші зміни, які засвідчували: Балицький гуртує свою «команду».

Вирішуючи питання про призначення того чи іншого працівника, він звертав увагу не стільки на його професіоналізм, анкетні дані та зідданість справі Леніна — Сталіна, скільки на особисту відданість йому. Один із сучасників свідчить: «Після повернення Балицького на Україну, він почав збирати навкруг себе певну групу осіб, особисто йому відомих та знайомих без вагання виконати будь-які його накази і розпорядження». За словами О. Б. Розанова, якимось у розмові «Балицький повідомив, що у нього є така група людей, відданих йому особисто та готових йти за ним до кінця».

Саме цим людям під проводом В. А. Балицького невдовзі довелося трошити новий «націоналістичний ухил», лідером якого цього разу оголосили М. О. Скрипника. В лютому 1933 р. його усунули з посади наркома освіти, а невдовзі проти нього було розгорнуто шалену політичну кампанію. Її ініціатором став П. П. Постишев, а В. А. Балицький за допомогою свого відомства мав довести, що Скрипника оточували вороги, що царина його діяльності знаходилась в руках «націоналістичної контрреволюції».

Характерно, що коли у січні 1932 р. святкувалося 60-річчя М. О. Скрипника, у пресі з'явилося і привітання, надіслане Балицьким із

Москви: «Дорогому Миколі Олексійовичу, найвидатнішому будівникові Радянської України і КП(б)У, непримиренному борцеві за генеральну лінію партії, представникові сталевіої лєнінської гвардії, старому чекістові, поплічникові Дзєржинського — палке дружнє привітання і найкращі побажання в дєнь 35-річчя вашої боротьби за більшовизм. Щє раз щирє привітання і побажання жити щє багато років для боротьби за перемогу комунізму. Ваш В. Балицький»²⁵.

Минуло трохи більше року, і В. А. Балицький змушений був забути ці слова, визнаючи «напрямок головного удару» проти «скрипниківщини». Насамперед цього удару завдано по наркомату освіти, який Скрипник очолював з 1927 р., та й по всій системі освіти. Звичайно, у діяльності Скрипника як наркома освіти були певні недоліки, які він, до речі, сам визнавав. Однак «драматурги» з установи В. А. Балицького почали тлумачити його діяльність і особливо діяльність його оточення виключно як «шкідницьку», «контрреволюційну» і навіть «шпигунську». Протягом лише 1933 р. з апарату наркомату освіти було «вичищено» 200 «націоналістичних, ворожих елементів», а в обласних управліннях народної освіти за політичними мотивами замінено 100% керівництва, у районних 90%. Всі вони були піддані різним формам репресій. 4000 вчителів увільнили із шкіл України, як «класово-ворожі елементи». Значно розширювалася мережа російських шкіл і класів²⁶.

Однак, ясна річ, справа не обмежилася лише сферою освіти. У 1933 р. започатковано новий «український правопис» (замість затвердженого у 1928 р.). Це супроводжувалось пошуками «націоналістів» у Інституті наукової мови при ВУАН. Серйозно постраждала і сама академія, оскільки М. О. Скрипник був секретарем її фракції, і Всеукраїнська Асоціація марксистсько-лєнінських інститутів (ВУАМЛІН), яку М. О. Скрипник очолював певний час. Сам він, не витримавши постійного цькування, 7 липня 1933 р. застрелився у своєму кабінеті. Як свідчить С. П. Семененко, «над сином і дружиною наркома прийняли шефство — опіку високі партійці — Балицький, Косіор»²⁷.

Оскільки наркомат освіти займався також розвитком культури, мистецтва, літератури, не важко було здогадатись, що репресії не обминуць і цей «фронт». Вже початок 1933 р. ознаменувався першими арештами серед письменників, що значно посилюлися після самогубства М. Г. Хвильового (травень 1933 р.).

Письменники, як і взагалі українська інтелігенція, вже давно були «під ковпаком» відомства В. А. Балицького. Його ім'я згадав у своєму виступі на XIII Всеукраїнському з'їзді Рад літератор І. Микитенко: «Шлях до безкласового соціалістичного суспільства це — шлях запеклої класової боротьби і зміцнення диктатури пролетаріату. У цій справі велика й почесна роль належить славним органам Народного Комісаріату Внутрішніх Справ і його керівникові, загартованому більшовику — Всеволоду Аполлоновичу Балицькому»²⁸.

Його ім'я та справи неодноразово згадувались і на пленумі Правління Спілки радянських письменників України, де, зокрема, П. П. Постишев у своїй доповіді цитував видобуті підлеглими В. А. Балицького зізнання «контрреволюціонерів-націоналістів» — поета О. Ф. Влизька, драматурга М. Г. Куліша та ін.²⁹ Згадав П. П. Постишев і ще одне ім'я — визначного режисера, засновника і керівника театру «Березіль» Леся (О. С.) Курбаса³⁰. У жовтні 1933 р. його як «націоналіста» було усунено від керівництва театром, а у грудні цього ж року заарештовано. Засуджений згодом, він закінчив своє життя на Соловках, О. С. Курбас, як і згадаві вище письменники, «українізація» яких активно почалася з 1933 р., як і, скажімо, засновник української радянської школи монументального мистецтва М. Бойчук, належав до тих діячів української культури, які були носіями справжнього її відродження.

До речі, у слідчій справі М. Г. Куліша зберігся надзвичайно ці-

кавий документ — заява його сусіда по камері, в якій передається зміст їхньої розмови з видатним драматургом. Ось уривок з цієї заяви: «Загальний висновок щодо будівництва культури на Україні Куліш робить сумний. Балицький, — каже він, — може тільки руйнувати. Йому скажуть, так він ще три тисячі заарештує за одну ніч. А от створювати нема кому. Усе цінне й талановите розігнане й знищене»³¹.

Ще на початку 1933 р. ДПУ оголосило про викриття так званої «Української військової організації (УВО)», яка, за твердженням В. А. Балицького, нібито «очолювала повстанську, шпигунську і диверсійну роботу, а також організацію саботажу в сільському господарстві»³². «УВО» з повною підставою можна назвати «гумовою» організацією, до якої «додавали» так званих учасників протягом 1933—1934 рр. Всього у цей період за брехливими звинуваченнями у приналежності до «УВО» обвинувачено 148 чоловік. Серед репресованих у цій справі було чимало вихідців з Галичини. Цікаві свідчення про те, як «працювало» з ними відомство В. А. Балицького, залишив один з сучасників: «Про галичан в УРСР мені розповів інтересну річ один тюремний приятель якось у тюрмі. Він знав технічні прийоми відомих «органів», бо колись належав до втаємничених.

Всі, або майже всі, галичани, — говорив він, — були завербовані заздалегідь. В перші роки, коли вони з'явилися з Галичини більшими групами, арештовано тільки окремих з них. Їх примушували давати свідчення на багатьох галичан, які ще були на волі. Такого автора розложених свідчень засилали до таборів, а його «спільників», яких він нібито завербував до організацій, не чіпали. Ніби нічого не сталося. Могло проминути кілька років, живе собі й працює такий «завербований».

Коли ж приходить призначений органами час, беруть чоловіка і показують йому, що він член контрреволюційної організації, що його завербував такий і такий. Отже, вербовка була якийсь час ніби законсервована, але, як усякі консерви, зберігала своє значення. «Завербований» після відповідної процедури «слідства», звичайно, мусить признати себе за винного. Коли треба, він і сам когось ще завербує»³³.

Крім «УВО», невдовзі були сфабриковані справи «Польської організації військової (ПОВ)», так званий «Блок українських націоналістичних партій (УКП, боротьбистів, есерів, есдеків та ін.)», який, за словами В. А. Балицького, являв собою «пряму агентуру міжнародної контрреволюції, в першу чергу німецького і польського фашизму»³⁴.

Це, сказати б, найбільш примітні справи, а були й такі, які просто неможливо навіть перелічити. Наприклад, тільки в грудні 1933 р. і в січні 1934 р. у колгоспах України ліквідовано 85 так званих «контрреволюційних кулацьких угруповань», внаслідок чого репресовано близько 400 чоловік, переважно керівних працівників³⁵.

В. А. Балицький був «в курсі», спрямовував викриття «ворогів народу». У виступі на XII з'їзді КП(б)У в січні 1934 р. він говорив: «...Ми повинні підвищити ще більше свою більшовицьку пильність, бо уцілілі рештки контрреволюційного підпілля, починаючи від хліборобсько-гетьманських контрреволюційних кіл до «лівих» укапістських і боротьбистських груп включно, працюючи в підпіллі на платформі єдиного національного фронту, переходять на фашистські позиції боротьби з нами»³⁶.

Закінчив він виступ так: «Напередодні XVII з'їзду ...партія, яка виросла, зміцніла, піднялась на вищий історичний ступінь (так в тексті.— Авт.) перед лицем величезних завдань соціалістичного будівництва, що стоять перед нею, під керівництвом нашого ЦК, під керівництвом нашого Сталіна, піде до нових боїв, до нових перемог за справу комунізму»³⁷. Саме на XVII з'їзді ВКП(б) В. А. Балицького обрали членом ЦК ВКП(б).

XII з'їзд КП(б)У прийняв рішення про перенесення столиці

України з Харкова у Київ. Головою урядової комісії по підготовці переїзду призначено Балицького.

На засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У 18 лютого, 27 березня та 11 квітня 1934 р. було розглянуто питання про будівництво урядового центру в межах давньої частини міста на Старокиївській горі. Урядовій комісії в складі В. А. Балицького, секретаря ЦК КП(б)У М. М. Попова, наркома освіти В. П. Затонського доручалося встановити історико-художні цінності (фрески і мозаїки) і вжити заходів до їх зняття перед знесенням Михайлівського Золотоверхого собору.

На початку квітня В. А. Балицький ухвалив план групи архітекторів під проводом П. Юрченка по будівництву міста. За цим планом знищувалися Трьохсвятительська церква (XII сторіччя), Золотоверхий Михайлівський собор та велика неокласична будівля середини XIX ст.

У березні 1934 р. були прийняті рішення, спрямовані на переїзд центральних установ до Києва. Так, 26 березня Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило виділити 10 млн. крб. для «адміністративного будівництва» в майбутній столиці. 1 млн. призначався ДПУ УСРР³⁸. Цій же установі постановою від 30 березня призначалось 2,5 млн. крб. на житлове будівництво³⁹. За фінансовими витратами ДПУ поступалось лише Раднаркому, ЦК КП(б)У та столичному військовому округу. І це без врахування витрат на утримання штатних працівників, проведення різного роду операцій, утримання численного загону інформаторів.

Навесні того ж 1934 р., у травні, газети повідомили про відкриття у Харкові стадіону «Динамо» імені В. А. Балицького. Серед присутніх на відкритті були С. В. Косіор, Г. І. Петровський, П. П. Постишев, П. П. Любченко⁴⁰. Для останнього 1934-й рік приніс загострення стосунків з могутнім шефом НКВС України. Це стало особливо помітно після призначення П. П. Любченка (в квітні 1934 р.) Головою Раднаркому УСРР. Частенько прем'єра не обирали до президії тих чи інших зборів, хоча там красувалися В. А. Балицький, П. П. Постишев, М. М. Попов. А на одному з вечорів Балицький кинув у зал: «Але Любченко ж боротьбист».

Про те, що Всеволод Аполлонович відкрито не любляв Панаса Петровича, згодом свідчив і Й. Е. Якір: «Вирішальне значення мали відносини в межах республіки та ЦК: як це Любченко вилізе поперед Балицького за становищем як Голова Раднаркомів України. Я знаю, що у цьому питанні з Балицьким був і Постишев...».

Причини для критичного ставлення до П. П. Любченка були, хоча про це мало хто знав. Справа в тім, що з 1933 р., коли П. П. Постишев і В. А. Балицький повели атаку проти М. О. Скрипника, розпочалось збирання компрометуючого матеріалу проти Любченка.

Так, наприклад, колишній член КПЗУ, викладач Ф. М. Приступа 17 травня 1933 р. свідчив: «В блок УВО («Української військової організації». — Авт.) входили колишні партії боротьбистів і укапистів через своїх представників: Любченка П. П., Хвилю А. А., Полоза, Приходька А., Гринька, Солодуба, Самборського, Христового, Досвітнього та ін. Всі ці особи брали найактивнішу участь в роботі «УВО»...

Любченко П. П. став за останні 4—5 років найпопулярнішим й найавторитетнішим серед націоналістів українських...»⁴¹.

У своїх свідченнях колишній віце-президент Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук А. М. Сліпанський називав П. П. Любченка «організатором, натхненником і політичним керівником боротьбистської к(онтрреволюційної) організації й усього к(онтрреволюційного) блока»⁴². Такого роду видобуті під тиском свідчення (а вони склали грубезний том), були до певного часу свідомо «законсервовані» В. А. Балицьким.

В листопаді 1934 р. розгортається атака проти голови Держплану УСРР Ю. М. Коцюбинського, котрий був близьким товаришем П. П. Любченка. Своїм рішенням від 3 листопада 1934 р., Політбюро ЦК

КП(б)У звільнило Ю. М. Коцюбинського з його посади й відрядило до Москви «в розпорядження ЦК ВКП(б)»⁴³. В лютому 1935 р. його засудили до заслання, а разом з ним ще 25 комуністів-керівників, яким інкримінувалося створення троцькістської організації, що нібито мала свої групи у ВУАМЛІНі та у Держплані України.

Одним з тих, хто проходив у справі «контрреволюційної троцькістської організації», був ректор Київського державного університету Р. С. Левік. Ще у листопаді 1934 р. його особисто допитали В. А. Балицький та П. П. Постишев⁴⁴.

У жовтні 1936 р. Ю. М. Коцюбинського було знов заарештовано і звинувачено у тому, ніби він керував «контрреволюційною троцькістсько-терористичною організацією, яка готувала терористичні акти над керівниками партії і радянської влади». На відміну від допитів 1935 р., коли Коцюбинський заперечував участь у троцькістській діяльності після 1930 р., тепер він визнав себе винним у створенні за завданням Г. Л. Пятакова троцькістського центру в Україні. Саме ці показання і фігурували на другому великому московському політичному процесі — над так званим «антирадянським троцькістським центром» (січень 1937 р.). Навесні цього ж року Ю. М. Коцюбинського та інших учасників «троцькістської організації» в Україні розстріляли.

Архіви зберегли заяву на ім'я В. А. Балицького, написану Ю. М. Коцюбинським. Вона красномовно показує, як з ним «працювали», яких саме свідчень вимагали від нього. Зокрема, там йдеться про те, що майже на кожному допиті він просив надати можливість «викласти всі мої свідчення про мою минулу троцькістську діяльність у вигляді заяви... Мені в цьому... відмовлено. Козельський, Брук, Григоренко⁴⁵ сказали, що папір та чорнила мені будуть надані тільки для опису діяльності троцькістського центру на Україні в період 1931—1934 рр., що минуле для них і так зрозуміле і їх не цікавить»⁴⁶.

Балицький ігнорував цю заяву, як і інші подібні звернення до нього. Розбиратися з ними не було і фізичної можливості: репресивний конвейер працював на повну потужність.

Особливо відчутний поштовх ескалації терору було дано після вбивства С. М. Кірова в грудні 1934 р., коли за пропозицією Сталіна було прийнято постанову ЦВК СРСР «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів». Згідно з постановою, строк розслідування зменшувався до 10 днів, розгляд справ у суді проводився без участі адвоката і прокурора, оскарження вироку та клопотання про помилування не дозволялося, а вирок виконувався негайно після винесення. 9 грудня Г. І. Петровський підписав постанову ВУЦВК «Про внесення змін до кримінально-процесуального кодексу УСРР», де були враховані вищезгадані положення, що стали основою тотального терору в наступні роки⁴⁷.

Після вбивства С. М. Кірова з блискавичною швидкістю були «вкриті» не тільки ленінградська, а й білоруська (у Мінську) і українська (у Києві) група «терористів», зформована з заарештованих вже «відомством Балицького» осіб, переважно літераторів. 18 грудня 1934 р. у пресі було оголошено вирок Виїзної військової колегії Верховного Суду СРСР у Києві. Очололював цю колегію В. В. Ульріх. Серед звинувачуваних було 37 осіб, з яких 27 чоловік присудили до розстрілу. Звертає на себе увагу те, що значна частина цих 27 була сформована з тих, хто «проходив» за справою «УВО»⁴⁸.

В цей час значно посилюється переслідування тих, хто свого часу належав до інших політичних партій. Так, у березні 1935 р. Воєнна колегія Верховного суду СРСР засудила групу діячів, яким інкримінувалась участь у «підпільній контрреволюційній боротьбистській організації».

Вбивство С. М. Кірова було використано також для активізації цькування колишніх опозиціонерів (в першу чергу троцькістів) чи

просто тих, хто був запідозрений у тому, що «співчував» опозиціонерам. Утвердженню саме такої атмосфери сприяли два «закритих листи» ЦК ВКП(б) — від 18 січня 1935 р. (з приводу вбивства С. М. Кірова) та від 29 липня 1936 р. (з приводу «терористичної діяльності троцькістсько-зінов'євського контрреволюційного блоку»), які надіслали обкомам, крайкомам, ЦК компартій союзних республік, міськкомам, райкомам ВКП(б) і стали прямою вказівкою до активізації «викривальних» дій.

У 1936 р. в Україні були сфабриковані справи «об'єднаного троцькістсько-націоналістичного блоку» (або «бойової організації») та «троцькістсько-терористичної організації». Протягом 1935—1936 рр. по областях України прокотилася хвиля справ інших «контрреволюційних організацій» на зразок сфабрикованої справи «Соціал-демократичної партії України» на Харківщині. У другому півріччі 1935 р., у порівнянні з першим півріччям цього ж року, кількість справ, що їх розглядали спецколегії обласних судів, збільшилась на 95,9%, а у першому півріччі 1936 р., у порівнянні з другим півріччям 1935 р. — на 20,8%. Найчастіше засуджених звинувачували у «контрреволюційній» та «троцькістській» агітації⁴⁹.

У січні 1935 р. В. А. Балицький робить спеціальне повідомлення на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У про коло невідкладних питань свого відомства (а у 1934 р. було створено вже єдиний наркомат внутрішніх справ — НКВС). Серед цих питань він називає «перекидання колишніх активних троцькістів і зінов'євців з великих промислових міст (Донбас, Харків, Дніпропетровськ, Київ, Одеса) в інші міста і райони», а також організацію «складання списків виключених у 26—28 рр. за приналежність до троцькістів і троцькістсько-зінов'євського блоку»⁵⁰.

В цей же час В. А. Балицький активно спрямовував боротьбу не тільки з колишніми опозиціонерами, «українськими націоналістами», а з тими, кого оголосили виразниками того чи іншого різновиду «національної контрреволюції». Серед цих людей опинилися представники тієї або іншої нації, які мешкали в Україні. Наприклад, 10 квітня 1935 р. В. А. Балицький доповідає С. В. Косіору та П. П. Постишеву про «справу групи німців-ксьондзів, котрі здійснювали в німецьких районах і колоніях найактивнішу фашистську роботу»⁵¹. А далі у відповідній записці за підписом В. А. Балицького зазначається: «Враховуючи, що прелат Крушинський, котрий очолює групу, має 67 років і Лоран — настоятель нім. католическої церкви у с. Зельці має 63 роки, вважаю за доцільне засудити їх до 10 років концтабору, але беручи до уваги їх похилий вік, замінити засланням у Казахстан на той же термін.

Стосовно інших трьох обвинувачених — Таубергера, Кеміра та Гофмана — настоятелів нім. католических церков у Карло-Лібкнехтовському районі — засудити їх до 10 р. концтабору кожного»⁵².

Характерно, що ім'я Балицького поступово, але дедалі частіше починає фігурувати серед імен вищих партійно-державних сановників, на життя котрих нібито готувалися замаху. Обвинувачення у підготовці цих «замахів» ставали підставою для репресій. Для ілюстрації наведемо лише один документ:

«Секретареві ЦК ВКП(б) Й. В. Сталіну.

При розгляді справи засуджена до розстрілу Білозір Л. І. за те, що вона, будучи членом контрреволюційної підпільної організації українських націоналістів, завербувала в цю організацію Щербину і Терещенка, які повинні були під час Жовтневих святкувань 1934 року в Києві здійснити теракт над тт. Постишевим і Балицьким.

Білозір на всіх допитах уперто відмовлялася дати хоч якісь свідчення, а також заявила, що вона відмовляється від помилування. Через не прощу вказівки про можливість приведення у виконання вироку над засудженою Білозір Л. І.

Тт. А. Я. Вишинський та В. А. Балицький вважають за можливе вироку виконати.

3 лютого 1953 р.
В. Ульріх»⁵³.

Згідно до постанови ЦВК та РНК СРСР від 7 жовтня 1935 р. «Про спеціальні звання начальницького складу Головного Управління Державної Безпеки НКВС Союзу СРСР», для працівників держбезпеки вводилися персональні звання: сержант державної безпеки, молодший лейтенант державної безпеки, лейтенант державної безпеки, старший лейтенант державної безпеки; капітан державної безпеки, майор державної безпеки, старший майор державної безпеки, комісар державної безпеки 3 рангу, комісар державної безпеки 2 рангу, комісар державної безпеки 1 рангу⁵⁴.

Порівнюючи персональні звання начальницького складу ГУДБ та командного складу РСЧА варто відзначити, що при однаковій кількості позицій (одинадцять), ці звання помітно розходилися між собою. Первинне з спеціальних звань начскладу ГУДБ — сержант у армійській практиці дореволюційного минулого належало військовим, які відносилися до молодшого начальницького складу. Званням лейтенанта, старшого лейтенанта, капітана і майора державної безпеки приписувався більш високий ранг, ніж відповідним званням у РСЧА. Наприклад, звання старшого майора державної безпеки відповідало званню комдива у РСЧА⁵⁵.

Постановою ЦВК та РНК СРСР від 26 листопада 1935 р. було встановлено звання генерального комісара державної безпеки, яке було надане наркому внутрішніх справ СРСР Г. Г. Ягоді. Того ж дня було видано постанову «Про затвердження осіб керівного складу Головного Управління Державної Безпеки НКВС Союзу РСР у спеціальних званнях».

Комісарами державної безпеки 1 рангу затвердили: заступників наркома внутрішніх справ СРСР Я. С. Агранова⁵⁶ та Г. Є. Прокофьева⁵⁷, В. А. Балицького та начальників УНКВС: по Далекосхідному краю Т. Д. Дерібаса⁵⁸, Ленінградського — Л. М. Заковського⁵⁹ та Московського — С. Ф. Реденса.

Комісарами державної безпеки 2 рангу затвердили начальників відділів ГУДБ НКВС СРСР: Особливого — М. І. Гая; Секретно-політичного — Г. О. Молчанова; Економічного — Л. Г. Миронова; Оперативного — К. В. Паукера; Іноземного — А. А. Слуцького; Транспортного — О. М. Шаніна. Наркомів внутрішніх справ: Білорусії — І. М. Леплевського та ЗРСФСР С. А. Гоглідзе. Начальників УНКВС: по Харківській області К. М. Кирлсона, по Казахській АРСР — Л. В. Заліна, по Саратовському краю — Р. О. Піляра. Начальника Головного Управління Робітничо-селянської міліції НКВС СРСР Л. М. Бельського та заступника наркома внутрішніх справ УРСР З. Б. Кацнельсона⁶⁰.

Разом з тим наприкінці 1935 р. В. А. Балицький пережив вельми неприємні для нього моменти. Справа в гім, що розпочалися провали закордонної агентури Іноземного відділу (ІНВ) УДБ НКВС УРСР. Провали викликали ретельні перевірки співробітників республіканських та обласних органів держбезпеки. Особливо гарячково проводилася ця робота в Іноземних відділах обласних управлінь, Балицькому було чого хвилюватися, адже він, як правило, не звертав великої уваги на приватне життя підлеглих. А у деяких відділах ІНВ підбралася тоді, як з'ясувалось, «весела» компанія.

Так, один з керівників ІНВ, член ВКП(б) з 1924 р. А. М. Ратинський-Футер⁶¹ у 1924 р. був заарештований за контрабанду. А начальник ІНВ УДБ Управління НКВС по Одеській області В. М. Пескер-Пискарьов⁶² у 1929 р. був викритий у привласненні 2000 державних грошей. Інцидент з грішми зам'яли, а Пескер-Пискарьова «покарали» — з 1930 р. він ходив у кандидатах у члени ВКП(б). За свідченнями

працівника одеського ІНВ УДБ НКВС С. С. Боскіє-Глузберга, «у контрабандну діяльність була включена вся закордонна агентура, яка у контрабандних цілях використовувалася частіше ніж у агентурних»⁶³.

Цього разу для Балицького все обійшлося. В. П. Карелін, котрий протягом кількох років очолював республіканський ІНВ, вже працював у НКВС Білорусії, а його наступника А. В. Саліра⁶⁴ не стали пригавувати до відповідальності за скоєне при його попередникові.

1936 р. пройшов для Балицького відносно спокійно, хоча восени сталася подія, на яку він не міг не відреагувати: до НКВС СРСР замість Г. Г. Ягоди прийшов М. І. Єжов. Невдовзі стало зрозуміло, що нова «мітла» починає мести по-новому. Розпочалося «зміцнення» органів НКВС, яке стало трагічною інтродукцією до здійснення так званої «єжовщини» — широкої кампанії репресій 1936—1938 рр.

В цей час особливий акцент сталінське керівництво зробило на викритті «прихованих» троцькістів. 29 вересня 1936 р. приймається постанова Політбюро ЦК ВКП(б) «Про ставлення до контрреволюційних троцькістсько-зінов'євських елементів», у якій зазначалося: «Необхідна розправа з троцькістсько-зінов'євськими мерзотниками, що охоплювала б не тільки заарештованих, слідство у справі яких уже закінчено, і не тільки підслідних на зразок Муралова, Пятакова, Білобородова та інших, справи яких ще не закінчені, але й тих, котрі були раніше заслані»⁶⁵. Настанова Сталіна про викриття «справжнього троцькістського центру» та підписана ним як директива, цитована постанова Політбюро ЦК ВКП(б) про необхідність розгрому троцькістів свідчили про те, що перед органами НКВС гранично відверто ставилося завдання організувати черговий гучний політичний процес над найбільш помітними у минулому учасниками троцькістської опозиції. Це більш активно почала формуватися «заколотницька периферія», наявність якої мала «підтвердити» серйозність задумів «контрреволюціонерів» у центрі.

Одним з таких «підтверджень» стала справа «троцькістсько-терористичної організації» в Україні, вирок у якій було винесено Військовою колегією Верховного суду СРСР 21 жовтня 1936 р. До розстрілу з конфіскацією майна засудили 37 осіб, серед яких були професори М. І. Мухін та М. А. Нирчук.

Сфабриковані під постійним і цілеспрямованим контролем одного з найближчих соратників В. А. Балицького начальника секретно-політичного відділу УДБ НКВС УРСР Б. В. Козельського, «троцькістські справи» раптово і вельми драматично вплинули на долю Балицького і Козельського. Останній, коли свідчення М. А. Нирчука та М. І. Мухіна були надіслані до Москви, у НКВС СРСР, а у відповідь надійшла телеграма про те, що викриття троцькістів в Україні набуває серйозного характеру і значення, застрелився. З приводу цього самогубства довгий час існувала версія, згідно з якою Козельський сам створив у органах НКВС «троцькістську організацію» і, боючись викриття, пішов з життя. На користь цієї версії працювало насамперед те, що в середині 1937 р. найближчі його колеги (М. Д. Грушевський, С. С. Брук, М. О. Григоренко та ін.) були заарештовані як учасники «контрреволюційного заклоту в органах НКВС». Заарештований 11 липня 1937 р. С. С. Брук спочатку заперечував свою приналежність до троцькістів, однак вже 27 липня власноручно написав заяву про те, що у 1934 р. втягнутий Козельським у «контрреволюційну організацію»⁶⁶.

У документах збереглося чимало ознак того, що ніякої «організації» у НКВС не існувало, а відбувалася звичайна для сталінської репресивної системи ротація кадрів: прибирали тих, чіми руками чинився терор у попередні роки. В. В. Козельський був надто помітною постаттю, щоб залишитись поза увагою.

Разом з тим аналіз документального і фактичного матеріалу за-

свідчує, що його дії давали «компромат», який при бажанні легко можна було використати. І його використали.

Звичайно, на В. А. Балицького лягала тінь за дії його підлеглих. Та не тільки в цьому справа. Він був приречений ще й тому, що входив до «команди» П. П. Постишева, серед найближчого оточення якого були викриті колишні учасники троцькістської опозиції. 13 січня 1937 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про незадовільне партійне керівництво Київського обкому КП(б)У та недоліки у роботі ЦК КП(б)У». Стало зрозуміло: вогонь нищівної критики переноситься на Постишева. Значну роль у спрямуванні цієї критики відіграв колишній локровитель Постишева — Л. М. Каганович. 16 січня 1937 р. відбувся пленум Київського обкому КП(б)У за його участю. П. П. Постишева звинуватили в пособництві ворожим елементам і розвалі роботи. Тоді ж його увільнили від обов'язків секретаря столичної парторганізації у зв'язку, як оголошувалося громадськості, з неможливістю поєднувати цю посаду з постом секретаря ЦК КП(б)У.

У березні 1937 р. П. П. Постишев поїхав з України, а наступного року його заарештували. Критика, спрямована проти недостатньо активної боротьби з троцькістами, тотальна «чистка» кадрів в Україні (в тому числі і у НКВС УРСР) — все це неухильно вело до зняття В. А. Балицького з його посади.

17 березня 1937 р. він в останнє виступив на пленумі ЦК КП(б)У і торкнувся «тих помилок, яких припустився у своїй роботі НКВС». Серед помилок він згадав і таку: «...Незважаючи на те, що було викрито велику троцькістську організацію Коцюбинського, але ми взяли одного Коцюбинського, взяли троцькістів на культурному фронті, а до центрів не добралися. До центру у складі Коцюбинського, Логінова і Голубенка ми добрались, як вам відомо, значно пізніше, значно зазізнівшись...». Разом з тим у виступі була і думка про перегини у «викритті» ворогів: «Інколи, це часто буває у нас у партійних організаціях, є прагнення перестрахуватись. Краще перестрахуватись та, чорт його візьми, якийсь десяток ми викинемо з партії, посадимо когось, краще вдарити, ніж не добити. Це теж буває інколи правильно, краще вдарити міцніше, але якщо ми розмахнемось і почнем напрова й наліво бити, у нас можуть бути дуже великі неприємності, тому що ми самі будемо цих ворогів рубити. Буває це у нас»⁶⁷.

У травні 1937 р. В. А. Балицького викликали до Москви. Його призначали начальником Управління НКВС по Далекосхідному краю. А в Україні обов'язки наркома мав виконувати комісар держбезпеки 2-го рангу К. М. Карлсон. Прибувши до Хабаровська, В. А. Балицький почав діяти у звичайній своїй манері: рішуче та швидко. До будинку крайового УНКВС на Волочаївській вулиці «чорні вороги» привозили все нових «ворогів народу». Лише за одну добу у військових частинах ОЧДСА (Особлива Червонопрапорна Далекосхідна армія) заарештували 201 чол.⁶⁸ Схоже, що працівники Особливого відділу УДБ ОЧДСА знайшли спільну мову з маршалом В. К. Блюхером.

6 червня газета «Известия» повідомляла:

«Хабаровськ. 5 червня. 4 червня на крайовій партійній конференції таємним голосуванням було обрано крайком ВКП(б) у складі 71 члена та 34 кандидатів. Серед обраних у члени крайкому: тт. Варейкіс, Балицький, Блюхер, Хаханьян, Птуха, Вікторов.

Під бурхливі овації конференція надіслала урядову телеграму товаришу Сталіну.

На першому пленумі крайкому нового скликання першим секретарем обрано т. Варейкіса, другим т. Птуху».

Мине ще кілька днів, і після розмови з Балицьким Варейкіс напише Сталіну листа, в якому повідомить, що на Далекому Сході викрито «крайовий троцькістсько-правий японський шпигунський центр», до якого входили: Т. Д. Дерібас, Л. І. Картвелішвілі — колишній 1-й

секретар крайкому ВКП(б), Г. М. Крутов — голова крайвиконкому, Лемберг, Сангурський (заступник командуючого ОЧДСА), Аронштам (начальник ПУРа ОЧДСА), Гербек — уповноважений Наркомлісу. Серед заарештованих опинились перший заступник Дерібаса С. І. Западний⁶⁹ (до 1928 — начальник Київського ДПУ), другий заступник С. А. Бармишський^{69-а}. Однак в цей же час йшло збирання «компромату» на самого Балицького. 17 червня 1937 р. як «учасник антирадянського закомлоту» був заарештований М. М. Попов. В своїй заяві від 22 червня 1937 р. і на попередньому слідстві він визнав свою «провину», а також те, що, користуючись службовим становищем, займався добром і розстановкою «правотроцькістських кадрів». В числі членів «центру закомлоту» він назвав В. А. Балицького, Й. Е. Якіра, М. М. Хатаєвича, П. П. Любченка, М. Н. Демченка, Є. І. Верера⁷⁰.

На допиті 7 липня 1937 р., проведеному у Москві, М. М. Попов свідчив, що «боротьба Балицького з українськими націоналістами спрямовувалась головним чином на кадри Скрипника», що «Балицький зміг зробити так, що арешт Коцюбинського не дав серйозних наслідків у справі розгрому націоналістичного і троцькістського підпілля на Україні»⁷¹.

Свідчення проти Балицького дали також колишні працівники НКВС С. С. Брук, М. О. Григоренко та інші, котрих обвинуватили в участі у «антирадянському закомлоті у НКВС». Багато хто з них подав ці свідчення у вигляді письмових заяв на ім'я нового наркома внутрішніх справ України І. М. Леплевського.

В. А. Балицького заарештували у службовому вагоні по ордеру № 15 без дати за підписом М. І. Єжова. Провели обшук, відібрали урядові нагороди: три ордени Червоного Прапора, ордени Червоної Зірки та Трудового Червоного Прапора УРСР, знаки почесного чекіста. Він протримався недовго, зізнався, що був завербований Й. Е. Якіром наприкінці 1935 р. А на допиті 26 липня 1937 р. засвідчив, що особисто завербував своїх заступників, багатьох начальників відділів та обласних управлінь НКВС.

У своїй доповіді на серпневому (1937 р.) пленумі ЦК КП(б)У С. В. Косіор спеціально згадав про В. А. Балицького, підкреслюючи, що останній входив до «якірівського контрреволюційного центру», що він «покривав троцькістів, правих, націоналістів» і що навіть хотів бути головою Раднаркому після «контрреволюційного перевороту». Наводились і такі слова В. А. Балицького: «Коли я поїду, ви оціните Балицького, вам тоді гірше буде»⁷².

Перший секретар ЦК КП(б)У також додав, що ці слова йому переказав П. П. Любченко, котрому судилося на цьому серпневому (1937 р.) пленумі бути «головним героєм», адже розглядалось питання «Про буржуазно-націоналістичну антирадянську організацію колишніх боротьбистів і про зв'язок з цією організацією т. Любченка П. П.». Не чекаючи неправедного вироку, Любченко під час перерви у роботі пленуму застрелився. Саме справу «колишніх боротьбистів» почав формувати Балицький. Саме під його керівництвом, як вже зазначалось, дбайливо збирались свідчення проти П. П. Любченка, А. А. Хвилі та інших колишніх боротьбистів. Однак скористався наслідками цієї роботи вже І. М. Леплевський, котрий в листі на ім'я М. І. Єжова доповів про розкриття в Україні «великої антирадянської націоналістичної організації, котра протягом кількох років здійснювала підривну роботу й підготовку до повалення Радянської влади»⁷³.

Разом з тим І. М. Леплевський здійснював «чистку» у НКВС України. Було сфабриковано справу про «антирадянський закомлот у НКВС України на чолі з наркомом Балицьким». Серед «закомлотників» опиняться його колишні заступники комісари держбезпеки 2-го рангу К. М. Карлсон та З. Б. Качнельсон, а також В. Т. Іванов і Н. С. Бачинський, начальник оперативного відділу УДБ НКВС,

а з січня 1937 р. начальник УНКВС по Чернігівській області П. Г. Соколов-Шостак, начальник особливих відділів УДБ НКВС УРСР та Київського військового округу Ю. Бржезовський⁷⁴, начальники іноземного відділу УДБ НКВС УРСР В. П. Карелін та А. В. Сапір, начальник секретно-політичного відділу УДБ НКВС УРСР П. М. Рахліс^{74а} та багато-багато інших. За офіційними даними, всього було репресовано 1199 тільки керівних працівників НКВС України⁷⁵.

Поступово виявилось, що та агентура, на яку в своїй роботі спирався В. А. Балицький (через таких співробітників, як Б. В. Козельський, С. М. Долинський, Г. Є. Шерстов, М. Д. Грушевський та ін.) давала брехливі, провокативні свідчення щодо існування «контрреволюційних організацій», різного роду «заколотів» та «замахів». Однак цю інформацію було використано для дискредитації самого В. А. Балицького та його оточення.

В одній з доповідних записок М. І. Єжову повідомлялось, що В. А. Балицький в Україні «організував неприкритий опір виконанню оперативних наказів НКВС СРСР, ним було зроблено все, щоб уберегти від розгрому кадри». Балицького звинувачували в тому, що він намагався стримувати репресії, добивався, щоб менше було арештів і смертних вироків⁷⁶.

Автори цих рядків віднайшли факти, які засвідчують: у окремих випадках В. А. Балицький і справді прагнув пом'якшити вирок тій чи іншій репресованій особі. За деякими відомостями, наприклад, при його сприянні з О. С. Курбаса були зняті обвинувачення в участі в «УВО», хоча доля видатного театрального режисера склалась трагічно⁷⁷. Такого роду факти потребують додаткового ретельного вивчення, хоча вони навряд чи спростують загальну оцінку В. А. Балицького як одного з найвизначніших фундаторів системи терору в Україні.

Репресії проти В. А. Балицького, за законами тоталітарного суспільства, принесли нещастя його родині. На жаль, не вдалося розшукати відомостей про його дружину Людмилу Олександрівну, сина, матір. У 1989 р. були надруковані спогади, автор яких пише, зокрема, про зустріч у Лук'янівській в'язниці з сестрою колишнього наркома — Лізою Балицькою, котра в свій час викладала історію в Київському університеті⁷⁸.

Поки що не вдалося з'ясувати обставини, за яких був репресований В. А. Балицький. Багато архівних матеріалів все ще залишаються недоступними для дослідників. Побуває навіть версія, згідно якої він, незважаючи на смертний вирок, винесений йому у листопаді 1937 р., залишився живий, а загинув трохи пізніше. У зв'язку з цим звернімося до спогадів колишнього в'язня ГУЛАГу П. Василевського: «10.2. 1950 року недоля закидає мене до камери № 2 «слідственого ізолятора (шизо) УМГБ Минлага»... У камері... я застав лише одного літнього чоловіка інтелігентного вигляду з пильним поглядом розумних сірих очей... Моїм співкамерником був колишній Керуючий справами Ради Народних Комісарів УРСР — Олексій Михайлович Кисельов... Олексій Михайлович розповідав: «Була весна, либонь, 1939 року на березі ріки Печори в Комі АРСР, саме там, де тоді була відома печорська переправа і перевалочна база вантажів далі на Північ.

Олексій Михайлович мав тоді малий строк (5 років) і працював там маленьким начальником («придурком») — десятником вантажних робіт, і керував роботою в'язнів з великими строками, котрих щоранку приводили під конвоем на пристань-базу до найтяжчих робіт.

Котрогось дня його покликав стиха якийсь зек з числа саме отих — найнужденніших. Спершу Олексій Михайлович його зовсім не пізнав, аж поки нещасний не назвав себе та не сказав, звідки він знав Кисельова...

Перед Олексієм Михайловичем стояв «САМ» — В. А. Балицький — свого часу уособлення усіх страхів на Україні: до 1934 року — Голова

ДПУ, а згодом, аж до арешту в 1937 році. Нарком Внутрішніх Справ УРСР.

За тих часів він був одним із найвірніших, найжорстокіших поплічників Сталіна, Ягоди та Єжова на Україні. Але сталося і з ним так, як у відомій приказці: «Тягав, тягав вовк, аж нарешті потягли і вовка»... На переправі Балицький працював звичайним роботягою, був цілковито виснажений фізично, душевно, морально. До свого арешту Кисельов дуже часто з ним стикався по службі в Уряді УРСР, а згодом Балицький посадив його... От як було тоді!

І ось доля звела «колег» разом! Як з'ясувалося, Сталін Балицькому за якісь особисті заслуги під час громадянської війни зробив велику «ласку»: наказав замінити розстріл на 20 років тодішніх таборів, що в жорстокі часи дорівнювалися смерті, тільки повільніший. Балицький розумів прекрасно увесь жах свого становища, усю безвихідь надалі для таких, як він. Кисельов із властивою йому добротою пошкодував тоді колишнього ката і почав брати Балицького щодня до конторки денним днювальним, трохи його відгодовуючи, чим міг. Так тривало декілька днів, поки на них хтось не «стукнув», і колишнього наркома забрали геть.

Балицький, перебуваючи тих декілька днів сам на сам із Кисельовим, буквально «сповідався» у своїх багатьох вчинках — злочинах, у тому числі не забув і про голод 1932—33 рр.

Як казав мені Кисельов, Балицький розумів свою приреченість, то, мабуть, тому вирішив хоч так зняти з душі якусь частку морального тягара. Так от... чисельність 2420100 жертв (під час голодомору. — Авт.) — має своїм джерелом «сповіді» Балицького... Дещо з подробиць призабулось за довгі роки, але основне закарбувалось у пам'яті довіку!...

Як говорив Кисельов, то Балицький змушений був сам собі накинути зашморг на шию перед своїми колишніми жертвами — харківськими чекістами, яких він свого часу посадив і катував. Катюзі! — по заслугі! Вони його пізнали в Кожві над Печорою і там відбувся отой «суд честі». У ті роки подібні «суди» траплялися досить часто, а начальству списати таку «жертву» було легше, ніж шапку зека»⁷⁹.

Є інша версія, автор якої стверджує, що на початку травня 1937 р. Сталін викликав В. А. Балицького до Москви. По дорозі останнього було вбито у вагоні⁸⁰.

Згідно до офіційної довідки, В. А. Балицький був розстріляний 27 листопада 1937 р.⁸¹ Того ж дня розстріляли інших осіб, обраних до ЦК ВКП(б) — Г. С. Қалигіну, М. П. Кубяка, І. Е. Любимова, І. П. Носова, Д. Є. Сулимова. З 95 членів ЦК ВКП(б), котрі були обрані на XVII з'їзді і загинули у 1937—40 рр. радянською владою не реабілітовані троє: В. А. Балицький, М. І. Єжов та Г. Г. Ягода. З 19 осіб, котрим постановою ЦВК та РНК СРСР від 26 листопада 1935 р. були надані найвищі звання комісарів держбезпеки I та II рангів єжовсько-беріївську «чистку» переживе лише один — С. А. Гоглідзе, його розстріляють 23 грудня 1953 р. разом з Л. П. Берієв.

4 вересня 1938 р. Політбюро ЦК ВКП(б)У за поданням Головліту розглянуло список літератури, «авторами якої є вороги народу». Серед інших до вилучення були затверджені твори В. А. Балицького: «Выше большевистскую бдительность и непримиримость в борьбе с классовым врагом. Речь на XII съезде КП(б)У», «Більшовицька пильність на кожній ділянці», «На страже красных рубежей». В листі Головліту підкреслювалось: «Всі інші твори зазначеного автора також шкідливі, застарілі, а тому просимо підтвердити це вилучення»⁸². Підтвердження було дано, адже діяч, котрого свого часу М. О. Скрипник називав «гільотина України» своє відпрацював. Він надто багато знав і був причетний до таких подій, правда про які мала надто «небезпечний» характер а відтак повинна була піти у небуття разом з тими, хто

ті міг відтворити. Отже, він був приречений самою ситуацією. Законом існування тієї системи, яку він власноруч вибудовував і якій вірно слугував упродовж багатьох років.

* Закінчення. Поч. див.: Укр. істор. журнал.— 1993.— № 4—6.

¹ *Воронцов Іван Олександрович*. 1985 р. нар. 3 травня 1920 р.— начальник Особливого відділу Київського військового округу. З 1922 р.— начальник відділу ДПУ—ОДПУ СРСР, начальник прикордонних військ УСРР. У 1929—1931 рр.— начальник Головного управління прикордонної охорони та військ ОДПУ СРСР. З 1931 р.— головний інспектор при наркомі харчової промисловості. Засуджений до розстрілу 25 листопада 1937 р.

² *Аєрба Олексій Сергійович*. 1897 р. нар. З кінця 1922 р.— голова Абхазької ЧК, з кінця 1923 р.— зав. загальним відділом Закавказької ЧК, з серпня 1929 р.— заступник голови, згодом голова Азербайджанського ДПУ, з 1931 р.— заступник голови та голова ДПУ Закавказької РФСР. З січня 1936 р.— 1-й секретар Абхазького обкому партії, з лютого 1937 р.— голова ЦВК Абхазії. Репресований.

³ *Симоновський Пінхус Шоломович*. Влітку 1931 р. призначений головою ДПУ Білорусії. З 1936 р.— в ГУДБ НКВС СРСР, брав участь у фабрикації справи «об'єднаного троцькістського центру». У першій половині 1937 р.— заступник начальника Дмиттабору, з липня 1937 р.— начальник УНКВС по Орловській області.

⁴ *Фриновський Михайло Петрович*. У 1920 р. начальник Особливого відділу 1-ї Кінної Армії, 1921 р.— начальник оперативного відділу Особливого відділу ВУЧК, секретар повпреда ДПУ на Правобережній Україні Ю. Г. Євдокимова, згодом— голова ДПУ Азербайджану, у 1933—1937 рр.— начальник Головного управління прикордонної та внутрішньої охорони ОДПУ. З жовтня 1936 р.— заступник наркома внутрішніх справ НКВС СРСР, з 1937 р.— начальник ГУДБ НКВС СРСР. З кінця 1938 р.— нарком військово-морського флоту СРСР. Розстріляний 8 березня 1940 р.

⁵ Реабілітація. Политические процессы 30—50-х годов. Под общей ред. А. Н. Яковлева.— М., 1991.— С. 95.

⁶ Старков Б. А. Дело Рютина // Они не молчали.— М., 1991.— С. 166—167.

⁷ Ваксберг А. Как живой с живыми // Реабилитирован посмертно.— М., 1989.— Вып. I.— С. 34.

⁸ *Молчанов Г. О.* Наприкінці 20-х рр.— голова Іванівського облвідділу ДПУ. З 1931 р.— начальник Секретно-політичного відділу ОДПУ—ГУДБ НКВС СРСР. З грудня 1936 р.— нарком внутрішніх справ Білорусії. Заарештований в березні 1938 р.

⁹ Старков Б. А. Назв. праця.— С. 167.

¹⁰ Там же.— С. 169.

¹¹ Там же.— С. 170—171.

¹² Постанова ЦК ВКП(б) з 24 січня 1933 р. та завдання більшовиків України // Більшовик України.— 1933.— № 3.— С. 3.

¹³ XII з'їзд КП(б)У. 18—23 січня 1934 р.: Стеногр. звіт.— Харків, 1934.— С. 3.

¹⁴ Там же.— С. 446.

¹⁵ Докл. див.: Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна // Укр. істор. журнал.— 1991.— № 8.— С. 30—32.

¹⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), ф. I, оп. 16, спр. 9, арк. 189, 190.

¹⁷ Там же, арк. 191.

¹⁸ Там же, арк. 319.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же.

²¹ Там же, спр. 11, арк. 91.

²² *Кацнельсон Зиновій Борисович*. 1892 р. нар. 3 червня 1918 р.— в органах ЧК, у 1920 р.— начальник Особливого відділу XII армії, у 1922—1928 рр.— начальник економічного управління ОДПУ, повпред ОДПУ по Закавказзю, начальник Головного управління прикордонної охорони та військ ОДПУ СРСР, заступник повпреда ОДПУ в Північнокавказькому краї та по Московській області. У 1934—1937 рр.— заступник наркома внутрішніх справ України. Репресований.

²³ *Леплевський Ізраїль Мойсейович*. 1896 р. нар. 3 1918 р.— у Саратовській ЧК, в 1919 р.— в підпіллі на Катеринославщині, у 1921—1923 рр.— голова Катеринославської ЧК. З 1923 р.— начальник Подільського ДПУ, в 1926—1929 рр.— начальник Одеського облвідділу ДПУ, з 1929 р.— в ДПУ УСРР, згодом очолив Особливий відділ ОДПУ СРСР. У 1934 р.— повпред ОДПУ СРСР по Саратовській області, у 1934—1936 рр.— нарком внутрішніх справ Білорусії, в 1936—1937 рр.— начальник Особливого відділу ГУДБ НКВС УСРР. З червня 1937 р. по січень 1938 р.— нарком внутрішніх справ УСРР. Репресований.

²⁴ *Лепін Андрій Генріхович*. 1896 р. нар. 3 1922 р.— помічник начальника штабу військ ДПУ, помічник начальника Особливого відділу ОДПУ, повпред ОДПУ по

Західній області, заступник та начальник Мобілізаційного відділу ОДПУ, заступник начальника Головного управління прикордонної і внутрішньої охорони ОДПУ. Заарештований навесні 1938 р.

- ²⁵ Вісті ВУЦВК.—1932.—27 січня.
- ²⁶ Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна // Укр. істор. журн.—1991. № 10.— С. 36.
- ²⁷ Семененко О. Харків, Харків...—Х.—Нью-Йорк.—1992.—С. 84.
- ²⁸ Микитенко І.в. Країна творчої радості. Промова на XIII Всеукраїнському з'їзді Рад // Червоний шлях.—1935.—№ 2.—С. 101.
- ²⁹ Постишев П. Шлях української літератури. Промова на Пленумі Правління Спілки радянських письменників України // Червоний шлях.—1935.—№ 5.—С. 10—11.
- ³⁰ Там же.—С. 11.
- ³¹ Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна // Укр. істор. журнал.—1992.—№ 1.— С. 47.
- ³² XII з'їзд КП(б)У. 18—23 січня 1934 р.: Стеногр. звіт.—С. 119.
- ³³ Семененко О. Назв. праця.—С. 86—87.
- ³⁴ XII з'їзд КП(б)У. 18—23 січня 1934 р.: Стеногр. звіт.—С. 119.
- ³⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 101, спр. 1391, арк. 2.
- ³⁶ XII з'їзд КП(б)У. 18—23 січня 1934 р.: Стеногр. звіт.—С. 120.
- ³⁷ Там же.—С. 121—122.
- ³⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 11, арк. 108.
- ³⁹ Там же, арк. 106.
- ⁴⁰ Вечірній Харків.—1990.—2 черв.
- ⁴¹ Архів Служби Безпеки України (далі — архів СБУ), спр. 51391 фп., т. 3, арк. 57, 59.
- ⁴² Там же, арк. 18.
- ⁴³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 341, арк. 83.
- ⁴⁴ Архів СБУ, спр. 43185 фп., т. 8, арк. 143—147.
- ⁴⁵ Григоренко Микола Олексійович. 1903 р. народження, начальник 2-го відділу Секретно-політичного відділу УДБ НКВС УРСР. Перед арештом — начальник відділу УНКВС Чернігівської області. Заарештований 28 липня 1937 р.
- ⁴⁶ Архів СБУ, спр. 38485 фп., т. 3, арк. 142.
- ⁴⁷ Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу УСРР. Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету // Більшовик.—1934.—10 груд.
- ⁴⁸ Вироки військової колегії Найвищого Суду Союзу РСР в м. Києві в справах про терористів — білогвардійців // Більшовик.—1934.—18 груд.
- ⁴⁹ Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна // Укр. істор. журнал.—1992.—№ 1.— С. 54.
- ⁵⁰ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 16, спр. 12. Арк. 38.
- ⁵¹ Там же. Оп. 1, спр. 2737а. Арк. 100.
- ⁵² Там же.
- ⁵³ Волкогонов Д. А. Триумф і трагедія. Політичний портрет Й. В. Сталіна.—К., 1989.—Кн. I.—С. 356.
- ⁵⁴ Известия.—1935.—8 октяб.
- ⁵⁵ Ганичев П. П. Воинские звания.—М., 1989.—С. 52.
- ⁵⁶ Агранов Яків Саулович (Янкель Шелелов Шмаєв Агранов). 1893 р. народження, з 1919 р.—в органах ВЧК, працював в Особливому відділі, помічником начальника Секретного відділу Г. Г. Ягоди, начальником Секретно-політичного відділу. З 1934 р.—заступник голови ОДПУ, 2—16 грудня 1934 р.—начальник Ленінградського обласного УНКВС, з 1935 р.—перший заступник наркома внутрішніх справ СРСР. З травня 1937 р.—начальник УНКВС по Саратовській області. Заарештований в липні 1937 р., 1 серпня 1938 р. засуджений до розстрілу.
- ⁵⁷ Прокоф'єв Георгій Євгенович. Наприкінці 20-х рр. очолював Економічне управління ОДПУ СРСР. З 1934 р.—заступник наркома внутрішніх справ СРСР, з вересня 1936 р.—перший заступник наркома зв'язку СРСР. Заарештований і розстріляний в 1937 р.
- ⁵⁸ Дерibas Терентій Дмитрович 1883 р. народження, з 1920 р.—помічник начальника Секретного відділу ВЧК, згодом начальник відділу ОДПУ. З 1929 р.—повпред ОДПУ — начальник УНКВС по Далекосхідному краю. Розстріляний 27 липня 1938 р.
- ⁵⁹ Заковський (Штубіс) Леонід Михайлович. З грудня 1917 р.—у центральному апараті ВЧК в Петрограді та Москві. Влітку 1918 р.—у Казанській та Саратовській губернській ЧК. У 1921 р.—член колегії Одеської губернської ЧК. У 1921—1922 рр.—голова Подільської губернської ЧК, працював у Харкові, Рязані, Астрахані, Поволжі. У 1928—1932 рр.—повпред ОДПУ по Сибірському краю. З 1932 р.—голова ДПУ Білорусії, у 1934—1938 рр. начальник УНКВС по Ленінградській області, з січня 1938 р.—заступник наркома внутрішніх справ СРСР. Засуджений до розстрілу 22 лютого 1939 р.
- ⁶⁰ Известия.—1935.—27, 30 нояб.
- ⁶¹ Ратинський-Футер Аркадій Маркович. 1902 р. народження, у 20-ті рр.—в інземному відділі Одеського ДПУ, потім в ІНВ УДБ НКВС УСРР. Заарештований у липні 1938 р. Розстріляний.
- ⁶² Пескер-Пискарьов Володимир Максимович. 1902 р. народження. До 1929 р.

- і з 1933 р. — начальник Іноземного відділу Одеського ДПУ — НКВС. У 1929—1933 рр. — в Іноземному відділі ДПУ УСРР. Заарештований у серпні 1937 р.
- ⁶³ Анисимов Н. Л., Оппоков В. Г. Слуга анархії и порядку // Военно-исторический журнал.—1990.— № 2.— С. 87—94.
- ⁶⁴ Сапін Абрам Володимирович. У 30-ті рр.— заступник начальника Іноземного відділу УДБ НКВС УРСР. 3 грудня 1934 р.— начальник цього відділу.
- ⁶⁵ Реабилітація. Политические процессы 30—50-х годов. Под редакцией А. Н. Яковлева.— М., 1991.— С. 221.
- ⁶⁶ Архів СБУ, спр. 38485, т. 3, арк. 174.
- ⁶⁷ Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна // Укр. істор. журнал.—1992.— № 4.— С. 16.
- ⁶⁸ Викторов Б. А. Без грифа «секретно». Записки военного прокурора.— М., 1990.— С. 269.
- ⁶⁹ Западний С. І. — Один з організаторів ЦК на Київщині, у 1919 р.— голова підпільної ЧК у Одесі. До липня 1928 р.— начальник Київського облвідділу ДПУ. Комісар державної безпеки 3-го рангу.
- ^{69a} Барминський Сергій Арсентійович. У середині 20 рр.— працівник Одеського облвідділу ДПУ, з 1927 р.— у Київському облвідділі ДПУ; з 1932 р.— у Іванівському ДПУ, потім начальник Особливого відділу УДБ УНКВС по Далекосхідному краю. Розстріляний у 1938 р.
- ⁷⁰ Архів СБУ, спр. 38485 фп, т. 3, арк. 70.
- ⁷¹ Там же, арк. 73, 74.
- ⁷² Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна // Укр. істор. журнал.— 1992.— № 4.— С. 16—17.
- ⁷³ Архів СБУ, спр. 51391 фп, т. 2, арк. 23.
- ⁷⁴ Бржезовський Юліан Гнатович. 1898 р. н. У 20 рр.— начальник Особливого відділу Червоного козацтва. На початку 30-х рр. начальник Полтавського окрвідділу ДПУ. Потім заступник начальника і начальник (з 1936) Особливих відділів УДБ НКВС УРСР та Київського військового округу.
- ^{74a} Рахліс Пейсах Меїрович. 1897 р. н. На початку 30-х рр.— начальник Первомайського окрвідділу ДПУ. У 30-ті рр. працював у Секретно-політичному відділі УДБ НКВС УРСР, з 1936 р.— начальник цього ж відділу. Влітку 1937 р. переведений до Узбекистану. Розстріляний 1938 р.
- ⁷⁵ Голушко М. М. Передмова // Шляхами чекістської долі. Збірник упоряд. В. А. Попик.— К., 1988.— С. 6.
- ⁷⁶ На сторожі безпеки Вітчизни // Рад. Україна.—1988.—9 серп.
- ⁷⁷ Танюк Л. С пулей в сердце... // Советская культура.—1989.—2 февраля.
- ⁷⁸ Божко І. Рік 1938-й, Київ, Лук'янівська в'язниця // Україна.—1989.— № 20.
- ⁷⁹ Василевський П. Алгебра геноциду // Дзвін.—1990.— № 5.—С. 79—80.
- ⁸⁰ Кузьмин Г. «Динамо», которое вы не знаете // Киевские новости.—1992.— № 38.
- ⁸¹ О судьбе членов и кандидатов в члены ЦК ВКП(б), избранного XVII съездом партии // Известия ЦК КПСС.—1989.— № 12.— С. 88.
- ⁸² ЦДАГО України, ф. І, оп. 16, спр. 15, арк. 270.

І. В. Верба (Київ)

Н. Д. Полонська-Василенко: сторінки життєвого та творчого шляху

Ще донедавна про Наталію Дмитрівну Полонську-Василенко навіть не згадувалося в радянській історії науки. Вузькому колу фахівців це ім'я було відоме лише з обов'язковими доповненнями-ярликами «буржуазний націоналіст», «вульгарний соціолог» тощо. В радянській історіографії воно постійно фігурувало в контексті боротьби з націоналістичними теоріями. І зовсім не бралось до уваги, що йшлося про талановитого історика, по-європейськи освічену людину, за чиїми підручниками навчалося українське зарубіжжя. Нині процес національного відродження українського суспільства ставить усе на свої місця, і поступово науковий доробок Н. Д. Полонської-Василенко знаходить шлях на Батьківщину.

Рід дворян Меншових (дівооче прізвище Н. Д. Полонської-Василенко) має давню історію. Як свідчать джерела, протягом останніх двох століть його представники незмінно згадуються в аналах військової історії Росії¹. Про народження Наталії Дмитрівни в метричній книзі міста Харкова за 1884 р. під № 29 зроблено такий запис: «Генваря тридцять перваго родилась, а крещена пятадцатого марта * Наталия; родители ее: капитан Дмитрий Петров сын Меншов и законная жена его Мария Федорова дочь, оба православные»². Останній чоловік Н. Д. Полонської-Василенко О. М. Моргун (1874—1961) писав, що родина Меншових належала до вищих культурних кіл Києва, куди вона переїхала 1889 р. Батько — Дмитро Петрович Меншов — походив з українського роду, що сягає своїм корінням часів заселення Слобідської України**, родич відомого письменника Григорія Данилевського, захоплювався минулим Києва, мав чимало друкованих праць з історії, був активним діячем Київського відділу Російського військово-історичного товариства³.

Інтелектуальне формування майбутнього історика проходило в стінах Першої жіночої гімназії відомства імператриці Марії у Києві, що знаходилася на вулиці Фундуклеївській (тепер — вул. Богдана Хмельницького, колишня вул. Леніна), № 6. Наприкінці 90-х років Фундуклеївська гімназія була одним з провідних середніх навчальних закладів Росії. Основні дисципліни тут викладали відомі фахівці та педагоги, зокрема, російську мову — Г. В. Александровський, природничі науки — М. П. Володкевич, фізику — В. О. Кістяківський. Вчилася дівчина з охотою, виявляючи велике старання. По закінченні гімназії, в травні 1900 р., вона була нагороджена срібною медаллю й одержала звання домашньої вчительки⁴. Під час навчання в житті Наталії Меншової сталася ще одна значна подія — вона познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком М. П. Василенком⁵.

Юна гімназистка, не без впливу батька, захопилася вивченням минулого рідного краю. В основному це були студії над історією Південної України, куди дівчина виїжджала кожного літа для лікування хвороби легенів. Молодій дослідниці в її починаннях сприяли історіограф В. С. Іконников та археограф І. М. Каманін, які часто заходили до генерала Меншова, щоб попрацювати в архіві***. В ті часи серед оточення обдарованої дівчини бачимо, зокрема, й професорів Л. М.

Яснопольського, М. В. Довнар-Запольського, приват-доцента В. Ю. Данилевича та інших діячів української науки і культури. Спілкування з ними благотворно позначилося на наукових устремліннях дослідниці. Починають з'являтися її перші друковані праці. Однією з них була невеличка замітка про концерт, даний Київським училищем сліпих на користь поранених в період російсько-японської війни⁶.

У 1905 р. за постійними домаганнями наукової громадськості та викладачів у Києві були відкриті Вищі жіночі курси****, які склалися з двох факультетів: фізико-математичного та історико-філологічного і ставили за мету дати вищу освіту жінкам⁷. Навчальні плани цього закладу відповідали університетським. Знаменно, що й викладали тут професори університету. Того ж року Наталія Дмитрівна стає студенткою історико-філологічного факультету. Цікаво, що пізніше, пояснюючи свій вибір, вона наголосила: там викладали вчителі гімназії, і насамперед М. П. Василенко⁸.

На курсах почалася систематична наукова робота Н. Д. Полонської. Її першою значною працею стало дослідження вотчинних архівів князів Куракіних та Чичеріних, що тимчасово знаходилися у Києві. В ній історик торкнулася, зокрема, й питання про життя та побут закріпачених селян⁹. В той же час у збірнику за редакцією проф. М. В. Довнар-Запольського «Русская история в очерках и статьях» (Москва, 1910.—Т. 1) було надруковано її перші науково-популярні статті: «Происхождение и состав «Русской Правды», «Сельское и городское население Древней Руси» та «Степняки». Ці праці написані на великому фактичному матеріалі, який дослідниця збирала, працюючи в експедиції під керівництвом відомого українського археолога В. В. Хвойки у 1909 р.

Любов до археології Н. Д. Полонська-Василенко зберегла на все життя. Заслугує, зокрема, на увагу й такий факт з її біографії, як участь в роботі IV Обласного Археологічного з'їзду, що відбувся 1909 р. в Костромі¹⁰, та XV Археологічного з'їзду в Новгороді (1911 р.)¹¹, де вона виступила з науковими повідомленнями.

Вершиною археологічної діяльності дослідниці став випуск у 1913—1914 рр. великого «Историко-культурного атласа по русской истории» в 3-х випусках, складеного за редакцією професора М. В. Довнар-Запольського. На 120 його таблицях вміщено понад 1000 знімків пам'яток старовини від палеоліту до середини XIX ст., що стосувалися архітектури, одягу, прикрас, зброї, церковного вбрання, писемності, побутових речей, мистецтва. Частина матеріалу відображала історію України. З часом атлас почав широко використовуватися практиками. Академік А. Ю. Кримський у 1940 р. писав, що він «не тільки не втратив свого значення, а навіть тепер користується ще більшою увагою; його широко використовують на різних лекціях»¹². Однак спочатку, незважаючи на схвальні рецензії в багатьох виданнях, атлас з великими труднощами прокладав шлях до середніх навчальних закладів¹²¹.

Іншим напрямом наукових розвідок молодой дослідниці в дожовтневий період була історія Московської держави¹³. В них історик дослідила різні типи археологічних будівель Московщини. (Хоч з наукового погляду ці праці мають певні вади, в них є одна незаперечна перевага: там вміщено зображення будівель, назавжди втрачених у роки сталінського вандалізму).

Напружена наукова діяльність не перешкоджала Н. Д. Полонській активно працювати на педагогічній ниві. У так званому «трудовому списку», заповненому нею в 1939 р., зазначено: «з 1910 по 1918 рік викладала історію в жіночій гімназії Байкової в Києві; з 1912 по 1915 рік — працювала як асистент при кафедрі російської історії та кафедрі методики на Вищих жіночих курсах; з 1912 по 1913 р. — викладала історію в жіночій гімназії Трифонової; з 1914 по 1915 р. — викладала

географію в хлоп'ячій гімназії Науменка в Києві»¹⁴. Перелік курсів, прочитаних нею за цей час, може здивувати й найбільш вимогливого викладача: тут і первісна археологія та історична географія, історія Росії та Європи, методика викладання історії та географії, економічна й побутова археологія, спецкурси з історії італійського гуманізму та соціально-економічна історія Франції¹⁵.

Осібню в педагогічній діяльності Н. Д. Полонської-Василенко стоїть робота в Київському університеті. Успішно склавши іспит на звання магістра 10 квітня 1915 р., вона почала викладати історію в цьому престижному закладі і швидко підіймалася щаблями педагогічної кар'єри. Вже через рік молода жінка викладала основний курс археології, отримала звання приват-доцента¹⁶ (цікаво, що це був чи не перший такий випадок в історії Київського університету). В стінах цього закладу Наталія Дмитрівна приступила до написання магістерської (кандидатської) дисертації на тему: «Г. О. Потьомкін і його адміністративна діяльність в Новоросії» під керівництвом професора М. В. Довнар-Запольського¹⁷. Матеріалом для цього дослідження послужили документи, знайдені нею в архівах Києва, Катеринослава, Одеси, Москви, Сімферополя, Феодосії та ін. (Нині цінність цієї праці полягає ще й у тому, що частина джерел назавжди загинула в полум'ї громадянської та другої світової воєн).

Підсумовуючи дореволюційний період науково-педагогічної діяльності Н. Д. Полонської, зазначимо, що Наталія Дмитрівна сформувалася як талановитий і різнобічний вчений, у науковому доробку якого вже були праці, визнані вченими України й Росії, а її викладацька робота ввійшла яскравою сторінкою в історію розвитку вищої освіти в Україні. Плідно працювала вона до революції і в наукових товариствах, яких у той час на Україні налічувалося чимало. Вона була дійсним членом Таврійської Вченої Архівної комісії (з 1916 р.), Київського товариства пам'яток старовини та мистецтва (з 1912 р.), комісії відділу «Стародавній Київ» (з 1913 р.), Київського історичного товариства Нестора-Літописця (з 1912 р.).

Революційний 1917 рік Н. Д. Полонська зустріла в Москві, де працювала під керівництвом відомого археолога В. О. Городцова. Повернувшись до Києва, вона залишилася фактично безробітною. «Робити у Києві не було що. Університет та Вищі жіночі курси не функціонували. По всіх школах йшли мітинги»,— з боєм пригадувала Наталія Дмитрівна у 1945 р.¹⁸ В цій ситуації вона стала одним з ініціаторів заснування Археологічного інституту. При цьому, не розуміючи українізаторської політики Центральної Ради, дослідниця категорично відстоювала курс на його русифікацію, посилаючись на європейські стандарти¹⁹. Епопея з відкриттям Археологічного інституту розтяглася на рік, і тільки завдяки міністрові освіти гетьманського уряду М. П. Василенку, який дотримувався курсу на співіснування двох споріднених культур—російської та української, він, нарешті, почав діяти у 1918 р. В науковому житті України цей вищий заклад займав особливе місце. Хоч він і перебував на самозабезпеченні, в стінах інституту на час його заснування зосередився майже весь цвіт української історичної науки. Це був єдиний в Україні вищий навчальний заклад, який готував високопрофесійних археологів, бібліотекарів, архівістів та мистецтвознавців. У 1918—1922 рр. студенти мали змогу слухати лекції з первісної археології (приват-доцент Н. Д. Полонська), геології та палеонтології (проф. В. П. Смирнов), археологічного мистецтва Греції (проф. С. О. Гіляров), історії економіки, побуту Давньої Русі (проф. М. В. Довнар-Запольський), давньохристиянського мистецтва (проф. В. Д. Прилуцький), архітектурних обмірів (В. М. Реріх), архітектурознавства (проф. І. М. Каманін), історії України (В. О. Романовський) тощо²⁰. Крім викладацької роботи, Наталія Дмитрівна виконувала відповідальні адміністративні доручення вченого секретаря інституту. В її

обов'язки входили такі важливі справи, як завідування канцелярією, зберігання печатки та секретарювання на загальних зборах²¹. А ще до того ж вона виконувала обов'язки іноді й бухгалтера та планувала розклад занять.

Археологічний інститут, за словами М. П. Василенка, залишився на все життя лебединою піснею Наталії Дмитрівни²², яка, крім цієї титанічної роботи, продовжувала ще й викладати в ряді вузів Києва. «За ці роки,— писала вона в своїй короткій біографії у 1922 р.— мною прочитані в різних вищих учбових закладах такі курси: 1) загальний курс археології (Археологічний інститут); 2) руська археологія (університет); 3) ранньослов'янська археологія (Археологічний інститут); 4) історія побуту України та Росії (там же); 5) загальний курс історії колонізації (там же); 6) історична географія (університет); спеціальні курси: а) історія XVIII ст.; б) епоха Катерини II (університет); в) колонізація Новоросії і Тавриди (там же); г) економічна історія Новоросії і Тавриди (там же); д) церковна археологія (Богословський інститут); є) історія географічних відкриттів (Географічний інститут). Окрім цього, я вела декілька років в Археологічному інституті та на Вищих жіночих курсах практичні заняття по археології і російській історії»²³. Додамо, що в 1918—1920 рр. вона завідувала археологічним музеєм університету і була професором всіх перелічених вузів.

Така інтенсивна діяльність у 1920 р. була раптово перервана. Того року розпочалася реорганізація вищої школи, одним з головних завдань якої стала підготовка кадрів технічної інтелігенції. Надходили тяжкі часи: скорочувалися гуманітарні дисципліни. Фактично це був перший удар молодой радянської влади по старих кадрах буржуазної інтелігенції. Наталія Дмитрівна залишилася без роботи. У біографічному нарисі, присвяченому М. П. Василенку, вона з болем згадувала ті нелегкі роки: «Після реорганізації 1920 р. я втратила всі свої позиції в області вищої школи і була тільки професором Археологічного інституту, що був на самозабезпеченні, і тому майже нічого не платив професорам; а з 1922 року — завідуючою школою-семирічкою. Становище моє було дуже важке і морально, і матеріально, і я, знемагаючи під його тягарем й страждаючи від самотності (у 1917—1918 рр. Наталія Дмитрівна втратила батька й матір.— І. В.), серйозно подумувала про переїзд до Баку, де мені запропонували кафедру і навіть перевели декілька десятків мільйонів на дорогу. Тільки Микола Прокопович (Василенко.— І. В.) один серйозно умовляв мене не їхати»²⁴.

Були також пропозиції з Москви, Симбірська та Пермі, де талановитій дослідниці пропонували кафедру археології. Вона відмовилася. Навіть думка про те, щоб залишити улюблений Київ, була для неї обтяжливою. Жевріла до того ж надія влаштуватися на роботу до Науково-дослідної кафедри історії України, яка ставила за мету «досліджувати і видавати архіви, а також навчати аспірантів»²⁵. Склад кафедри, яку очолював академік М. П. Василенко, був досить представницький. Тут працювали відомі вчені В. О. Пархоменко, Ф. В. Клименко та В. О. Романовський. І все ж, незважаючи на велике бажання Наталії Дмитрівни працювати в цьому колективі, їй було відмовлено: у М. П. Василенка виникли сумніви в її професійних здібностях на терені історії України. Та й тематика наукових розвідок дослідниці не збігалася з тематикою кафедри. Проте це не завадило особистому зближенню М. П. Василенка й Н. Д. Полонської, і згодом вони побралися.

Академік М. П. Василенко (1866—1935 рр.) був провідним спеціалістом з українського права. За своє творче життя вчений надрукував майже 500 різних за жанром наукових і публіцистичних праць, головним чином з історії України XVII—XVIII ст. Але, незважаючи на ці наукові досягнення, його колишня причетність до кадетської партії та

міністерський портфель в уряді гетьмана П. Скоропадського були постійними причинами нападок на академіка, а заодно й на його дружину, з боку радянської влади. Академік М. П. Василенко справив великий вплив на формування наукових інтересів Наталії Дмитрівни, і невдовзі тематика з історії останніх часів Запоріжжя XVIII ст. стає головною в її науковому доробку. Над нею дослідниця працювала по 12 годин на добу. Але творити науку у часи після громадянської війни було нелегко.

1923 рік відзначений в Україні великим політичним показовим процесом. Його об'єктом стала змінівіхівська інтелігенція, яка співробітничала з радянською владою. У липні 1923 р. Київське ДПУ заарештувало кілька десятків чоловік за підозрою у причетності до шпигунської підпільної організації «Центр дій». У ході слідства перед судом постало 18 чол., у тому числі академік М. П. Василенко, його брат К. П. Василенко, професор-економіст П. П. Смирнов, викладачі Київського інституту народного господарства Л. М. Венгеров, П. С. Тартаковський, студенти, службовці. Усі вони звинувачувались у шпигунській діяльності на користь Франції та Польщі, налагодженні «лінії зв'язку» з еміграцією, створенні контрреволюційної організації²⁶. Н. Д. Полонську-Василенко було негайно, ще до винесення вироку, звільнено з роботи як дружину «ворога народу». Згадуючи ті дні, Наталія Дмитрівна писала: «Становище моє, як жінки «ворога народу», в Советському Союзі було трагічне: безробітна, я втратила все, що мала: заробіток, право на кімнату, на все. В ці тяжкі для мене часи А. Кримський виявив виключну увагу до мене: без мого прохання він влаштував мене «позаштатним науковим робітником» в Академії, що дало мені правове становище й деяку платню за зроблену працю»²⁷.

Майже півтора року Н. Д. Полонська-Василенко добивалася амністії чоловіка: постійно їздила до Харкова, де шукала зустрічей з керівними діячами радянської України, в першу чергу з Г. І. Петровським, Х. Г. Раковським, П. І. Буценком. Відвозила в різні інстанції відповідні клопотання Всеукраїнської Академії наук і особисто академіків А. Ю. Кримського, С. О. Єфремова, М. С. Грушевського. Нарешті, ця виснажлива боротьба увінчалася успіхом: М. П. Василенка звільнили, амністували, але не реабілітували. Опального академіка чекало вислання за межі України. Тоді Наталія Дмитрівна пише заяву в Укрголовнауку: «Я благаю Укрголовнауку взяти під свій захист українського вченого і сказати своє вагомє слово за залишення його у Києві чи, в крайньому випадку, в межах України, про що (просив.— І. В.) він сам, а також неодноразово прохала ВУЦВК Академія наук»²⁸. М. П. Василенка залишили у Києві, надали роботу, але за ним та за його дружиною на все життя залишилось облудне звинувачення в «українському буржуазному націоналізмі».

Згодом Н. Д. Полонська-Василенко отримала посаду штатного наукового співробітника зі спеціальним дорученням (тобто входила до групи вчених, переважно старших стажем, які в індивідуальному порядку розробляли певні теми за ухвалою відділу ВУАН.— І. В.). Це вимагало від неї володіння українською мовою. Тому в 1924—1925 рр. вона прослухала перший цикл курсів українознавства, який читався в Українській Академії наук, і склала іспит²⁹. Як один з 8 співробітників, що мали окремі доручення, історик працювала в архівах різних міст — Харкова, Одеси, Сімферополя, Катеринослава, збираючи матеріал для головної своєї праці «Розподіл запорізької спадщини», а також підготувала показчик карт Запоріжжя XVIII століття³⁰. Одночасно Наталія Дмитрівна виконувала обов'язки помічника вченого архівіста в Центральному архіві стародавніх актів.

З 1929 р. Н. Д. Полонську-Василенко було обрано на посаду редактора Відділу Південної України у Комісії біографічного словника при ВУАН, яким керував М. М. Могилянський. В її обов'язки входило

збирання на картки даних про видатних діячів України, складання бібліографічних покажчиків. Вона вела також листування з ученими Поділля, Чернігівщини, Волині, Кубані³¹. Упродовж кількох місяців дослідниця підготувала зведений каталог більш як на сотню історичних діячів України (літери «А» та «Б»)³². На жаль, ця цікава робота була припинена після арешту М. М. Могилянського. У 1929 р. Н. Д. Полонську-Василенко за пропозицією академіка Д. І. Багалія було відряджено до Комісії для вивчення соціально-економічної історії України XVIII—XIX ст. в зв'язку з історією революційної боротьби. Ця комісія згрупувала навколо себе цілу плеяду відомих українських вчених, зокрема О. Д. Багалій-Татаринову, М. В. Горбаня, В. О. Романовського, О. П. Оглоблина, М. Є. Слабченка, М. І. Яворського та інших, що займалися вивченням актуальних для тогочасної радянської історіографії проблем³³. Як пригадувала Н. Д. Полонська-Василенко, керівником київської секції згаданої комісії був О. П. Оглоблин, а вона — вченим секретарем³⁴. З цього часу починаються її тісні творчі контакти з відомим українським істориком Олександром Оглоблиним, які тривали до кінця життя дослідниці. Працюючи в комісії, Наталія Дмитрівна вела жваве листування з багатьма істориками.

У п'ятирічному плані наукової роботи Н. Д. Полонської-Василенко на 1928—1933 рр. було намічено видання ряду монографічних досліджень, таких, як «Полуднева Україна р. 1787» (4 арк.), «Перші кроки єврейської колонізації Південної України» (2 арк.), «Побут запорізької старшини» (4 арк.), «Розподіл запорізької спадщини» (13 арк.), «Історіографія Південної України та Запоріжжя» (10 арк.), багато рецензій тощо³⁵. Проте більшості цих планів не судилося втілитися у життя. Руйніцька засада «до основаня, а затем...» діяла і в історичній науці, збільшуючи й без того довгий і сумний мартиролог. Реорганізація Академії наук принесла нову хвилю репресій. Почалися показові судові процеси, облудне цькування вчених, серія «чисток», розгром наукових шкіл, закриття цілих наукових напрямів³⁶. З науки назавжди були вирвані визначні вчені, плідна праця інших була перервана. Особливо болісно переживала Наталія Дмитрівна репресії проти людей, з якими вона підтримувала тісні особисті та творчі стосунки — академіків С. О. Єфремова, М. Є. Слабченка, А. Ю. Кримського, а також О. П. Оглоблина, П. П. Курінного, В. М. Базилевича, Л. М. Старицької-Черняхівської та її чоловіка О. Г. Черняхівського. Була перервана й педагогічна робота Н. Д. Полонської-Василенко у Київському художньому інституті, де вона читала курс археології. А головне, наукова праця багатьох років лишилася в шухляді історика: були зняті з видавничих планів цілком готові до друку збірники «Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН» (кн. XXVI—XXVII) за редакцією А. Ю. Кримського, де мала бути опублікована рецензія Н. Д. Полонської-Василенко на книгу Д. І. Яворницького «Степова Україна»; «Полуднева Україна» за редакцією акад. М. С. Грушевського, де історик вмістила статтю «Втікачі на Полудневій Україні XVIII ст.»; зібрання праць акад. Д. І. Багалія, над яким працювала Н. Д. Полонська-Василенко разом з О. П. Оглоблиним; дисертації Д. І. Багалія «Історія Слобідської України» та «Історія Полудневої України», доповнені і частково перероблені Наталією Дмитрівною за бажанням автора. Фундаментальні праці Н. Д. Полонської-Василенко «Заселення Південної України в XVIII ст.», що ґрунтувалася на нових джерелах, та «Робітництво Київської Межигірської мануфактури», написана на матеріалах архівів Київської Межигірської фабрики та м. Ленінграда (Санкт-Петербурга), також не дійшли до читачів³⁷.

У 1930 р. Наталія Дмитрівна пройшла одну з багатьох «чисток». Про те, наскільки це було сумне й принизливе видовище, згадувала вона пізніше: «Ці «чистки» відбувалися у великій залі Академії в присутності співробітників Академії. Вони відбувалися під гаслом «крити-

ки і самокритики». Кожний співробітник, кого викликала президія, повинен був сам зазначити свою ідеологічну методологію, політичні помилки, а разом з тим помилки керівників, під проводом яких він працював в Академії або в іншій установі»³⁸. Особливо болісно у цьому огидному спектаклі вражало те, що все це робилося руками вчорашніх друзів, однодумців, колег по роботі. В ході таких кампаній були піддані нещадній критиці школи М. В. Довнар-Запольського, Д. І. Багалія, М. П. Василенка, М. С. Грушевського, вплив яких тією чи іншою мірою відчувала на собі Н. Д. Полонська-Василенко. Її ж власні праці кваліфікувалися як націоналістично-буржуазні³⁹. Що ж так налякало партійних мужів від науки у дослідженнях Н. Д. Полонської-Василенко? Як зазначалося вище, основною тематикою праць Наталії Дмитрівни в радянські часи була історія Запоріжжя XVIII ст. та Києво-Межигірської фабрики XIX ст.⁴⁰ Розробляючи історію Південної України, дослідниця на основі широкого залучення невідомого та маловідомого фактажу дійшла висновку, що головною причиною ліквідації Запорозької Січі було непорозуміння між козацькою старшиною і царською адміністрацією щодо земельної власності. До того ж у запорозькій вольниці російський царизм вбачав оплот антифеодальної боротьби на півдні. В цих працях наводилися почерпнуті з архівних джерел нові деталі про боротьбу російського уряду із самоврядуванням Запоріжжя. Рефреном проходила думка про те, що Південна Україна з давніх часів була органічною частиною України й залишилася такою у XVIII ст. Всупереч усім заходам російського уряду заселити її представниками інших національностей, там постійно переважало українське населення, й цей регіон не переставав бути Україною; незважаючи на його офіційну назву «Новоросія».

У дослідженнях, присвячених Києво-Межигірській фабриці, історик з болем і хвилюванням пише про причини загибелі цієї перлини української фаянсової промисловості. Однією з них було небажання російського уряду вдосконалювати виробництво українського фаянсу, навмисне консервування в цій галузі кріпосницьких відносин⁴¹.

1934 рік приніс дослідниці новий виток поневірянь: Н. Д. Полонська-Василенко була звільнена з роботи, як записано в офіційному документі, «в зв'язку з ліквідацією соціально-економічного відділу»⁴² і відправлена на пенсію *****. Почалися скрутні часи і нові пошуки роботи. У жовтні 1934 р. відомий історик М. Н. Петровський, який працював тоді в Рукописному відділі бібліотеки Академії наук республіки, запропонував їй взяти участь у підготовці великого видання, що мало дати докладний реєстр документів з історії України, надрукованих у різних джерелах. Для цього реєстру були зроблені стандартні картки, куди вносилися дані про характер документа, його дату, зміст, а також назва друкованого органу. «Я охоче взялася за працю й зробила кілька сот карток з «Київської старовини», видань «Архівних комісій», — відзначала дослідниця⁴³. Допомогала вона й опальному академіку А. Ю. Кримському друкувати на машинці його нові чи перероблені сходовозначчі монографії, зокрема «Історію хозар»⁴⁴. Наталія Дмитрівна не залишила в біді й своїх репресованих колег, насамперед Л. Старицьку-Черняхівську, В. Багалія, М. Могилянського⁴⁵.

Після великого погрому, що кривавою сокирою пройшовся по вцілілих після революції та громадянської війни рештках української інтелігенції, репресивна сталінська машина почала збавляти свій хід. Настали часи відносного спокою в академічному середовищі. Відчуваючи брак кваліфікованих кадрів, керівництво новоствореного Інституту історії України у 1938 р. запросило Н. Д. Полонську-Василенко на посаду старшого наукового співробітника відділу феодалізму. Працювала вона разом з такими різнобічними й талановитими вченими, як М. Н. Петровський, О. П. Оглоблин, М. І. Марченко, В. А. Дядиченко, К. Г. Гуслий, В. О. Голобуцький, К. І. Стецюк. Під час роботи в

Інституті історії України дослідниця підготувала монографію «Очерки по истории заселения Южной Украины в середине XVIII века (1734—1775)», яка згодом стала основою її докторської дисертації, а також розробила план і написала першу частину монографії «Адміністрація Неворосії»⁴⁶. У зв'язку з ювілеєм — 230-річчям Полтавської битви — історик, йдучи в руслі ідеологічної кампанії, що охопила інститут, підготувала низку статей, присвячених цій події, зокрема: «Роль Петра I в подготовке Полтавской победы», «От Нарвы до Полтавы: от поражения к победе», «Историческая справка о Ништадтском мире» та ін. Брала вона участь і у виїзних сесіях Інституту історії України у Полтаві та Львові. Вінцем наукової діяльності Н. Д. Полонської-Василенко став захист нею на підставі друкованих і рукописних праць докторської дисертації (минаючи ступінь кандидата історичних наук). Це відбулося у жовтні 1940 р. в Інституті історії СРСР (Москва) *****. Офіційними опонентами історика виступали професори О. П. Оглоблин, В. І. Пічета та О. А. Савич.

Щасливо складалася і її педагогічна робота. Протягом кількох довоєнних місяців Наталія Дмитрівна була професором Київського державного університету, де читала курс історії України на історичному факультеті для студентів V курсу та аспірантів (схвальний відгук про її науково-педагогічну діяльність написали акад. А. Ю. Кримський, професори Ю. В. Готьє, О. П. Оглоблин та В. І. Пічета). З'явилися в неї й перші дисертанти: К. І. Стецюк, М. А. Сердюк, Н. А. Нарцов⁴⁷.

На початку 1941 р. Н. Д. Полонська-Василенко очолила великий колектив істориків, археологів, мистецтвознавців, економістів, що мав написати і видати чотиритомну «Історію Києва»⁴⁸.

Чи задовольняло Наталію Дмитрівну її становище? З певними застереженнями відповідь може бути позитивною. Однак не слід забувати й того факту, що з 1920 по 1941 рік історична наука України втратила 185 талановитих дослідників⁴⁹. Більшість цих людей Н. Д. Полонська-Василенко знала особисто, з багатьма товаришувала. Не дивно, що в її листах дедалі частіше звучать мотиви самотності, відірваності та приреченості. З таким настроєм зустріла вона початок Великої Вітчизняної війни.

І досі ще не підраховані ті культурні цінності, що їх втратив український народ при відступі Червоної армії в 1941 р. Як свідчила Наталія Дмитрівна, в липні 1941 р. в академії без всякої потреби палили здані до друку рукописи, особові справи, документи, фотографії, карти. Все це являло собою великий скарб, що загинув навіки. Така ж трагічна доля спіткала бібліотеки та музеї Києва⁵⁰. Безумовно, всі ці втрати слід розглядати в широкому контексті ідеологічних засад політики сталінського режиму.

Разом з винищенням пам'яток культури українського народу продовжувалися репресії. Їх нова хвиля, що прокотилася в липні 1941 р., вирвала з лав працівників академії друзів і колег Наталії Дмитрівни — сестер Л. М. Старицьку-Черняхівську та О. М. Стещенко, істориків І. Ю. Черкаського та А. І. Ярошевича^{51–52}. Все це страшенно вразило Н. Д. Полонську-Василенко. Крім того, евакуація співробітників АН УРСР здійснювалася вибірково: за чийсь таємничим наказом вивозили тільки академіків із сім'ями та видатних науковців. Про трагічну долю деяких з них вона могла здогадуватися. На що ж було розраховувати їй, людині з репутацією дочки царського генерала, «буржуазної націоналістки», покійний чоловік якої вважався «ворогом народу»? В роки сталінської сваволі відповідь на це риторичне запитання була відома.

Н. Д. Полонська-Василенко зробила свій вибір. Очевидно, вона сподівалася, що їй, як удові відомого в Німеччині академіка М. П. Василенка, будуть надані умови для роботи. До того ж, до неї доходили звістки про те, що в окупації залишилося багато істориків, особливо із

Західної України, з якими Наталія Дмитрівна встановила тісні контакти (через свого останнього чоловіка О. М. Моргуна, що тривалий час працював у Львові). Все це давало надію на відносний спокій як у її науковому, так і в особистому житті.

З початком німецької окупації Києва Н. Д. Полонську-Василенко було призначено на посаду директора Археологічного інституту. Водночас, за її словами (документами це не підтверджено), Наталія Дмитрівна керувала й Інститутом історії України, а з грудня 1941 р. і Центральним архівом давніх актів (ЦАДА), який входив до системи Головного історичного архіву ім. В. Б. Антоновича. Основна робота Полонської-Василенко була зосереджена в архіві, оскільки німецька адміністрація надавала цій справі особливого значення. Окупаційні власті поставили перед архівними працівниками завдання розшукати вивезені більшовиками архівні цінності і перейти до їх практичного використання. Під цим малось на увазі виявлення даних про розташування підземної мережі колекторів, районування м. Києва та його околиць, карткот карних злочинців, а також видача довідок та документів на земельну власність. В галузі наукової роботи ставилися завдання, пов'язані з публікацією архівних матеріалів, що відображали культурні зв'язки України з Німеччиною, а також вплив німецької колонізації на Україну⁵³. Тому Н. Д. Полонська-Василенко, як директор ЦАДА, клопоталась про організацію Історико-археографічного інституту (чи комісії) для зосередження в ньому всієї роботи з документами⁵⁴. Для пошуку архівних цінностей були створені особливі «команди». Їм вдалося з'ясувати, що під час евакуації радянська адміністрація відібрала й розпорядилася вивезти лише три чи чотири скрині оригінальних пергаментних грамот (327 документів, найдавніший з яких датований 1369 р.) з колекції Київської археографічної комісії. Решту ж матеріалів, насамперед унікальний комплекс актових книг, що являв собою суцільний масив джерел з історії Правобережної України XVI—XVIII ст., було кинуте напризволяще як таку, що не мала практичного значення (для соціалістичного будівництва, звичайно)⁵⁵. В результаті копіткої пошукової роботи було віднайдено й повернуто, на жаль, лише третину всіх документів. Дві третини, як свідчать детальні інвентарі, що їх місцеві архівісти склали за наказом гітлерівців, загинули у Феодосійській церкві поблизу Лаври та в бомбосховищах Києва⁵⁶.

Архів, як видно з наявного джерельного матеріалу, головним чином видавав довідки економічного та генеалогічного характеру: підтверджував власність на землю й розшукував дані про родові коріння «нових хазяїв». Це побічно підтверджує й Кость Панківський (колишній заступник голови Українського Центрального комітету, що діяв у роки німецької окупації на території Західної України), який зустрічався з Н. Д. Полонською-Василенко влітку 1942 р.⁵⁷.

Працювати довелося в надзвичайно тяжких умовах. Наталія Дмитрівна була невдоволена. Так, у листі до еміграційного історика Б. Д. Крупницького вона писала про труднощі, що заважали роботі: відсутність світла, голодне існування і — як наслідок — погіршення здоров'я⁵⁸. Однак про себе дослідниця піклувалася мало, а от про необхідність поліпшення умов життя і праці співробітників архіву неодноразово писала до відділу культури та освіти Київської міської управи⁵⁹. Перевантажена адміністративною роботою, Н. Д. Полонська-Василенко прагнула виїхати до Львова і поринути у наукові дослідження. «Проте, — як пригадувала вона, — німецьке начальство поставилось негативно до нашого (Н. Д. Полонської-Василенко та її чоловіка О. М. Моргуна. — І. В.) переїзду: воно заявило, що не можна позбавляти Київ української інтелігенції (а хіба вона була німцям потрібна?!)⁶⁰.

Наукове життя у Києві трохи пожвавилася, коли за ініціативою О. П. Оглоблина було створено Архів-музей Переходової доби. В його роботі, крім Н. Д. Полонської-Василенко, брали участь видатний істо-

рик, архітектор І. Моргилевський, колишні директори музею західного та східного мистецтва С. Гіляров, лаврського музею — П. Курінний, Головного історичного архіву — В. Міяковський, Софійського заповідника — О. Повстенко, консерваторії — О. Лисенко. Вони мали намір видати серію книжок під загальною назвою «Київ, зруйнований більшовиками»⁶¹. Наталія Дмитрівна підготувала для згаданого видання матеріал, який називався «Київ — стольний град Володимира та Ярослава» і виголосила відповідну доповідь на засіданні пленуму Архіву-музею 12 серпня 1942 р.⁶². Однак в умовах окупації цей культурний осередок проіснував недовго — наприкінці того ж таки 1942 р. німці закрили його. Можна зробити припущення, що дана акція здійснена в контексті антиукраїнських заходів гітлерівців проти діячів ОУН та Української автокефальної православної церкви. Дався взнаки і брак коштів у міській управі.

В цій складній ситуації Н. Д. Полонська-Василенко, можливо, мріяла вийти на пенсію і присвятити решту своїх днів науковій роботі. Збереглася її заява до Відділу суспільної опіки Київської міської управи, де історик просила призначити їй персональну академічну пенсію (чи підтвердити пенсію радянських часів), мотивуючи це більш як 30-річним стажем наукової роботи та посилаючись на схвальні відгуки, отримані нею від професорів О. П. Оглоблина й К. Т. Штепи⁶³. Ймовірно, дозволу вона не дістала, однак упродовж останнього перед-еміграційного року гарячково поринула у наукову роботу. В цей час дослідниця готувала шкільний підручник з історії України, писала монографію «Україна в XVIII ст. (1725—1797 рр.)», провела певну роботу над упорядкуванням збірки документів з історії Магдебурзького права тощо⁶⁴. Працюючи над цими дослідженнями, Наталія Дмитрівна постійно контактувала з відомими українськими істориками на еміграції, насамперед з Д. І. Дорошенком, А. І. Яковлівим, Б. Д. Крупницьким.

Так продовжувалося до вересня 1943 р., коли під масованим наступом Червоної армії окупанти почали тікати і Н. Д. Полонська-Василенко разом з групою істориків емігрувала на Захід⁶⁵. Зупинившись ненадовго у Львові та Празі, вона в 1945 р. оселилася в м. Новий Ульм, поблизу Штутгарта⁶⁶. Не виправдовуючи в цілому життя Н. Д. Полонської-Василенко за часів німецької окупації України, автор усе ж вважає, що в цей складний період дослідниця провела значну і об'єктивно важливу для української науки роботу, ігнорувати яку аж ніяк не можна. В еміграції Н. Д. Полонська-Василенко відразу ж включилась у справу відродження евакуйованого з Праги Українського вільного університету (УВУ). Серед ініціаторів цієї справи були також І. І. Мірчук, Д. І. Дорошенко, О. І. Баранів, П. К. Ковалів, П. П. Курінний, О. П. Оглоблин, А. І. Яковлів та ін.⁶⁷ Вони нашоувхнулися на значні труднощі: не вистачало коштів, кваліфікованих фахівців, бракувало й студентів. Та все ж їм вдалося відновити в Мюнхені діяльність цього вищого українського навчального закладу. Першим ректором УВУ було обрано професора В. М. Щербаківського. Невдовзі Н. Д. Полонська-Василенко очолила деканат філософського факультету університету, де читала курс історії України. Як пригадував Любомир Винар — її учень, викладачем вона була вимогливим й серед студентів мала репутацію «гострого професора»⁶⁸. Одночасно Н. Д. Полонську-Василенко запросили викладати курс історії української церкви в Українській православній (богословській) академії, що також знаходилася у Мюнхені. Читаючи новий курс, вона невдовзі стала неперевершеним знавцем своєї справи, визнаним авторитетом у науковому світі. Як дбайливий вихователь кількох поколінь українських істориків, Наталія Дмитрівна мала своїх учнів. Серед них насамперед слід назвати Л. Винара, А. Жуковського, Л. Дінцеса, В. Мошина⁶⁹. Всі вони згодом стали відомими науковцями, а загалом історик підготувала 31 доктора наук.

Незважаючи на свій не молодий уже вік, Наталія Дмитрівна брала активну участь у творенні української історичної науки в еміграції. Не без її клопотань у 1945 р. був заснований Музей-Архів Української Вільної Академії наук (УВАН) в Аугсбурзі (Німеччина), який став головною бібліотекою, де зосереджувалася вся світова література про Україну⁷⁰. У жовтні 1964 р. Наталія Дмитрівна ввійшла в ініціативну групу по створенню Українського історичного товариства (УІТ) і разом з М. Антоновичем, Б. Винаром, Л. Винаром, О. Домбровським, П. Курінним, Я. Пастернаком, О. Оглоблиним та багатьма іншими відомими вченими вона виступила із заявою, в якій викладалися завдання цієї організації, а саме: 1) об'єднати всіх українських істориків, які опинилися в еміграції; 2) пильнувати й боронити інтереси вільної української історичної науки та її кращі традиції; 3) нотувати й виправляти фальшиві й тенденційні інтерпретації історії України в історичних працях, що виходять в СРСР та у вільному світі, тощо⁷¹. На першому засіданні товариства Наталія Дмитрівна посіла посаду заступника його голови. Крім того, упродовж багатьох років вона очолювала Мюнхенську філію УІТ⁷². Н. Д. Полонська-Василенко було також обрано дійсним членом УВАН і НТШ, а з 1953 р.— й Міжнародної Академії наук у Парижі.

До останніх своїх днів історик жваво цікавилася подіями, що відбувалися в науковому житті України, особливо коли це стосувалось її улюбленої справи чи навмисного фальшування історичних подій на догоду певним ідеологічним настановам⁷³.

Розробляючи в еміграції наукові проблеми історії України, Наталія Дмитрівна порушила у своїх працях багато питань, однак, позбавлена можливості широко користуватися архівами, вона дещо змінила тематику своїх досліджень. В цей час її зацікавили взаємини України та Західної Європи часів Київської Русі. Цій проблематиці присвячені такі статті історика: «Княгиня Ольга» (Гомін України.— Мюнхен, 1955.— Ч. 32); «Київська Держава і Захід» (Визвольний шлях.— Лондон, 1954.— Ч. 1); «900-річний ювілей Київського князівства» (Сучасна Україна. Мюнхен, 1954) та ін.

Будучи свідком заснування і становлення Української Академії наук, Н. Д. Полонська-Василенко виступила її історіографом. Дослідження, що вийшло в 2-х частинах у Мюнхені в 1955—1958 рр., було побудоване як на друкованих джерельних відомостях, так і на особистих спогадах автора. В ньому Наталія Дмитрівна торкнулася двох питань — боротьби в УАН за незалежність наукової думки у 1918—1930 рр. та агонії академії і повного її підкорення ідеологічним засадам правлячої Комуністичної партії в 1930—1941 рр. Своєрідним додатком до цієї праці є велика стаття «Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків» (ЗНТШ.— Париж; Чикаго, 1962.— Т. 173).

Важливою проблемою, над якою працювала дослідниця в еміграції, була історія Української церкви. У 1949 р. вийшов її скорочений курс «Історії Української церкви», прочитаний у Богословській Академії в Мюнхені. Крім того, Н. Д. Полонська-Василенко підготувала для Церковно-Археографічної комісії при Апостольській візитатурі в Мюнхені «Нарис історії Української Церкви» (Мюнхен, 1960). Значну цінність становлять її монографія «Історичні підвалини Української автокефалії» (Мюнхен, 1964) і розвідка «Особливості Української православної церкви» (Український збірник. Інститут для вивчення СРСР.— Мюнхен, 1958.— Ч. 14) та ін.

Деякі праці Н. Д. Полонська-Василенко в цей період присвятила подіям національно-визвольної боротьби 1648—1654 рр. і наступу російського царизму на Українську державу. Серед них — «Хмельниччина» (Календар-Альманах, Мюнхен, 1947); «Переславський договір в очах його сучасників» (Визвольний шлях.— Лондон, 1955.— Кн. 4); «Гетьман Мазепа та його доба» (Український Самостійник.— Мюнхен,

1959.— Ч. 26); «Палій і Мазепа» (Вісник.— Мюнхен, 1959.— Ч. 7—8) та ін. В цих дослідженнях історик показала, як внаслідок складного політичного становища, в якому опинилась Україна у другій половині XVII—XVIII ст., російському царизму вдалося здійснити свою імперську колонізаторську політику і ліквідувати автономію українських земель.

Розробляла дослідник і свою улюблену тему, пов'язану із Запоріжжям XVIII ст. Так, у 1965—1967 рр. в Мюнхені вийшла її двотомна узагальнююча праця «Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина». З численних праць Наталії Дмитрівни слід згадати і її загальну «Історію України» в двох томах, над якою вона працювала багато років. В ній Н. Д. Полонська-Василенко виявила себе як прихильник національно-державницького напрямку в українській історіографії, який раніше репрезентував В. Липинський. Написане легко та цікаво її дослідження є історією окремих видатних особистостей, пов'язаних з історією України. У 1992 р. цей двотомник було перевидано видавництвом «Либідь» з ґрунтовною передмовою В. Ульяновського, хоч йому, на жаль, не вдалося уникнути й ряду неточностей.

Своїми спогадами, написаними в еміграції, дослідниця поклала вінок шани на могили найславніших синів і дочок українського народу: її мемуари (загалом близько 50) були присвячені таким видатним українським діячам, як А. Ю. Кримський, М. С. Грушевський, М. П. Василенко, Л. М. Старицька-Черняхівська, С. О. Єфремов, М. Є. Слабченко, М. К. Зеров, Д. І. Дорошенко, та ін. Загалом Наталія Дмитрівна надрукувала в еміграції не менш як 200 наукових праць, що ввійшли в скербницю української історичної думки.

Останні роки життя історик тяжко хворіла, однак продовжувала свою плідну науково-педагогічну діяльність. За рік до смерті, після серцевого приступу, вона перейшла на продеканство (стала заступником декана) в Українському вільному університеті і на цій посаді скінчила свої дні 8 червня 1973 р. в м. Новий Ульм (Німеччина)⁷⁴. В її особі, за свідченням Л. Винара, «перервалося трудолюбиве життя одного з найвизначніших сучасних українських істориків, блискучого педагога, видатної організаторки українського наукового життя і людини високої культури»⁷⁵.

¹ Центр. держ. іст. арх. у м. Києві, ф. 985, оп. 1, спр. 22, арк. 1—2; спр. 25, арк. 1—6; спр. 27, арк. 6—9.

* Всі дати до 1918 р. подаються за старим стилем.

² Центр. наук. біб-ка АН України ім. В. І. Вернадського. Відділ рукописів (далі — ВР ЦНБ АН України), ф. 42, спр. 286, арк. 1.

** Д. П. Меньшов (1855—1918 фр.) — військовий діяч та історик, служив спочатку в Харкові, а потім в Києві, де був начальником головного артилерійського складу; з 1915 р. — генерал-лейтенант, помічник начальника артилерійського постачання Південно-Західного фронту; у 1917 р. — гарматний отаман Української армії.

³ Моргун О. До життявису Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко-Моргун // Укр. історик (Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен).—1983.— № 2—4.— С. 51—52.

⁴ ВР ЦНБ АН України, ф. 42, спр. 287, арк. 1.

⁵ Вороненко В. В., Кістерська Л. Д., Матвеева Л. В., Усенко І. Б. Микола Прокопович Василенко.— К., 1991.— С. 65—66. Перший чоловік Наталії Дмитрівни — Сергій Полонський (1879—?) був поручиком. Він, як розповідав авторові учений-українознавець О. Й. Прицак зі слів О. П. Оглоблина, навіть стрілявся на дуелі за свою наречену. Ця романтична історія закінчилася шлюбом, однак подружнє життя молодих не склалося, шлюб було розірвано (особисте повідомлення О. Й. Прицака 23 березня 1992 р.).

*** Д. П. Меньшов був ентузіастом історичної науки. Архів Військово-історичного товариства, який був в його користуванні, налічував 1196 одиниць зберігання і охоплював період з 1581 по 1848 роки. Тут знаходилися листи за підписами польських королів Яна III Собеського, Августа II, Станіслава Лещинського, а також Катерини II та інших віденосних осіб. Значну частину цього архіву становили також документи, що стосувались історії Південної України XVIII ст. (Центр. держ. арх. вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3806, оп. 1, спр. 49, арк. 1—62). Д. П. Меньшов мав також доступ до архіву 2-ої армії, що квартирувала на території України (Див.: Полонська-Василенко Н. До історії архівів Києва // Укр. історик.—1968.— № 1—4.— С. 90—91).

⁶ Меньшова Н. Театр и музыка // Киев. мысль.—1904.— № 114.

**** Вищі жіночі курси мали таку повну назву: Київський університет святої княгині Ольги. Вони знаходилися по вул. Фундуклеївській (нині вул. Богдана Хмельницького, колишня — Леніна), № 51.

⁷ ЦДАВО України, ф. 3806, оп. 1, спр. 47, арк. 26.

⁸ Центр. держ. архів-музей літератури і мистецтва України (далі — ЦДАМЛМ України), ф. 542, оп. 1, спр. 47, арк. 44.

⁹ Див.: Полонская Н. Д. Черты быта крепостных крестьян по данным вотчинного архива кн. Куракиных и гг. Чичеринных // Труды пятнадцатого археологического съезда в Новгороде.— М., 1914.— Т. 1.— С. 141—143.

¹⁰ Полонская Н. IV Областной археологический съезд в г. Костроме // Изв. отделения русского языка и словесности императорской Академии наук.— СПб., 1911.— Т. XVI.— Кн. 1.— С. 121—135.

¹¹ Бороздин И. Н. XV археологический съезд в Новгороде // Вестн. Европы.—1911.— № 9.— С. 413—416; ВР ЦНБ АН України, ф. 42, спр. 299, арк. 1.

¹² ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 292, арк. 4.

^{12a} Твердження відомого еміграційного історика Василя Омельченка про те, що «атлас носив український характер і тому не був допущений російським міністерством освіти до шкільних бібліотек (див.: Омельченко В. Наталія Полонська-Василенко // Укр. історик.—1969.— № 1—3.— С. 88) дещо перебільшене. За підрахунками автора, українознавча тематика охоплює не більш як 30 % атласу. Головними ж перешкодами у використанні його в середній школі була нечіткість зображення предметів та їх різний масштаб, що утруднювало сприйняття атласа, а також наукова конкуренція. Згодом атлас був допущений до навчальних бібліотек, закладів торгово-промислового відомства, а з 1916 р. і в старші класи середніх навчальних закладів (ВР ЦНБ АН України, ф. 42, спр. 301, арк. 1—8).

¹³ Див.: Полонская Н. Д. Домашний и общественный быт Московской Руси // Русская история в очерках и статьях.— К., 1912.— Ч. III.— С. 637—698; Полонская Н. Д. Обзор наглядных пособий по русской истории // Издание Высших Женских курсов.— К., 1912.— 66 с.

¹⁴ ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 271, арк. 13.

¹⁵ ВР ЦНБ АН України, ф. 1, спр. 9407, арк. 1—3.

¹⁶ Там же, ф. III, спр. 35256, арк. 1. В деяких працях стверджується, що Н. Д. Полонська-Василенко була першою жінкою — приват-доцентом і навіть професором Київського університету (Див.: Оглоблин О. Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко // Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України.— Вінніпег; Мюнхен, 1969.— С. 9; Білокінь С. Н. Д. Полонська-Василенко — історик, філософ, біограф // Книжник.—1991.— № 4.— С. 21). Цікаво, що сама Наталія Дмитрівна так не вважала, зазначаючи, що в Київському університеті, крім неї, доцентуру та професуру отримали М. Васюхнова з хімії та В. Радзимовська з медицини (Див.: Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України...— С. 126).

¹⁷ Можливо, вибір теми дисертації був пов'язаний з хворобою Наталії Дмитрівни, яка вимушена була частину свого життя проводити на півдні України, а також з наявною документальною базою, що знаходилася в архіві її батька. Див.: Оглоблин О. Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко // Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України.— С. 13; Полонська-Василенко Н. Моя наукова праця (війна 1913—1916 рр.): (Уривок із спогадів) // Укр. історик.— 1983.— № 2—3.— С. 41.

¹⁸ Полонська-Василенко Н. Революція 1917: спогади // Укр. історик.— 1988.— № 1—4.— С. 126.

¹⁹ Там же.— С. 127.

²⁰ ЦДАВО України, ф. 3806, оп. 1, спр. 43, арк. 71.

²¹ Там же, арк. 24.

²² ВР ЦНБ АН України, ф. 40, спр. 1272, арк. 2.

²³ Там же, ф. 42, спр. 295, арк. 1—2.

²⁴ ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 47, арк. 43.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 3974, оп. 2, спр. 3, арк. 5—6.

²⁶ Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція: (20—30-і роки).— К., 1991.— С. 37—38.

²⁷ Полонська-Василенко Н. Академік Агатангел Юхимович Кримський // Укр. історик.— 1971.— № 3—4.— С. 92.

²⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 953, арк. 65.

²⁹ ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 269, арк. 4. Як пригадує О. Й. Прицак, Н. Д. Полонська-Василенко до кінця життя не позбулася російської артикуляції, вимовляючи українські слова по-російськи (Особисте повідомлення О. Й. Прицака 23 березня 1992 р.).

³⁰ Див.: Вісті ВУАН.— К., 1929.— Ч. 3—4.— С. 10—16.

³¹ Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук (Нарис історії): В 2-х ч.— Мюнхен, 1955.— Ч. 1.— С. 112 (додаток).

³² Див.: ВР ЦНБ АН України, ф. 42, спр. 284, арк. 4—11.

³³ Див.: Арх. Президії АН України, ф. р-251, оп. 6, спр. 80, арк. 9; Рукописний відділ Ін-ту літ-ри ім. Т. Г. Шевченка, ф. 37, спр. 531, арк. 33; Кравченко В. В. Д. И. Багалеи: научная и общественно-политическая деятельность.— Харьков, 1990.— С. 104—105.

³⁴ Полонська-Василенко Н. Олександр Петрович Оглоблін в очах сучасниці // Збірник праць, виданий на пошану проф. д-ра Олександра Петровича Оглобліна з нагоди 70-ліття життя та 50-ліття наукової праці // Укр. історик.—1970.— № 1—3.— С. 34.

³⁵ ВР ЦНБ АН України, ф. 42, спр. 326, арк. 1.

³⁶ Чистка в Академії наук України була проведена після того, як на виборах на нові місця до Академії були забалотовані деякі комуністи. Див.: Эммонс Т., Утехин С. В. Ю. В. Готье и его дневник // Вопр. истории.—1991.— № 6.— С. 153; Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталинщина й доля західноукраїнської інтелігенції // Укр. іст. журн.—1991.— № 4.— С. 37—39; Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924—1934) // Укр. іст. журн.—1991.— № 8.— С. 54—63.

³⁷ Ці дані наведено за працею: Полонська-Василенко Н. Видання Всеукраїнської Академії наук у Києві, знищені большевицькою владою // Українські Бібліологічні Вісті. УВАН.— Авгсбург, 1948.— С. 51—53.

³⁸ Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук (нарис історії).— Мюнхен, 1958.— Ч. II.— С. 9—10.

³⁹ Див.: Оглоблін О. П. Буржуазна історична школа Довнар-Запольського (До генези блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії).— б/м, б/р.— С. 215, 225.

⁴⁰ Василенкова-Полонська Н. З історії останніх часів Запоріжжя (з мапою) // Записки іст.-філол. відділу ВУАН.— К., 1926.— Кн. IX.— С. 278—331; Василенкова-Полонська Н. Історики Запоріжжя XVIII в. // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія: З нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності.— К., 1927.— С. 811—824; Василенкова-Полонська Н. Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей // Записки іст.-філол. відділу ВУАН.— К., 1927.— Кн. XII.— С. 165—203; Василенкова-Полонська Н. Перші кроки єврейської колонізації в Півдній Україні: (З студій над історією колонізації) // Збірник праць єврейської історично-археологічної комісії.— К., 1929.— Т. II.— С. 83—115; Василенкова-Полонська Н. Південна Україна р. 1787: (з студій з історії колонізації) // Записки іст.-філол. відділу ВУАН.— К., 1929.— Кн. XXIV.— С. 303—366; Полонська-Василенко Н. До історіографії Запоріжжя XVIII ст. (Леклерк і Болтін) // Записки іст.-філол. відділу Львів. держ. ун-ту.— Львів, 1940.— Т. 1.— С. 73—87; Полонская-Василенко Н. Заселение Южной Украины в середине XVIII века // Историк-марксист.— М., 1941.— № 5.— С. 30—46 (названа стаття являє собою автореферат докторської дисертації Н. Д. Полонської-Василенко). На жаль, більшість її праць з історії Києво-Межигірської фабрики не побачили світ і зберігаються в рукописах.

⁴¹ ЦДАВО України, ф. 3806, оп. 1, спр. 7, арк. 1—89.

⁴² ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 271, арк. 17.

***** Заради об'єктивності зазначимо, що Наталії Дмитрівні згодом була надана академічна пенсія в розмірі 350 крб. Зрозуміло, що вона перебувала у відносно кращому становищі, ніж інші звільнені з роботи історики, які залишилися без засобів до існування.

⁴³ Виняр Л. Матеріали до біографії проф. Наталії Полонської-Василенко // Укр. історик.—1983.— № 2—4.— С. 64—65; ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 269; арк. 15, 16.

⁴⁴ Прицак О. Агатангел Кримський // Київ. старовина.—1992.— № 1.— С. 25; Полонська-Василенко Н. Академік Агатангел Юхимович Кримський // Укр. історик.—1971.— № 3—4.— С. 96.

⁴⁵ ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 78, арк. 1; спр. 108, арк. 5—12. Разом з тим, налякана репресіями, які торкнулись родини М. П. Василенка, Н. Д. Полонська-Василенко після смерті Миколи Прокоповича змусила його племінницю з сім'єю, що проживала у неї на квартирі, шукати собі іншого помешкання. (Особисте повідомлення Н. К. Василенко 7 травня 1992 р.).

⁴⁶ ВР ЦНБ АН України, ф. 42, спр. 267, арк. 1—3; ЦДАВО України, ф. 3806, оп. 1, спр. 3, арк. 1—42.

***** Тоді молодий історик, а нині член-кореспондент АН України Ф. П. Шевченко, який був присутній при захисті, пригадував, що Наталія Дмитрівна виступала певною, блискуче. Ступінь доктора історичних наук було їй присуджено одностайно (Особисте повідомлення Ф. П. Шевченка 12 березня 1992 р.).

⁴⁷ Див. рецензії, що зберігаються в ЦДАВО України (ф. 3801, оп. 1, спр. 1, арк. 3; спр. 34, арк. 26—38) та ЦДАМЛМ України (ф. 542, оп. 1, спр. 206, арк. 1).

⁴⁸ Комуніст.—1941.—14 лют.; Рад. Волинь.—1941.—17 трав.

⁴⁹ Підраховано автором за даними: Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків // Записки НТШ.— Париж; Чикаго, 1962.— Т. 173.— С. 63—69.

⁵⁰ Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук.— Ч. 2.— С. 62; Дніпрянський Е. По бібліотеках Києва // Укр. слово (Київ).—1941.—25 жовт.

⁵¹ Данилевська Н. Визначні жінки України.— Новий Ульм, 1950.— С. 60.

⁵² Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук.— Ч. 2.— С. 63. Автор висловлює щире подяку доктору історичних наук К. І. Стецюк, яка згадувала, що, зустрівши Н. Д. Полонську-Василенко наприкінці літа 1941 р. і запитавши її: «Чому Ви не виїхали?», почула відповідь: «А мені не запропонували. Я залишаюсь. Якщо й Ви залишитесь, то скажете німцям, що Ви моя племінниця» (Особисте пові-

домлення К. І. Стецюк 20 березня 1992 р.). Перед самим вступом німців до Києва Наталії Дмитрівні було видано посвідчення від 2 вересня 1941 р. за підписом тодішнього директора Інституту історії О. С. Сенченка, де зазначалося, що вона не може евакуюватися через загострення туберкульозного процесу, але після одужання повинна з'явитися до місця нового розташування інституту (ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 287, арк. 32).

⁵³ ЦДАВО України, ф. 3806, оп. 1, спр. 44, арк. 9—11.

⁵⁴ Там же, арк. 12.

⁵⁵ Грімстед П. К. (за участю Боряка Г.) Доля українських культурних цінностей під час другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв.— К., 1991.— С. 20.

⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 3966, оп. 1, спр. 2, арк. 2.

⁵⁷ Панківський К. Роки німецької окупації.— Нью-Йорк; Торонто, 1965.— С. 408—409.

⁵⁸ ВР ЦНБ АН України.— ф. 42, спр. 171, арк. 1. Між іншим, таку ж картину наукового життя українських істориків у Києві за часів окупації подають В. Кубійович (див.: Кубійович В. Мені 70.— Париж; Мюнхен, 1970.— С. 51—52) та І. Крип'якевич (див.: Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина (публікація Любомира Винара) // Укр. історик. 1990.— № 1—4.— С. 172).

⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 3806, оп. 1, спр. 44, арк. 14.

⁶⁰ Полонська-Василенко Н. Український Вільний університет: сторінки спогадів // Укр. історик.— 1965.— № 3—4.— С. 40—41.

⁶¹ Гирич І. Архів-музей Переходової доби // Старожитності.— 1992.— Ч. 1.— С. 5; Омельченко В. Олександр Оглоблин (життя і діяльність) // Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина.— Нью-Йорк, 1977.— С. 53—63; 3 листів Д. І. Дорошенка до О. П. Оглоблина // Укр. історик.— 1965.— № 3—4.— С. 86—87.

⁶² Держ. арх. Київ. області, ф. Р-2412, оп. 1, спр. 3, арк. 35.

⁶³ ЦДАВО України, ф. 3806, оп. 1, спр. 44, арк. 15.

⁶⁴ Там же, ф. 3206, оп. 5, спр. 19, арк. 39 (Цю збірку в сталінські часи готували акад. М. П. Василенко та архівіст В. О. Романовський).

⁶⁵ Цікаво, що в той же час гітлерівці почали вивозити архівні матеріали з ЦАДА. За даними М. Геппенера, який заступив Наталію Дмитрівну в ЦАДА, більшість з них становили документи XVIII ст. в кількості 1175 томів. Було вивезено й «Рум'янцевський опис України» XVIII ст. (434 томи). Неважко помітити, що значна частина цих джерел повністю відповідала науковим інтересам Н. Д. Полонської-Василенко. Як нам здається, такий відбір національних скарбів України не був випадковим. Див.: Грімстед П. К. (за участю Боряка Г.) Доля скарбів української культури...— С. 83.

⁶⁶ Полонська-Василенко Н. Пам'яті Долята Оляничина (1891—1970) // Укр. історик.— 1970.— № 4.— С. 85.

⁶⁷ Полонська-Василенко Н. Український Вільний Університет: Сторінки спогадів...— С. 46.

⁶⁸ Винар Л. Матеріали до біографії...— С. 58.

⁶⁹ Полонська-Василенко Н. Історія України. Мюнхен, 1972.— Т. 1.— С. 34.

⁷⁰ Див.: Домбровський О. Українська Вільна Академія Наук у США (1945—1950—1965) // Укр. історик.— 1965.— № 3—4.— С. 7—8.

⁷¹ Українське Історичне Товариство і «Український історик»: архівні матеріали // Укр. історик. 1990.— № 1—4.— С. 198.

⁷² Винар Л. Професор Наталія Полонська-Василенко і Українське Історичне Товариство // Укр. історик.— 1969.— № 1—3.— С. 102—105.

⁷³ Див.: Полонська-Василенко Н. Архів Запорізької Січі та питання про видання його // Укр. історик.— 1968.— № 1—4.— С. 134—137; Полонська-Василенко Н. Нове фальшування історії // Український збірник. Інститут для вивчення СССР.— Мюнхен, 1960.— Кн. 17.— С. 45—52 та ін.

⁷⁴ Див. некролог // Укр. історик.— 1973.— № 3—4.— С. 161.

⁷⁵ Винар Л. Пам'яті професора Наталії Полонської-Василенко (1884—1973—1983) // Укр. історик.— 1983.— № 2—4.— С. 37.

О. К. Струкевич (Київ)

Про остаточне знищення гетьманства на Україні та заснування другої Малоросійської колегії

На початку грудня 1763 р. у Глухові, під кінець старшинського з'їзду, на якому головував останній український гетьман Кирило Григорович Розумовський, виникла думка подати імператриці прохання про підтвердження козацькій старшині всіх попередніх прав, звичаїв, привілеїв, вольностей та переваг, особливо тих, що були дані від царя Олексія Михайловича «во время подданства гетьмана Богдана Хмельницького».

В ході бурхливого обговорення пропозицій було вироблено 23 пункти. На їх основі гетьман і з'їзд доручили генеральному писарю Василю Григоровичу Туманському разом з полковниками гадяцьким Антоном Степановичем Крижанівським і миргородським Федором Матвійовичем Остроградським скласти чолобитну на ім'я імператриці.

На нашу думку, цей документ можна поставити поряд з такими відомими історичними джерелами, як договірні статті між гетьманами й царями, таємний договір між І. Мазепою і Карлом XII, Конституція та «Вивід прав України» Пилипа Орлика, накази депутатам до «Комиссии нового Уложения» тощо. Історична цінність даного джерела полягає у тому, що воно дає можливість уявити суперечності, які розділяли козацьку старшину на її з'їздах на початку 60-х рр. XVIII ст., коли вона збиралася запропонувати російській короні програму відродження широкої державної автономії України.

Вперше документ був опублікований істориком А. Ф. Кистяківським — професором університету св. Володимира — в червневому номері «Киевской старины» за 1883 р. У ньому вміщено лише неповну чернетку «Прошения малороссийского шляхетства». В публікації не знайшла свого відображення й робота представників старшини над змістом документа: стилістичні вдосконалення, уточнення змісту, значні за обсягом переформулювання та закреслення окремих частин тексту, а то і цілих пунктів. Це стосується, по-перше, значно скорочених 2, 5, 17 пунктів та зовсім закресленого 20-го. По-друге, у «Киевской старине» були опубліковані пункти «О вольном избрании гетмана», «О судах и о трибунале», «О генеральной раде» без вказівки на те, що в чернетці вони закреслені.

Цього разу всі закреслені й витерті, але по можливості прочитані місця упорядники документа не обминули. Крім того, нами виявлено у відділі рукописів і стародруків ЦНБ ім. В. І. Вернадського чистовий варіант «Прошення», в якому вміщено офіційне звернення до імператриці та два нових пункти, що раніше не зустрічалися. Це прохання про можливість повернення гетьману права нагороджувати шляхту селами й іншим нерухомим майном і прохання щодо відновлення вільної торгівлі сіллю в Україні.

Незважаючи на те, що чернетка «Прошення» була в основному відома історикам, на жаль, цей документ випав з наукового обігу. Це сталося ще у кінці минулого — на початку нинішнього століття. Тому пояснення причин відставки останнього гетьмана, заснування другої Малоросійської колегії та призначення генерал-губернатора в Україну в історіографії зводилося лише до гніву Катерини II з приводу нібито

необдуманого прохання К. Розумовського, висловленого ним від імені всієї малоросійської старшини, про спадкове гетьманство для його роду.

Аналіз змісту документа дає підстави стверджувати, що імператрицю налякав загрозливий для абсолютистських устремлінь російської корони рівень політичної свідомості козацької старшини. Прохання ж про спадкове гетьманство відсутнє й у чернетці (там мова йде про відродження права малоросійського народу в разі смерті Розумовського на вільні вибори нового гетьмана з наступним підтвердженням його кандидатури імператрицею), і в чистовику (з нього взагалі даний пункт вилучено). Це прохання у трансформованому вигляді зустрічається в пункті «О вольностях малороссийских казаков», які вірнопіддано просять лише для себе права обрання гетьмана та старшини. Чутки ж про наміри Розумовського заснувати гетьманську династію, очевидно, народилися у кулуарах імператорського двору.

Для всеросійської самодержиці створював небезпеку не стільки гетьман (цю форму правління можна було завжди замінити на губернаторську форму управління, що й передбачалося в разі смерті К. Розумовського), скільки козацька старшина, яка, на думку Катерини II, могла не змиритися з ліквідацією гетьманату. Тому поряд із заходами, які могли б запобігти збройним виступам (приведення у бойову готовність розквартированих на Лівобережжі військ, арешт полкової артилерії), імператриця шукала засобів заспокоєння української старшини в цілому і нейтралізації провідних представників генеральної старшини, особливо тих, які у період тривалих відлучень К. Розумовського до Санкт-Петербурга керували Україною та відчули принаду влади.

Свій задум Катерина II реалізувала, повторивши вдалий політичний маневр Петра I. На місці гетьманської системи влади вона створила другу Малоросійську колегію з департаментами і паралельно призначила в Україну генерал-губернатора, який мав виконувати й функції президента колегії. Тут Катерина пішла далі від Петра I, який не зумів захистити президента першої колегії від протистояння генеральної старшини на чолі з Полуботком на підставі протидії Вельямінову як узурпатору влади в Україні.

Таким чином, імператриця позбавила Україну державної автономії, зберігши тимчасово на місцях старі форми політичного самоуправління. Малоросійська ж колегія якраз і стала засобом заспокоєння старшини, створивши видимість широкої участі останньої в управлінні, звівши насправді її до мінімуму, а також дала можливість здійснювати на Лівобережжі постійний контроль над потенційними політичними опонентами царату.

На наш погляд, занепокоєння Катерини II та особливо проявлена її урядом військова активність були безпідставними. На жаль, ідеї старшини про відродження державної автономії України вже не могли реалізуватися у більш-менш дійових формах. Почавши з традиційної форми чолобитної, якої дотримано в «Прошенні», найвищі чини козацького стану найбільше, що собі дозволили, — урочисто звернутися особисто до імператриці у «Комісії нового Уложения» 1767 р. з публічною заявою про порушення Катериною II тих основ, на яких «малоросійський народ, свергнувши с себя иго польской республики, добровольно присоединился к Московскому государству».

Причину повної відсутності активних форм захисту старшиною національної державності слід шукати в закономірностях соціально-економічного розвитку України, які призвели до відриву старшини від народу. Прагнення останньої до збагачення призвело народні маси до злигоднів. Якби старшина навіть і відважилася на відкриту боротьбу за національні права, то вона не змогла б уже спертися на народ.

Про схильність більшості козацьких старшин до угоди з царизмом свідчить той факт, що у ході обговорення змісту «Прошення» з нього було вилучено три дуже важливих з точки зору розширення державної

автономії пункти «О вольном избрании гетмана», «О судах и о трибунале» й «О генеральной раде». Всі вони йшли зразу ж за другим пунктом про зрівняння старшини в чинах та правах з російським дворянством. Конкретні прохання козацької верхівки не випадково починаються саме з цього пункту. У ньому, на нашу думку, поєднуються як державно-автономістські устремління, так і приватновласницькі інтереси. Поки козацька старшина жила добре, але в будь-який час верховна влада могла позбавити її привілейованого становища, створюваного протягом цілого століття, точно так, як вона вже позбавила Україну ряду прав та привілеїв.

Старшина складалася з двох груп. Одна не схильна була відділяти свого благополуччя від державності. Автономістськи настроєні представники старшини пов'язували дворянство з отриманням чину, а отже, їм потрібна була своя держава, яка й забезпечила б їх державними посадами. Перспектива поширення в Україні російського імперського апарату з іноетнічними чиновниками, зрозуміло, їх не влаштовувала.

Представники іншої групи були схильні ігнорувати ліквідацію автономії України за умови, що їх приватні інтереси залишаться недоторканими. У цьому разі вони були згодні обміняти автономію на дворянство.

Отже, за умов остаточного оформлення абсолютизму в Росії, готовності значної частини старшини обміняти автономію на дворянство і нездатності решти її реалізувати свою програму через дедалі зростаючу відірваність від українського народу державно-автономістський рух останньої був приречений. Сподіваємося, що аналіз змісту документа та включення його у комплекс відомих історичних джерел даного періоду дасть можливість глибше обґрунтувати зроблений висновок і ширше використовувати джерело при розгляді проблеми Української козацької держави на останньому етапі її існування.

Зазначимо, що документ, який зберігався в Кистяківського, а потім потрапив до відділу рукописів, має заголовок «Прошение малорусского дворянства и старшин с гетманом о восстановлении прав Малороссии, поданное Елизавете 1754 г.»

Слід відзначити, що цей заголовок виконано чорнилом іншого кольору й не рукою Кистяківського. Очевидно, що автор назви, прочитавши лише розділ чернетки «По титуле», при визначенні часу написання документа керувався згадкою про 100 років, які відділяли авторів «Прошення» від приєднання України до Росії. Але в той час «100 років — вік» сприймалося як часовий фетиш і десять років могли й не враховуватися. Показовим у зв'язку з цим є вживання в тогочасних текстах словосполучення «прошлый... год», яке зовсім не означає, що рік написання документа можна ідентифікувати як наступний. «Прошлыми годами» називали тоді всі минулі роки.

Про те що заголовок зроблено не рукою історика-професіонала свідчить і термін «дворянство», вжитий для означення верхів українського суспільства, які наполегливо прагнули нобілітації й тому складали «Прошение».

Крім того, 1754 рік був роком «полного здравія» Єлизавети Петрівни та Кирила Розумовського, а історія взаємин між булавою і короною не знає прецеденту, щоб за життя царя й гетьмана останній дозволяв собі перегляд «договірних статей».

Найпереконливішим доказом неправильності датування чернетки 1754 роком є закреслення, де мова про Єлизавету ведеться у 3-й особі однини та вживаються офіційні епітети як до покійника «блаженныя и вечно достойныя памяти». В текстах чернетки і чистовика є також згадка про указ від 10 серпня 1762 р. як про «минулорічний».

Нарешті, чистовий варіант «Прошення» має у зверненні точного адресата — імператрицю Катерину Олексіївну.

Точно визначивши адресата документа, можна поставити питання,

чи отримувала імператриця «Прошение»? На нашу думку, не отримувала. По-перше, історичне джерело досі знаходиться в українських архівних фондах. По-друге, офіційне звернення закінчується згадкою про підписання документа малоросійською генеральною старшиною, полковниками, бунчуковими товаришами «и прочими чинами», але за текстом ми знаходимо лише кілька чистих аркушів, очевидно, відведених саме для процедури підписання. Отже, останнього не відбулося, а значить, не сталося й вручення «Прошения» Катерині II.

Однак усе сказане з цього приводу зовсім не означає, що Катерина не була знайома з текстом документа. Відомо, що вже 27 грудня 1763 р. петербурзький двір було повідомлено, що у середині того ж місяця до Києва приїздив старший канцелярист Генеральної військової канцелярії Туманський (рідний брат генерального писаря) і звертався до київського митрополита та печерського архімандрита з приводу «Прошения». Обидва духовні чини відмовилися підтримати представлену їм чолобитну, а архімандрит Зосима Валькевич до того ж поінформував офіційних російських резидентів про зміст документа. І вже на початку січня 1764 р. від Катерини до Глухова прибув кур'єр з негайним викликом гетьмана до Петербурга. Українська старшина насторожено вичікувала й уже не проявляла ніякої активності щодо «Прошения». Нами не знайдено ніяких офіційних підтверджень того, що документ був поданий Катерині II в 1764 р., як про це твердили редактори «Киевской старины» при публікації чернетки у 1883 р.

Текст документа подається згідно з нормами сучасного російського правопису. Підготував його і склав до нього примітки *О. К. Струкевич*.

Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии

Всепресветлейшая державнейшая великая государыня, императрица: Екатерина Алексеевна, самодержица всероссийская, государыня всемилодливейшая.

Бьют челом малороссийские генеральные старшины, полковники, бунчуковые товарищи и прочие нижеподписавшиеся чины.

Восшествие вашего императорского величества на всероссийский императорский престол верноподданный малороссийский народ, почитая за особливый промысл Божий к восстановлению¹ как общего всей России, так и собственного своего благополучия, с дерзновением приступает к престолу вашего императорского величества и тем благонадежнее в просьбах и нуждах своих помилован быть уповает, чем несовершеннее уверен, что вместе с вашим императорским величеством царствует правосудие и милость. Сто лет уже прошло, всемилодливейшая государыня, как малороссийский народ, будучи в прежних веках чрез поляков и Литву разными случаями отторгнутым от соединения с Россиею, имел с ними во всем равенство и пользовался теми ж, что они, вольностями, правами и преимуществами; а напоследок озлоблен и огорчен многими неправдами чрез нарушение веры, прав и вольностей своих; после многолетней кровопролитной войны и многих славных над ними полученных побед иго их с себя сверг и под предводительством славного своего гетмана, а моего антецессора² Зиновия Богдана Хмельницкого, презря всех, которые его ласкали, посторонних государей протек-

ции, не по нужде какой, но по доброму соизволению и избранию, ради единоверия пришел под высокодержавную руку блаженных и вечнодостоинных памяти государя, царя и великого князя Алексея Михайловича, самодержца всероссийского, и тем не токмо всю Малую Россию к всероссийской империи присоединил, но не малое участие в завоевании от поляков великого княжества Смоленского, не упоминая о других чрез сие присоединение всероссийской империи принесенных пользах. Сие добровольное подданство учинил он на договорах, в которых так, как и в жалованных своих всем малороссийским чинам, а именно: гетману и Войску Запорожскому, шляхетству, духовному чину и мещанству грамотах, его царское величество всемиловитвейше обнадежил и подтвердил не токмо содержать и сохранять малороссийский народ на всех тех правах, обыкновениях, привилегиях, вольностях и преимуществах, на которых он был под королями польскими и великими князьями литовскими, но и большими наградами и пожаловать обещал. Оные договоры от времени до времени при постановлении каждого гетмана поновляемы и подтверждаемы были, а большой и твердейший залог³ монаршей к малороссийскому народу милости остался блаженного и вечнодостоинного памяти государя императора Петра Великого, ибо его величество опубликованными в народе малороссийском ноября 6 дня 1708 и февраля 3-го 1709 годов за подписанием собственной своей руки манифестами, упомянув то, что некоторый под солнцем народ такими свободами, привилегиями и легкостию хвалиться не может, как по его императорского величества милости малороссийский, и что его императорское величество ни единого пенязя⁴ в казну свою брать с оного не велит, всемиловитвейше обнадежил, как до того времени содержал оный при правах и вольностях ненарушимо, так и впредь все то свято содержать, что при принятии оного в подданство обещано его величества государем-родителем. Таковы предков вашего императорского величества милости чувствуя, малороссийский народ служил им верно и радетьельно и не токмо ни на какие прелести поляков, которые их по-прежнему в свое соединение привести старались, не склонился и некоторых их своих гетманов, которые то сделать покушались, не послушал; но еще как против помянутых поляков, так и против всех Российского государства неприятелей, не щадя имени и живота своего, храбро и мужественно ополчался, о чем многие и славнейшие от предков вашего императорского величества, а особливо от государя императора Петра Великого имеет засвидетельствования⁵, но за несколько пред сим лет помянутые права, обыкновения, привилегии, вольности и самые договорные статьи как слабою малороссийскому народу стали быть защитой, то ваше императорское величество усмотреть изволите, всемиловитвейше выслушав, хотя не все, но токмо важнейшие просьбы и нужды наши, которые я, гетман, с старшиною, шляхетством, войском и народом малороссийским предлагаю в следующих пунктах и, обще с ними припадая к стопам вашего императорского величества, прошу на оные всемиловитвейшей резолюции.

1

О вольностях малороссийских вообще

Прежде всего всеподданейше вашего императорского величества просим подтвердить все прежние права, обыкновения, привилегии, вольности и преимущества, данные и утвержденные от королей польских и великих князей литовских, и от предков вашего императорского величества, всероссийских государей, а особливо государя, царя и великого князя Алексея Михайловича, во время подданства гетмана Богдана Хмельницкого малороссийскому гетману, шляхетству, духовному чину, войску, мещанству и всему народу, чтоб оные в вечные времена содержи-

мы и сохраняемы были без всякого нарушения и в таком точно разумении и силе, как оные написаны и заключены, чтоб как все генерально, так и каждый партикулярно своими правами, обыкновениями, вольностями и преимуществами пользовался, оных во всех случаях употреблять и тем себя охранять могли.

2

О чинах малороссийской старшины против великороссийских

В бытность Малой России под Польшею, кроме других преимуществ, имел малороссийский народ во всех чинах и достоинствах совершенное равенство с коронными и литовскими чиновниками, так что и в самые первейшие достоинства воеводские и каштелянские, которые всегда соединены с достоинством сенаторским, малороссийское шляхетство допускаемо было. Сие доказывается как всеми историями польскими и малороссийскими, так и особливymi сеймовыми установлениями и привилегиями при королях Владиславе Ягеллоне в 1433, при Сигизмунде Первом в 1507 и при Сигизмунде-Августе, во время присоединения княжества киевского к короне польской, в 1569 годах, и при других многих королях состоявшимися, в которых точно изъясняется, что малороссийское шляхетство теми ж правами, вольностями и преимуществами пользоваться имеет, коими и коронное, и присовокупляется к короне польской, как равное к равным и вольное к вольным⁶.

А после подданства Малой России предки вашего императорского величества малороссийский народ всегда отменно от других под державою Российской состоящих народов почитали: ибо гетманы всегда наравне считались с первыми классами, как то явствует из пожалования гетмана Брюховецкого в бояре, который чин был первый в России, а полковники жалуются были в стольники. По заведении же в России государем императором Петром Великим регулярства⁷ установлены совсем другие чины и по генеральной 1721 года табели о рангах всем как придворным, так и гражданским чинам велено считаться против воинских; о малороссийском же гетмане, генеральной старшине, полковниках и прочих чиновниках в той табели ничего не упомянуто, почему великороссийские чиновники, а особливо военнослужащие малороссийскую старшину презирают⁸ и во всяких случающихся комиссиях и нарядах⁹ и самых низких чинов офицеры за право почитают, чтоб преимущество брать над знатною малороссийскою старшиной за то только одно, что нет никакого положения, как им считаться с великороссийскими чинами¹⁰. И хотя о уравниении всей малороссийской старшины классами с великороссийскими чинами, как прежде моего гетманства, так и от меня, гетмана, поданы всеподданейшие прошения, однако на оные все милостивейшей вашего императорского величества не последовало резолюции¹¹ одному токмо мне, гетману, состоявшимся июля 24 дня 1750 года указом велено считаться по старшинству с генерал-фельдмаршалами. Всеподданейше вашего императорского величества просим, как мне и впредь по мне будущим гетманам подтвердить вышепомянутый 1750 года указ, так и все малороссийские воинские и штатные чины уравнить классами против воинских¹² великороссийских чинов¹³, чтоб служба вашему императорскому величеству, малороссийская старшина по большей части из своего имения и без жалования¹⁴ хотя одним сим в чинах уравниением пользовалась и презираема быть не могла¹⁵, в чем мы на матернее вашего императорского величества милосердие полагаем всю надежду.

О возвращении малороссийскому шляхетству взятых земель и имений

Именья и земли малороссийского шляхетства и других чинов не меньше охранены правами и привилегиями, как и другие вольности и преимушества, во иных обещано сохранить¹⁶ их в вечные времена без нарушения и отмены при их наследных выслуженных и другими образы приобретенных именьях и землях и оных никогда и никакими образы не отнимать и другому никому, кольми же паче¹⁷ иностранным и приходящим людям не отдавать, а отданные возвращать¹⁸. В прошедших же давних годах на малороссийских землях насильно поселились слободских полков жители и выстроили местечки и деревни, как-то Коломак, Рублев и прочис, о чем хотя от гетманов Самойловича и Мазепы учинены, куда надлежит, представления, и комиссии назначены были, на которых со стороны Малой России стариною межою¹⁹ доказано было, что то малороссийские земли; однако оные и до сего времени при слободских полках остаются, а город Котельва с уездом, принадлежавший издревле к полку Гадяцкому, отлучен уже при гетмане Скоропадском к тем же слободским полкам и за его промолчанием отыскан²⁰, о присоединении которого к ведомству малороссийскому и гетман Апостол в пунктах своих домогался. Таким же образом в полках Стародубском и Черниговском на землях, малороссийскому шляхетству принадлежащих, поселились из великороссийских²¹ мужиков раскольники²², и хотя указами 9 дня 1714 и марта 10 дня 1715 годов велено было вывести их в Великую Россию и крепостных отдать по крепостям их помещикам, а прочих селить в Белгородской губернии на пустых землях, однако оные раскольники не выведены, но по докладу бывшего киевского губернатора князя Голицына и по состоявшейся на оном февраля 18-го дня 1715 года государя императора Петра Великого собственноручной резолюции велено обложить их в оклад, а чтоб их из владения помещиков выключить, о том нигде и никакого указа не имеется, несмотря на то киевская губернская канцелярия, обложив помянутых раскольников, взяла в свое ведение, а помещиков к владению допускать не стала, чем они лишены наследных своих и выслуженных земель. В 1731 году отошли у шляхетства и прочих малороссийских чинов многие деревни, земли и прочие угодия как наследные, так жалованные и другими правильными образы приобретенные под строение украинской линии²³ и на поселение при оной однодворцев²⁴. В 1752 году взяты весьма обширные и пространные земли и отданы под поселение Новой Сербии²⁵, из коих некоторые принадлежат малороссийскому шляхетству и казакам по грамотам и крепостям, а прочие от самых древних времен — низовым запорожским казакам, что доказывается имеющимися²⁶ у малороссийских помещиков малованными грамотами и крепостями, трактатом Вечного мира, заключенным с Польшею в 1686 году, и пунктами гетмана Мазепы, в которых между прочим по 20 пункту все пустые места и земли около Днепра велено населить малороссийскими жителями²⁷ для удержания от набегов и утеснения крымских татар, в силу которых, а также присланных из бывшего кабинета в 1741 и из правительствующего сената в 1744 годах указов и начал было малороссийский народ по той стороне Днепра слободами на оных землях селиться и принадлежал к малороссийскому ведомству и общие с малороссиянами нес подати, в... году и те слободы из малороссийского ведомства исключены и отданы под ведомство комендантов крепости святой Елизаветы и хотя о таком — помянутых земель и имений отобрания — учинены, куда надлежало, от меня, гетмана, в разных годах представления, однако по оным возвращения не воспоследовало²⁸. Всеподданейше вашего императорского величества просим: 1) как об отшедших в давние годы к

слободским полкам малороссийских землях, так и о назначении генеральной малороссийской межи указать учредить особливую комиссию на таком основании, как она в... году учреждена была, и если по следствию сыщется, что помянутые местечки и деревни поселились на малороссийских землях²⁹, то как оные, так и город Котельву с уездом приписать к малороссийскому ведомству. 2) Раскольников, поселившихся на землях малороссийского шляхетства, отдать в подданство тех земель помещикам, чтоб они по примеру других малороссийских мужиков помещичьи работы исправляли³⁰, а при том бы и положенный на них оклад³¹ — в киевскую губернскую канцелярию, а если сего за чемлибо невозможно, то вывести их всех в Великую Россию на прежние их жилища по силе прежних указов³². 3) Указать отдать все взятые под линию и поселение однодворцев малороссийского шляхетства и прочих чинов земли, ибо, по мнению инженеров, линию на другие способнейшие и к закрытию почти всех вашего императорского величества границ лучше служащие места перенести можно. 4) Таким же образом отдать все взятые под поселение Новой Сербии земли, а поселившиеся на оных не один сербский и прочие дозволенные³³, но изо всех наций³⁴ сбродный и весьма многочисленный народ перевести для жительства на другие внутри империи вашего императорского величества находящиеся пустые и выгодные места, чем можно их удержать и от побегов, которые они чинят, взяв прежде довольное из казны вашего императорского величества жалованье^{34а}, а малороссийский народ, а особливо военнослужущих казаков сохранить при их землях и имениях. 5) Новопоселившиеся из малороссийского народа слободы присоединить к Малой России³⁵, о чем они и сами вашего императорского величества в правительствующем сенате просили, и позволить им и впредь населяться выходящим из Польши малороссийским народом и запорожскими казаками, которые жениться пожелают.

4³⁶

Малороссийские гетманы, начав от Хмельницкого до Апостола, имели власть награждать деревнями, мельницами и прочими угодиями, что подтверждено как статьями гетманов Демьяна Игнатова³⁷ и Мазепы, так особливо присланию к гетману Скоропадскому в году... государя императора Петра Великого грамотою, которою раздача изменничьих деревень на его рассмотрение полагается, на основании гетмана Скоропадского, будучи учрежден, и нынешний гетман раздал заслуженным в Малой России людям некоторые деревни, земли и угодия, сверх всего от времени подданства Малой России имели малороссийский народ, а особливо казаки, свободу занимать пустые земли, которые называются старинные займы, или займища, кои им как пунктами гетмана Брюховецкого подтверждены, так и чрез долговременное и спокойное владение крепкими учинились. Всеподанейше вашего императорского величества просим подтвердить малороссийскому шляхетству и старшине как королей польских и предков вашего императорского величества на деревни и прочие недвижимые имения и земли жалованные грамоты, так и на данные от прежних и нынешнего гетманов деревни, земли и угодия, и которые впредь надаваемы будут, равномерно же и старинные займы, чтоб оные вечно и неотъемлемо остались при тех людях и их наследниках, кои оные выслужили, или от древних времен спокойно владеют, и чтоб шляхетские и старшинские жилые дома уволены были по силе прав и статей гетманских от всяких постоев и квартирования войск.

О недаче иностранным людям деревень и чинов в Малой России и о выводе грузин

По праву малороссийскому — книге Статута, разделу 3, артикулу 12— и по пунктам прежних гетманов³⁸ никто из иностранных и прихожих людей не имеет никакого права к произведению в чины и к награждению деревнями и землями, но³⁹ все таковые авантажи⁴⁰ должны получать природные знатные и заслуженные малороссийские люди; от нескольких же уже лет производятся в Малой России в чины и награждаются деревнями иностранные пришельцы и заграничные люди, не знающие ни прав, ни обыкновений малороссийских и никаких услуг в Малой России не показавшие, как-то сербы, греки, волохи и прочие, а особливо по указу 1739 года розданы грузинам города, местечки и деревни, более пяти тысяч дворов, и хотя именным указом блаженной и вечнодостойной памяти государыни императрицы Елизаветы Петровны 1742 года, на доклад правительствующего сената состоявшимся, оных грузин вывезть вслено, однако и до сих пор не выведены, а ныне и сами оные грузины поданным мне гетману доношением просят о представительстве к вашему императорскому величеству, чтоб они выведены из Малой, а напротив того награждены были в Великой России. Всеподданейше вашего императорского величества просим, как оных грузин ныне из Малой России вывезть, так и впредь иностранных и заграничных людей как деревнями и землями, так и чинами не награждать, кроме таких⁴¹, которые, поселясь в Малой России⁴², знатные вашему императорскому величеству заслуги покажут и в том от гетмана и старшины рекомендованы будут⁴³, но чтоб все таковые награждения и авантажи оставались навсегда при природных малороссиянах⁴⁴.

О вольностях духовного чина

Духовный чин в Малой России почти во всем равными правами, привилегиями и преимуществами пользуется, что и шляхетство⁴⁵, которые оному и от предков вашего императорского величества во время подданства и после того, как договорными статьями, так и особливими подтверждены грамотами. Между же прочими имел он право свободного избрания духовными и светскими людьми в знатнейшие духовные чины, как-то на митрополию киевскую, на архиепископию черниговскую и на прочие архиерейства и знатнейшие архимандрии⁴⁶, и почти всегда в те чины кандидаты выбираемы были по силе прав из шляхетства, а после того представлялись для пожалования в митрополиты, архiereи и знатнейшие архимандриты к предкам вашего императорского величества, и кого они пожалуют, того святейшие патриархи и посвящали; других же духовных чиновников после избрания посвящали архiereи. Такое вольное избрание уже и по состоянию святейшего синода при гетмане Скоропадском производимо было; но за несколько пред сим лет оное в действо не производится, и, кроме одной Киево-Печерской лавры, которая еще и доселе сие право сохраняет, свободного на духовные чины избрания не бывает, а производятся на архiereйства представляемые от святейшего синода кандидаты, часто и из таких людей, которые в Малой России не постригались, никаких тут заслуг не показали и обыкновений и порядков здешних не знают⁴⁷, и для сего всеподданейше вашего императорского величества просим: 1) подтвердить малороссийскому духовному чину все права, прежние обыкновения и привилегии⁴⁸, выключая одну только свободную поупку и другими образами присовокупление земель и деревень; ибо та свобода им еще прежде

подданства Малой России под Российскую державу установлением сеймовым при короле Владиславе Четвертом, в 1635 году состоявшимся, отсечена; и сие же самое подтверждено решительными пунктами по прошению гетмана Апостола. 2) Дозволить вольное по силе прежних обыкновений духовными и светскими чинами избрания на митрополию киевскую и прочие архиерейства и на знатнейшие архимандрии⁴⁹, так, чтоб избранные на митрополию, архиерейства и ставропигиальные монастыри кандидаты представляемы были для пожалования прямо к вашему императорскому величеству, и кого из них пожаловать изволите, тот чтоб от святейшего синода посвящен был.

7

**О положении на имения духовного чина
особливых податей для содержания училищ**

Пользуясь теми ж правами, привилегиями⁵⁰ и преимуществами, духовный чин в Малой России, что и шляхетство, имеет по силе малороссийского права — книге Статута разделу 2, артикулу 9 — и установлений сеймовых то же самое обязательство к отправлению воинской службы из своих имений, которая отправляема была во время бытности под Польшею чрез определяемых к тому от духовного чина воинских людей; а после подданства под Российскую державу некоторые из гетманов в пунктах своих, не знаем для каких причин, в противность прав и прежних постановлений оный духовный чин от податей на войско свободным учинили с тем только предобережением, чтоб духовные в свои вотчины впредь никого из мужиков не принимали, чего однако оные не наблюдали и до сего времени не наблюдают; а от сего произошло то, что духовный чин, особливо же монастыри, имея лучшие в Малой России деревни и угодия, немалым против шляхетства пользуются облегчением, но чтоб они особливых ставили людей для отправления воинской службы — в том никакой не предусматривается нужды, ибо Малая Россия довольно военнотружущих казаков имеет; почему просим вашего императорского величества дозволения вместо того сверх общенародных податей, по рассмотрению гетмана с старшиною⁵¹, положить какой особливой на их имения или мужиков денежный оклад и оный собирая употреблять на содержание училищ, как о том ниже упомянуто будет.

8

О вольностях малороссийских казаков

Малороссийские казаки, издревле известные под именем низового и городского запорожского войска, имеют свои особливые привилегии и вольности: оные состоят в вольном ими вместе с прочими малороссийскими чинами избрании гетмана и старшин, от которых они по воинским делам всегда судиться должны, а по земским издревле судятся они тем же правом, что и шляхетство; они обязаны только к одной воинской службе, а от прочих должностей, податей и работ, как сами они, так по смерти их жены и дети их свободны быть должны. Их дома, хуторы, роши, сады, займища и огороды, сеножати и прочие земли и угодия свободны были так, как и шляхетские от всяких налогов, постоев, опустошений и обид. Им же дозволена была свободная звериная и рыбная ловля на свободных полях и реках, не упоминая о других пожалованных им вольностях⁵². Сие все как королей польских, так и предков вашего императорского величества привилегиями подтверждено и при поставлении гетманов поновляемо было: почему они к службе вашего императорского величества всегда готовы и во оной исправны были. Но ныне весьма немногими из вышеупомянутых вольностей и выгод поль-

зуются; ибо, как выше в 3-м пункте помянуто, взяты у малороссийских казаков, так как у шляхетства и запорожских казаков, и отданы под строение линии и на поселение однодворцев и Новой Сербии многие земли, которыми они пользовались и из тех служб свою отправляли. Сверх сего малороссийские казаки обложены половинными против мужиков податями⁵³ для бесплатного содержания провиантом и фуражом шести драгунских полков с их генералитетом, также главной полевой аптеки и глуховского гарнизона, что учинено в силу именного указа... года по той необходимости, что одни малороссийские мужики без всеконечного их и их помещиков разорения помянутых полков и аптеки содержать не могут⁵⁴; у них так же, как и у других малороссийских обывателей, во время квартирования или прохода великороссийских полков часто и без отвода ставятся постои, а самих их и их лошадей берут в подводы и повозки по большей части без платы. Нет почти никакой многотрудной и тяжелой в государстве работы, где бы малороссийские казаки употреблены не были, как-то к строению каналов, линий, крепостей, шанцев, засек и прочего. А когда и в воинские наряды, как-то в походы и для обречения границ вашего императорского величества отправляются, то и тут вместо настоящей их воинской должности командующие ими великороссийские офицеры употребляют их в партикулярные свои работы, а лошадей их — в подводы и повозки, и в таковых командировках и на работах малороссийских казаков не токмо в военное, но и в мирное время, когда прочие вашего императорского величества легкие войска покоятся, бывает более десяти тысяч; со всем тем все таковые отягчения от многих и за службу не почитаются. И для того всеподданейше вашего императорского величества просим подтвердить малороссийским и низовым запорожским казакам все их прежние привилегии и вольности, а именно: вольное избрание гетмана и старшины, и чтоб они по воинским делам между собою от них и судимы были, а по земским и градским в тех же судах ведомы были, что и шляхетство, чтоб как они сами, кроме воинской настоящей службы, от всяких других должностей, податей и работ, так и по смерти их, жены и дети их теми же свободами, что и они, пользовались; имения же их, то есть: дома, хуторы, роши, сады, займища, огороды, сеножати и прочие земли и угодия, чтоб свободны от всяких налогов, постоев, кроме в случае надобности⁵⁵, опустошений и обид, и в беспрепятственном владении и употреблении им всегда тверды были, чтоб отданы им были взяты под линию и под поселение однодворцев и Новой Сербии земли; чтоб дозволена им свободная звериная и рыбная ловля на свободных полях и реках⁵⁶, чтоб сложены были с них подати, которые они, будучи и сами воинские люди, на содержание драгунских полков, генералитета, полевой аптеки и глуховского гарнизона вместе с мужиками платят; чтоб как проходящим, так и командующим великороссийским генералитету, штаб и обер-офицерам и всем, кто б какого звания ни был, наистрожайшим образом запрещено было как самих казаков, так и их лошадей брать и употреблять не токмо в партикулярные свои, но и в казенные работы подводы и повозки. Словом сказать: что они ни к чему другому и никогда употребляемы не были, кроме настоящей воинской и вашему императорскому величеству должной службы.

9

О распоряжении малороссийских казаков

По пунктам гетмана Богдана Хмельницкого положено Войску Запорожскому быть шестидесяти тысячам, а по уступлении, сперва Андрусовскими договорами, а потом и трактатом Вечного мира заднепровской Украины полякам в пунктах других гетманов полсжено быть только тридцати тысячам, и оным всем обещано давать жалованье из малороссийских доходов по тридцати золотых польских, что российскими

деньгами учинить три рубли, которые они и в бытность свою под Польшею получали; а сверх того за всякие походы и воинские действия награждаемы были немалыми суммами денег не в зачет жалованья. Но с самого времени подданства Малой России под державу предков вашего императорского величества казаки сперва по причине многих бывших на Малую Россию неприятельских нападений и междоусобных возмущений и не порядков, для которых никаких порядочных податей и поборов вестъ нельзя было, а потом, когда оные подати и поборы введены были для весьма немногих, от оных бывающих доходов⁵⁷ никакого жалованья не получали, разве когда что из милости во время походов или за знатные их военные действия пожаловано, но служили всегда из своего имения, довольствуясь одними пожалованными им вольностями, в которых ныне, как выше показано, чувствуя немалый ущерб и не получая за службу свою никакого жалованья, в такое пришли отощение и бедность, что хотя число их не уменьшилось, однако редкий казак сыщется, который бы службу свою порядочно и исправно отправлять мог, так что во время государыни императрицы Анны Иоанновны по присланному ее императорского величества в 1736 году указу с нуждою можно было набрать 20 000 к службе годных казаков почему принуждено было разбирать их по статьям^{57а} и убогих давать в подмогу к зажиточнейшим; со всем тем ныне из того двадцатитысячного числа едва ль половина набраться может, кои бы во всякой исправности на службу выйти могли. Почему вашего императорского величества просим для приведения в первобытное состояние и исправность к службе сих бедных и разоренных военнотружущих людей повелеть учинить следующие учреждения: 1) разобрать всех казаков, которые могут служить конную и которые пешую службу, и для сих учредить особливые пешие полки, ибо при гетмане Богдане Хмельницком и прочих были в Малой России конные и пешие полки, а потом распределить их таким образом, чтоб несколько дворов казачьих содержали одного доброго и всегда к службе вашего императорского величества готового конного, а другие несколько ж дворов — пешего казака. 2) Учинить конным и пешим казакам особливые списки, по которым должны они всегда оставаться при своих полках и сотнях, и чтоб с одного полка в другой или из сотни в сотню не переходили.

10

О снятии консистентских дач⁵⁸ и о расположении оных в Малой России для жалованья казакам

Понеже и при таком распоряжении весьма ненадежно, чтоб казаки сами себя во всякой исправности к службе содержать могли, ибо к содержанию одного казака не можно больше определить, как два или три двора, которые должны его во всем обмундировать, покупать ему лошадь, ружье и всю воинскую амуницию, а во время командирования давать провиант и фураж и повозку; того ради всеподданейше вашего императорского величества просим всех малороссийских как казаков, так мещан и мужиков⁵⁹ уволить от бесплатного содержания констистирующих в Малой России шести драгунских полков с их генералитетом, главной полевой аптеки и глуховского гарнизона, ибо таковое бесплатное содержание введено в отменность прав гетмана Богдана Хмельницкого пунктов и обещания государя императора Петра Великого о невзимании ни единого пенязя в свою казну из Малой России, а хотя при жизни его величества во время шведской войны, по согласию гетмана Скоропадского, и было несколько великороссийских полков на содержании Малой России, но за то присланною к тому ж гетману генваря от 8 дня 1717 года из Амстердама грамотою по окончании оной войны его величество Малую Россию милостию своею и содержанием, без всякого

умаления прав и вольностей наградить обещал, что, во исполнение приводя, при расписании всех армейских полков на вечные и Великой России квартиры не положил его величество ни единого драгуна или солдата на содержание Малой России, но сие вышеописанных полков и аптеки содержание введено в непременный обычай при жизни государыни императрицы Анны Иоанновны в 1731 и 1732 годах и тем для малороссийского народа тягостнее, что порции и рации требуются натурою, а не деньгами, по штатской цене⁶⁰, по большей части в неудобное время, в которое ежели натурою малороссийские обыватели поставит не в состоянии, то берут с них от двух до шести рублей за каждую рацию, с неслыханными (определенным к тому комиссарам⁶¹ и прочим обывателям) нападками и озлоблениями, о чем от меня, гетмана, неоднократно, куда надлежит, представляемо было; однако Малая Россия чрез то никакого облегчения не получила; вместо же содержания помянутых полков и аптеки дозволить нам ту сумму, которая на оные полки и аптеку исходит, расположить на всех мещан, також шляхетских, духовного чина и всех прочих мужиков, равномерным образом и на цыган, которые указом апреля 2 дня 1755 года от всяких податей уволены и шатаются в Малой России праздно, не отбывая никаких общенародных тягостей, для заплаты определенному числу конных и пеших казаков положенного им в пунктах прежних гетманов жалованья⁶², а то ли им производить жалованье, которое в пунктах положено, или больше или меньше, то просим отдать на общее наше расположение, которое, смотря по доходам, учинив, в свое время вашему императорскому величеству мы донесем и будем просить все милостивейшей конфирмации⁶³. Если же сей матерней вашего императорского величества милости в увольнении от содержания помянутых полков и аптеки Малой России не воспоследует, то ниже казаков от положенных на те полки податей без всеконечного, как выше писано, мужиков и их помещиков разорения уволить не можно. Помянутый же денежный сбор должен собираем быть в силу тех же Богдана Хмельницкого пунктов от малороссийских урядников и отдаваем в скарб войсковой, а от оногo распределяем на жалование и прочие воинские расходы, в которых так, как и во всех прочих приходах и расходах, подскарбием войсковым генеральным каждый год считаны быть имеют⁶⁴.

11

**О даче особливого жалованья малороссийскому войску
в заграничных походах**

Получив малороссийские казаки от вашего императорского величества вышеописанные милости, безответны были бы, если бы к службе вашего императорского величества во всякое время не готовы или не радетьельны и во оной неисправны были; но ежели случиться им когда быть на службе вашего императорского величества в дальних и заграничных походах, то никак не можно, чтоб они себя своим содержанием и жалованием, а особливо, ежели определится такое, как выше писано, или еще и меньшее, также провиантом и фуражом содержать могли: для чего всеподданейше вашего императорского величества просим, чтоб в случае таких заграничных походов казаки и их старшина и прочие чины снабдеваемы были в добавку к своему получаемому жалованью из казны вашего императорского величества: конные против⁶⁵ гусарских, а пешие — против армейских полков, а прочие чиновники — против тех чинов, которые им от вашего императорского величества пожалованы будут, с таким же провиантом и фуражом, как оные получают.

О заплате долгов малороссийскому народу

Сверх бесплатного содержания вышеописанных шести драгунских полков, генералитета, аптеки и глуховского гарнизона во время прошедшей турецкой войны, не упоминая того, что Малая Россия всю тяжесть оной чрез несколько лет несла содержанием армии вашего императорского величества на квартирах, поставкою провианта и фуража дачею, а больше насильным взятием в подводды лошадей и быков не токмо мужичих, но казачих, шляхетских и всякого звания людей взяты с нее многие и различные поборы, а именно быками и лошадьми до нескольких сот тысячей⁶⁶, и прочими нужными для армии вещами, и сие все взимаемо было на счет заплаты по квитанциям и без квитанций⁶⁷, таким же образом взято и во время нынешней прусской войны быков и лошадей; сверх того как в прежние годы содержались, так и ныне содержатся от Малой России провиантом и фуражом некоторые полки на счет заплаты. Но за все вышеописанное, кроме некоторой суммы, заплаченной за быков и лошадей⁶⁸, взятых во время турецкой войны, никогда расчета и заплаты не было, а таковой к заплате подлежащей суммы, по имеющимся у нас и посланным в правительствующий сенат и в провиантскую канцелярию⁶⁹ ведомостям, имеет быть до нескольких сот тысячей рублей⁷⁰, от чего как все генерально обыватели малороссийские почувствовали не малое истощение, так особливо казаки и мужики пришли в крайнее изнеможение и бедность. Почему ежели вашего императорского величества милосердия не воспоследует, чтоб их обещанным за все вышеописанное платежом удовлетворить, то казаки еще в большее придут несостояние несть свою службу, а мужики — платить общенародные и помещичьи подати⁷¹. Всеподданейше просим, чтоб повелено было тем местам, на счет которых все вышеописанные на армию поборы и содержание полков были, сделать с нами достоверные расчеты, и из числа той суммы, которая в заплату Малой России следовать имеет, единственно пожаловать то, что Бог вашему императорскому величеству на сердце положит⁷², и тем поправить пребедное многих тысячей народа состояние⁷³, для будущих же времен всемилостивейше подтвердить, чтоб впредь таковых бесплатных поборов, содержания полков и поставок не было; но ежели и случится армейским вашего императорского величества полкам и другим войскам для каких-либо нужд проходить Малую Россию или квартировать во оной, то чтоб все на готовые деньги покупаемо было.

О вольностях мещан

Мещанство некоторых малороссийских городов имеет особливые свои привилегии и вольности, данные ему от королей польских и подтвержденные от предков вашего императорского величества, и судится особливым своим правом, называемым магдебургским, а прочие города и местечки от владельцев или поставленных над ними урядников — по своим древним обыкновениям, а в земских делах — теми же правами, что и шляхетство; всеподданейше вашего императорского величества просим подтвердить малороссийскому мещанству все его прежние привилегии и вольности, и чтоб те города, которые имеют право судиться по правам магдебургским, и впредь бы оными судились, прочие ж города и местечка, чтоб судимы были по своим обыкновениям от владельцев и урядников.

¹ У чернетці спочатку було вжито «восстановлению».

² Антецессор (від лат. antecessor) — попередник.

³ Замість фрази «... а больший всех и твердейший залог» спочатку було: «... а сверх тех от новопоставленного гетмана и всех чинов малороссийских подаваемы были».

вновь договорные статьи, которые от предков вашего императорского величества подтверждаемы, и многие малороссийского народу милости и пользы оказуемы и дозволяемы были до произведения в гетманы Скоропадского во время избрания которого, хотя гакіе статьи для неприятельского, шведского на Малую Россию нашествия и не постановлены, однако есть твердейший и несумненный залог».

⁴ Пенязь (від польськ. *peniązki*) — дрібні гроші.

⁵ У чернетці було: «... и имеет засвидетельствования и грамотами».

⁶ У чернетці закреслено, а потім і втерто: «... и благородные к благородным».

⁷ Регулярство (від лат. *regulo* — впорядковуую) — впорядкування.

⁸ Початковий варіант наступного уривка від слів «... и во всяких случаях...» до слів «... с великороссийскими чинами» був таким: «... и во всяких случающихся комиссиях и нарядах и последний офицер, будучи иногда не из дворянства, за право почитает, чтоб считаться или еще и преимущество взять над знатною малороссийскою старшиною и прочими чиновниками из шляхетства, жалуемыми за то только одно, что нег никакого положения, как им считается с великороссийскими чинами».

⁹ Наряд — тимчасове доручення.

¹⁰ Далі у чернетці закреслено: «... а хотя мнением государственной Коллегии иностранных дел по данным в бывший кабинет в 1733 году как малороссийской старшине считается против воинских великороссийских чинов положено; однако и то сделано с немалым почти всех чинов унижением, на котором мнение и правительствующий сенат, утверждая в 17 ... году, ее императорскому величеству блаженной и вечно достойной памяти государыне императрице Елизавете Петровне о том же подал доклад, но на оный ее императорского величества не воспоследовало резолюции».

¹¹ Уривок від слів «... и хотя о уравниении...» до слів «... не последовало резолюции» додано на полях при повторному читанні початкового варіанту «Прощения».

¹² У «Киевской старине» далі випущено: «...же и штатских...»

¹³ Далі у чернетці закреслено: «с лучшим, нежели в помянутом мнении Коллегии иностранных дел и в докладе правительствующего сената показано амантажем».

¹⁴ Зворот «... по большей части из своего имени и без жалования» додано при редагуванні змісту чернетки.

¹⁵ Далі у чернетці закреслено: «Которые же впредь к отправлению подкоморских, земских и градских судов чиновники определены будут, то чтоб считались с великороссийскими воинскими чиновниками, теми чинами, которыми они считаются будут с малороссийскими старшинами, не имея ни в чем понижения против воинских чинов по тому, что по правам нашим не токмо гражданские чины не понижаются пред воинскими, но выше оных почитаются».

¹⁶ Далі до слів «... обещано сохранять...» містилася фраза з чотирьох-п'яти слів, потім закреслена і втерта. Візуально відтворити не вдалося.

¹⁷ Тим більше.

¹⁸ Кінець речення у чернетці закреслено: «... и привилегии на такие земля, и имения пожалованные уничтожать».

¹⁹ «Стариною межою» додано при повторному читанні.

²⁰ Відібраний.

²¹ В «Киевской старине» вжито слово «городов», хоча в документі «беглых».

²² Далі до слів «... и хотя указами...» у чернетці закреслено і втерто: «... и поселились ... без всякого с помещиками согласия».

²³ Українська лінія — система укріплень, збудованих за наказом російського уряду у 30—60-х рр. XVIII ст. в Україні для оборони південних кордонів. Проходила від Дніпра річками Ореллю, Берестовою, Берекою до впадіння останньої в Сіверський Донець.

²⁴ Однодворці — одна з категорій державних селян, що складалася з нащадків російських служилих людей (дітей боярських, служилих козаків, стрільців, солдатів, гармашів, драгунів та ін.), яких поселяли вздовж оборонних ліній. В Україні однодворці з'явилися як переселенці на початку XVIII ст.

²⁵ Нова Сербія — адміністративно-територіальна одиниця на Правобережній Україні (біля нинішнього Кіровограда), створена царським урядом у 1752 р. Проіснувала до 1764 р. Заселялася подунайськими переселенцями. Поселення організовувалися по-військовому.

²⁶ Далі закреслено слово «многих».

²⁷ Далі до слів «... для удержания от набегов...» закреслено: «... и построить шанец против Кодака, також города на речках Самаре и Ореле, на устье речек Берестовой и Орлика...».

²⁸ Початковий варіант кінця даного речення: «однако по оным никакого удовольствия не получено».

²⁹ Уривок від слів «... так и о назначении генеральной малороссийской межи ...» до слів «... на малороссийских землях...» додано при редагуванні чернетки.

³⁰ Далі закреслено: «... или оброк платили».

³¹ Податок.

³² Слова «... по силе прежних указов...» додано при редагуванні.

³³ Маються на увазі угорці, болгари, волохи, греки та інші переселенці, яким було дозволено селитися на території Нової Сербії.

³⁴ Далі у чернетці закреслено і втерто три-чотири слова.

^{34a} Далі до слів «... а малороссийский народ...» закреслено: «... и от розбоев в Польше, в которых уже из них оказались».

³⁵ Далі закреслено «по-прежнему».

³⁶ Тексти пунктів 4 та 15 з'явилися при написанні чистого варіанту «Прощенія» й у чернетці відсутні.

³⁷ Мається на увазі гетьман Д. Многогрішний.

³⁸ Початок речення до слів «... никто из иностранных...» мав спочатку інше формулювання: «По тем же малороссийским от предков вашего императорского величества во всем подтвержденным правам».

³⁹ Фраза «... и к награждению деревнями и землями...» спочатку була значно ширшою: «и к награждению не токмо деревнями и землями жалован был, но ниже оных купить не может, пока не принят будет в общество малороссийских жителей, на что требуется той земли или повета, в которых он поселиться хочет, всего шляхетства согласия, и то доказав прежде, что он сам подлинно из шляхетства: достоинств же и чинов не токмо какой-либо иностранец, но ни такие новопоселившиеся дворяне до третьего колена никаких получить не могут; разве кто показав знатные заслуги, общим согласием за достойного признав, и на сем подтвержден будет, но...»

⁴⁰ Авантажи (французське *avantage* — перевага) — вигода, користь, сприятливе становище.

⁴¹ Замість «кроме таких» спочатку було: «... також покупку земель и деревень запретить, разве...»

⁴² Далі, перед словом «знатные» закреслено: «... предписанным в правах образом».

⁴³ Замість фрази «... и в том от гетмана с старшиною рекомендованы будут» спочатку було: «... и в том от нас вашему императорскому величеству рекомендованы будут».

⁴⁴ Кінець пункту у чернетці закреслено: «Не меньше же сего вашего императорского величества просим и о том, чтоб подтверждены были вновь малороссийскому шляхетству и старшине жалованные от королей польских и от предков вашего императорского величества, також поданные от прежних и от нынешнего гетманов деревни и земли, равномерно и стародавние займища, чтоб оные вечно и неотъемлемо остались при тех и их наследниках, кои оные выслужили, и чтоб шляхетские и старшинские деревни, а особливо собственные их жилие дома уволены были от всяких постоев и квартирования войск, ибо сие над правами малороссийскими, так и статьями гетманскими подтверждается».

⁴⁵ У чернетці пункт розпочинався так: «Духовный чин в Малой России издревле имеет те же права и преимущества, что и шляхетство...».

⁴⁶ Далі закреслено: «... игуменства и протопопии».

⁴⁷ Далі, до слів «... и сего всеподданейше...» закреслено: «... в другие же знатные духовные чины производят архиереи без выбора ж по своему произволению».

⁴⁸ Далі, до слів «... выключая одну только...» закреслено: «... и преимущества данные от польских королей и от предков вашего императорского величества...».

⁴⁹ Далі закреслено: «... игуменства и протопопии».

⁵⁰ Замість «привилегиями» спочатку було «вольностями».

⁵¹ Замість «... по рассмотрению гетмана с старшиною...» спочатку було «... по совету с самими же духовными...».

⁵² Замість «... не упоминая о других пожалованных им вольностях» було: «... а продажа вина, меду, пива и прочих напитков в своих домах по городам и селам».

⁵³ Замість формулювання: «... обложены половинными против мужиков податями...» у чернетці спочатку було: «... обложены такими, как и мужики податями...».

⁵⁴ Від слів «... глухованского гарнизона ...» до слів «... аптеки содержат не могут...» додано при редагуванні.

⁵⁵ Слова «... кроме в случае необходимости ...» додано при редагуванні.

⁵⁶ Наступна фраза до чистовика не потрапила: «... а продажа вина, меду, пива и прочих напитков в своих домах по городам и селам».

⁵⁷ Уривок: «... а потом, когда оные подати и поборы введены были для весьма многих, от оных бывающих доходов...» додано при редагуванні.

^{57a} Мається на увазі поділ козаків на виборних та підпомічників, що відбувся у 1736 р.

⁵⁸ Консистентские дачи — збори з українського народу фуражем і провіантом на утримання розквартированих (консиструючих) в Україні російських військ. Проводились у формі збирання порцій — (від лат. *portio* — частина, пайок) і рацій — (від нім. *Ratio*, від лат. *ratio* — рахунок). Це норми харчових продуктів для людей і фуражу для худоби на певний строк.

⁵⁹ Замість «... как казаков, так мещан и мужиков...» спочатку було «обывателей».

⁶⁰ Штатские цены — державні ціни.

⁶¹ Комиссары — урядовці, призначені гетьманським урядом для вирішення суперечок між російськими військовими та українцями.

⁶² Далі закреслено «... которые производит им токмо во время заграничных походов ...» Тоді ж після слів «а то ли» додано: «... им производит жалованье.»

⁶³ Конфирмация — (від лат. *confirmatio* — зміцнення, заспокоєння, утвердження) — затвердження імператрицею рішень українських властей.

⁶⁴ Спочатку закінчення пункту зі слів «подскарбий войсковой генеральный» було наспутним: «... подскарбий войсковой генеральный должен давать каждый год на сей»

мах или генеральных радах отчет и получают квитанции, а сам должен считать и судом по скарбовым делам ведать своих подчиненных».

⁶⁵ Нарівні.

⁶⁶ Спочатку мова йшла в чернетці не про «несколько сот тысячей», а про «безмалого полтораста тысячей», а далі закреслено: «... ярами, хомутами, всякою упряжью...»

⁶⁷ Замість «... по квитанции и без квитанций...» було «... положив каждой вещи свою цену...» (Квитанции — розписки російських військових командирів українцям про ревізіцію у них робочої худоби, реманенту та ін. Практикувалися під час пересування царських військ через Україну до театру бойових дій).

⁶⁸ Замість «кромѣ некоторой суммы, заплаченной за быки и лошади» у чернетці вказувалася точна сума «223 136 рублей 39 3/4 копеек, заплаченных деньгами и провиантом в разные годы...»

⁶⁹ Провиантская канцелярия — підпорядкований Військовій колегії орган, що займався постачанням військ провіантом і фуражем. Мав своє відгалуження в Україні.

⁷⁰ Далі, до слів «... до нескольких сот тысячей рублей...» закреслено: «... считая одних только быков и лошадей, также провиант и фураж...».

⁷¹ Замість відміченого зноскою речення у чернетці було: «Как ни правильная малороссийского народа в заплате за все вышеописанное к вашему императорскому величеству может быть просьба, однако мы, полагаясь более на матернее вашего императорского величества милосердие, того только одного всеподданейше просим...».

⁷² Замість уривка від слів «... и из числа той суммы...» до слів «... на сердце положит...» спочатку було: «... а после того хотя не всю вдруг, но по частям выплачивать должно обывателям малороссийским сумму».

⁷³ Далі, до слів «... для будущих же времен...» закреслено: «... которое по получении исправно всякому или наследникам его отдано быть имеет».

До патріотів України, ентузіастів історичної науки

Скрутні матеріальні умови, в яких опинилася преса України, не минули, на жаль, і «Українського історичного журналу». І нині існування єдиного історичного журналу незалежної України під загрозою. Редакція звертається до людей бізнесу, які цікавляться історією і не байдужі до духовних джерел українського народу, з проханням стати спонсорами нашого часопису. Прізвища спонсорів вмішуватимуться на його титульній сторінці. Між іншим журнал, який розповсюджується у більше ніж 40 країнах ближнього та далекого зарубіжжя, може вмішувати рекламні об'яви та різноманітні оголошення. Отже, журнал розраховує на своїх друзів. Підтримайте «Український історичний журнал»!

3 ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Дмитро Дорошенко

Мої спомини про недавнє минуле (1914—1918)

Частина друга

З початків відродження української державності

{ДоБа Центральної Ради} *

ІХ.

Моя подорож до Львова весною 1918 року.
Звістка про переворот у Києві.

В березні — квітні 1917 року¹ мені довелося спішно закінчувати ліквідацію колишніх галицько-буковинських інституцій. Після Брестського миру цілком верталися до Австрії й ті шматочки галицько-буковинської території **, які з осені 1917 р. залишилися в наших руках, а, з другого боку, треба було сподіватись, що тепер почнуться якісь розрахунки в справі ревізій, шкод і т. д. Отже, особливо важно було закінчити ліквідацію в порядку й передати українській владі впорядковані діла й архіви. Але те, що зрозумів большевик Юрко Коцюбинський, не могло збагнути Військове міністерство Української Народної Республіки, і мені коштувало великих зусиль довести діло до краю. На чолі відділу постачання армії поставлено було якогось ген. Стойкіна, з яким мені й довелось головно мати справу. Ця людина, чужа українству, не визнавалася на якійсь «галицькій» політиці, не знала нікого з наших людей, і те, що було ясно й зрозуміло само собою Коцюбинському, йому доводилось втолковувати, поясняти, звертатись до авторитету цілого ряду людей, що служили попереду в галицько-буковинському комісаріаті, а тепер зайняли високі пости в Українській Народній Республіці: Ол. Лотоцький тепер був державним контролером, Ів. Красковський — товаришем міністра внутрішніх справ, М. Володковський — товаришем державного секретаря, цілий ряд наших повітових комісарів поробились директорами департаментів (С. Гаєвський, П. Зайцев, К. Лоський, М. Маслов, М. Корчинський, В. Приходько та ін.) або взагалі високими урядовцями.

Та все-таки до половини травня справа с'як-так мала бути вже полагоджена. Між іншим, виникло т. зв. банкове питання — про вивезені москалями фонди деяких львівських банків. Діло в тім, що при евакуації Львова в 1915 році москалі вивезли капітали деяких львівських банків (Земельного Гіпотечного та ін.) і поклали їх в депозит у Київському державному банку на ім'я галицько-буковинського генерал-губернатора. Коли восени 1915 р. почалась евакуація Києва, їх вивезено до Харкова, а звідти — до Ростова-на-Дону. Після Бобринського ці суми (всього були щось коло 24 мільйони корон — великий капітал в ті часи) переписано на депозит Трепова, а потім — на мій. Про існування цих грошей я довідався лише весною 1918 року вже при кінці ліквідації, коли мене канцелярія запитала, що робити з цими грошми? Я дуже стурбувався, довідавшись про це, особливо боячись, що серед вивезених сум можуть бути гроші українських інституцій, котрим, якби во-

ни пропали, хто й коли повернув би. Я зараз же вирядив двох урядовців до Ростова (це сталося скоро після вигнання звідти большевиків), і вони привезли всі гроші цілими до Києва: на щастя, вони збереглися під час усяких евакуацій і націоналізацій. Тоді я викликав зі Львова відпоручників тих банків, чиї гроші переховувались в депозиті, і повернув їм усі суми. Вони були надзвичайно здивовані цим, бо вважали гроші за страчені: пропонували мені якийсь процент винагороди, який по австрійських законах належить тому, хто знайшов і повернув загублені гроші, або орден від австрійського уряду. Я ледве міг їм витолкувати, що я виконав лиш звичайний обов'язок, який лежав на мені, і що вони мають хибний погляд про урядовців Української Народної Республіки, коли гадають, що ті можуть приймати подяки (та ще від чужої держави!) за виконання своїх службових обов'язків. Виявилось, однак, що грошей українських інституцій було дуже мало, здається, було щось належне «Дністрові» та якимсь приватним особам.

Мені схотілось, проте, довідатись особисто від львівських властей, як було проведено поворот вивезених грошей і поділ їх між власниками. Я вирішив з'їздити на пару тижнів до Львова, щоб при нагоді трохи відпочити від київських вражінь останніх місяців і побачитись з моїми львівськими приятелями і знайомими. За допомогою Д. М. Василька я дістав дозвіл від австрійського уряду на двотижневий побут у Львові та Чернівцях і коло 20-го квітня виїхав до Львова.

Я мав виїхати тижнем раніше, але мене задержала одна пригода, яка сама по собі хоч, може, й не має інтересу, але характеризує до певної міри порядки й способи державного правління часів панування Грушевського й Голубовича. Якось одного ранку читаю в «Вечерніх новостях» *** замітку «Назначені Д. И. Дорошенка», і далі йшло про те, що мене призначено послом до Голландії. Здивувався я, прочитавши таке. Ніхто нічого зі мною про це не говорив, не питав моєї згоди — і маеш! Правда, мені дуже хотілося тоді дістати призначення до Австрії, тому що я більш-менш уже був знайомий з галицьким питанням і гадав, що можу принести певну користь при вирішенні різних питань, які стосувались долі західноукраїнських земель. Я говорив навіть про це з М. Поршем, людиною дуже впливовою в ті часи, але на виразне бажання проф. М. Грушевського було призначено послом до Австрії А. І. Яковлева²⁻³, що тільки-що дістав посаду начальника канцелярії Центральної Ради. Отже, при таких обставинах призначення мене до Голландії могло виглядати мов якась іронія або бажання вислати мене якнайдалше від Києва. Ну, та коли уряд призначив, то, значить, діло зроблено, і треба дождатись лиш офіційного повідомлення. Жду день, два, три — нема нічого. А тим часом звістку «Вечерніх новостей» передрукували усі українські часописи, мене запитують знайомі, приходять люди і просяться до «моєї» місії. Так минає цілий тиждень. Я вже починаю думати, що звістка «Веч. новостей» — якась помилка або вигадка. Іти в міністерство й питати, чи це правда, що мене призначено, якось не випадає. Коли ось на сьомий день в тих же самих «Вечерніх новостях» нова замітка! «Отказъ Д. И. Дорошенка» і далі стоїть, що Д. І. Дорошенко категорично відмовився від запропонованої йому посади посла до Голландії. Справа приймала характер якогось поганого анекдота. Я сів і написав листа до редакції, що я, мовляв, ні від якого поста не відмовлявся, бо ніхто нічого мені не пропонував, і що чутки про якесь моє призначення є ні що інше, як чиясь вигадка, невідомо ким і задля чого пущена.

Але, несучи вже листа до редакції «Веч. новостей», я рішив зайти попередку до проф. М. Грушевського й спитати: може, й справді у них, в уряді, щось було, так щоб попередку вияснити. Я пішов до будинку Центральної Ради (б. Педагогічного музею), де оселився тоді Грушевський. Біля помешкання стояли на варті галицькі січові стрільці, які несли функції особистої охорони голови Центральної Ради. Я подав

свою візитову картку, і Грушевський зараз же мене прийняв. Здається, це було перший раз, що ми бачились і говорили після тяжких сцен на початку серпня 1917 року, коли я відмовився від формування Генерального Секретаріату. Грушевський був в дуже доброму настрою, розпитував, що я роблю і т. д. Виянилось, що справді була розмова про мою кандидатуру і навіть було призначення. Я показав Грушевському числа «Веч. новостей» і мій лист до редакції. Він попросив мене зачекати трохи і звелів покликати М. Любинського, що керував тоді Міністерством закордонних справ. Любинського викликано по телефону і за чверть години він явився. М. С. Грушевський учинив йому формений «разнос», збештав⁴ його, як хлопчика. Страшенно сконфужений Любинський почав перепрошувати і заявив, що моє призначення справді було ухвалене на Раді міністрів, але він про це забув і тому мене не сповістив. Я показав йому свого листа до редакції. «Що ж, — відповів на це Любинський, — коли хочете нас бити, то бийте, це Ваше право». Розуміється, я сказав, що тепер після в'яснення справи друкувати листа я не буду, але щодо суті самого призначення я ще нічого певного сказати не можу, ще подумаю; я маю їхати до Галичини і, коли повернуся, то дам остаточну відповідь. «От і добре, — зрадів Любинський, — їдьте до Галичини, надумайтесь і знайте, що призначення до Голландії у вас в кишені». На тому ми й попрощались.

До Львова я виїхав вкупі з А. І. Яковлевим, що вирушив до Відня на місце свого призначення і був такий ласкавий, що запросив мене до свого окремого вагона, тому що їхати в звичайному вагоні було дуже тяжко: залізничний рух ніяк не міг увійти в нормальну колію після цілого року безладдя і руїни. Правда, і посольський вагон був неабиякий; це був звичайний вагон 2-го класу, всі канапи в ньому були обдерті, за виїмком двох, у решти стирчали самі пружини, а зверхня оббивка була геть чисто обідрана. Брудно було страшенно. Але зате їхали самі. З Яковлевим їхав персонал його місії: урядовці Мирошніченко, Боднар і Косинин. Останні двоє — галичани. Ми доїхали вкупі до Львова, Яковлів, не зупиняючись, рушив далі, а я висів на головнім двірці.

Зупинився я в «Народній гостиниці». Не встиг я ще розташуватись і вмитись, як до мене явився старенький військовий, одрекомендувався як полковник Гужковський і почав мені оповідати про начальника січових стрільців ерцгерцога Вільгельма — це був перший раз, коли я почув про Василя Вишиваного⁵; подарував мені фотографічну картку ерцгерцога, де він був знятий вкупі з митрополитом А. Шептицьким і полковником Гужковським, приніс цілу пачку гарних цигарок і взагалі старався, чим міг, виявити до мене увагу і симпатію. Більше мені ніколи з ним не довелося зустрінутись, і вже пізніше з його некролога в «Хліборобській Україні» я довідався, що це був один з дуже нечисленних галицьких панів, що повернувся до своєї народності, і то вже в старших роках свого життя.

Дуже скоро чутка про мій приїзд розійшлася серед моїх львівських приятелів, і я ще не встиг сам до всіх зайти, як мене почали відвідувати, запрошувати, хто — на обід, хто — на вечерю, і я провів цілий тиждень серед своїх людей, скрізь мене приймали мов рідну, близьку людину, з якою давно не бачились. Я побував або побачився з цілим рядом моїх старих приятелів і знайомих, з д-ром Ст. Федаком, д-ром Л. Цегельським і його шановним батьком, о. Мих. Цегельським, з д-ром Іл. Свенціцьким, п. Волод. Гнатюком, д-ром М. Лозинським, моїм давнім приятелем і тезком Володимиром Дорошенком; познайомився з заслуженими галицькими діячами Олександром Барвінським, Юліаном Романчуком, Костем Левицьким; побував у митрополита Андрія Шептицького, віддаючи йому його київський візит до мене. Мене запрохувано на засідання відділу Наукового товариства імені Шевченка, на збори Народного комітету; я знову оглянув наші, так дорогі мійому серцю інституції — музеї, бібліотеки; взагалі, цей тиждень

був один з щасливіших в моїм житті! Я був у Львові, цім вимрія-нім з молодих років у моїй уяві духовім осередку українського життя, серед людей, до яких змалку звик ставитись з найвищою повагою, хоч знав їх тоді ще тільки по імені, серед моїх старих товаришів, які тепер поробились видатними діячами на різних ділянках громадського життя, і з боку тих і других зустрічав стільки тепла і ласки, як один з перших гостей з Великої України, що прибули після кількох років війни і нашої обопільної неволі. Тепер у всіх був бадьорий, жвавий настрій: у всіх перед очима стаяв образ могутчої відродженої України, яка мов воскресла після многовічного сну і встала з домовини сильною, здоровою і от-от простягне руку, щоб допомогти й своїй рідній сестрі—Україні Надністрянській...

Я побував у намісництві, добув квитка і розписки в тому, що всі гроші, колись вивезені зі Львова москалями, повернуто і всі претензії цього роду задоволено. Побував вкупі з д-ром К. Левицьким у австрійського намісника Галичини генерала Гайна, який зробив на мене враження добродушного старого вояка, мало заангажованого в заплутану й складну місцеву галицьку політику. Він мене спитав, чи не чув я нічого про Київ, бо там ніби зайшли якісь важні події, характеру і подробиць яких він сам ще не знав. Розуміється, я нічого не знав і не чув.

Однак, коли я вже зібрався був виїздити до Чернівців, мені з кругів редакції «Діла» показали телеграму про те, що в Києві відбувся переворот: Центральну Раду розпущено й вибрано гетьмана Скоропадського. Мої галицькі знайомі кинулись мене розпитувати, що це може значити? Чи це кінець української державності? Я дуже мало міг їм пояснити, бо й сам не розумів, що сталося. Увечері напіла друга телеграма з деякими подробицями й складом нового кабінету міністрів; серед перекручених або незнайомих прізвищ стояли імена Василенка, Ржпецького, генерала Кирея. Я зазначив своїм галицьким знайомим, що імена гетьмана Скоропадського й Василенка вже самі собою свідчать, що діло йде не про «кінець української державності», а щонайбільше про зміну її форми. Я радив знайомим журналістам не спішитись з якими висновками, не чинити альярму⁶, поки не прийдуть якісь певні відомості, щоб не помилитись і не взяти якої фальшивої лінії, котру потім довелось би самим спростовувати й змінювати. Здається, моєї поради послухалось тільки «Українське слово», редаговане д-ром Л. Цегельським. Я покинув думку їхати до Чернівців і зібрався зараз же в дорогу назад до Києва.

На мене самого звістка про переворот у Києві зробила якесь дивне вражіння. Гетьманщина... Якось дивно звучало для мене це слово в пристосуванні до сучасних обставин! Реставрувати гетьманщину, гетьманський уряд — що ж: це наша стара, традиційно-національна форма державності, з нею зв'язані наші славні спомини, зараз же пригадуються імена Б. Хмельницького, Виговського, Дорошенка, Мазепи... з гетьманщиною зв'язується уявлення про щось виключно своє, питоме, якісь чари минулого, на споминах про котре виховувалась наша національна думка. Але, чи можливо це тепер, чи знайдуться такі люди, щоб достойно воскресили цю славу традицію, щоб зрозуміли її, змогли пристосувати її до вимог сучасного життя, до теперішніх ідей і настроїв? Чи не буде реставрація Гетьманщини тепер у вік «націоналізацій», «соціалізацій», «ревкомів» тим самим, чим було би те, коли б хтось задумав узброїти військо в кольчуги, самостріли, списи супроти танків, кулеметів, цепелінів... Для мене — історика, що присвятив стільки часу й думок студіюванню цієї Гетьманщини з усіма її темними і ясними сторонами в минулому, реставрація гетьманського ладу здавалась якимсь сном, мрією... А сама особа нового гетьмана?

З Павлом Петровичем Скоропадським я познайомився тільки тепер, недавно, перед самим від'їздом до Львова, в квітні 1918 ро-

ку, але чув про нього багато вже давно перед тим. Найбільше чув від свого дядька Петра Яковлевича Дорошенка, що був сусідом П. П. Скоропадського по своєму маєтку в с. Боничах Глухівського повіту і його давнім близьким приятелем. Дядько часто розповідав мені про П. П. Ча як одного з нечисленних наших панів-українофілів, що цікавився рідною старовиною, збирав її пам'ятки, дуже шанував наше минуле й національну культуру, допомагав грішми різним виданням з обсягу української історії й мистецтва, жертвував на культурні цілі, на пам'ятник Шевченкові. Пам'ятаю влітку 1910 або 1911 року, коли я гостював у дядька в Боничах, він оповідав мені про замір П. П. Скоропадського відновити на свій кошт видання «Кіевской старини»⁷, що припинилось 1907 року. В кабінеті дядька завжди стояв великий портрет П. Г. Скоропадського: стрункий красунь-офіцер в мундирі кавалергардського полку. Але особисто мені ні разу не довелося зустрінутись з П. П. Скоропадським, раз тільки здалеку бачив я його в Глухові на вулиці.

Літом 1917 року я часто чув ім'я генерал-лейтенанта Скоропадського, як начальника українського корпусу. П. В. Скрипчинський, що був якийсь час представником Генерального Військового комітету при ставці Південно-Західного фронту, дуже часто згадував про ген. Скоропадського, як про майже самотнього бойового генерала-українця, що став на національному ґрунті й формувалася український корпус. І мені страшенно хотілося познайомитись, але ніяк не щастило це зробити: приїду, бувало, в ставку до Кам'яця, кажуть, тільки-що був ген. Скоропадський і вже виїхав. Шукаю його в Бучачі, виявляється, виїхав кудись на фронт. Так і не довелося зустрінутись. В падолисті 1917 р. пригадав мені ім'я генерала Скоропадського Петлюра, коли я був у Чернігові, радісно повідомляючи про те, як Скоропадський одбив і роззброїв большевицькі корпуси, що насували на Київ.

Та ось, нарешті, довелося нам зустрінутись. На початку 1918 року приїхав до Києва П. Я. Дорошенко і, звичайно, бував у нашій хаті. Він зупинився в помешканні П. П. Скоропадського в Пасажі, на Хрещатику, ч. 25. Одного разу, коли ми вертались з Байкового кладовища, де одвідували могилку мого батька, а його брата, П. Я. сказав мені: «Хочеш познайомитись з П. П. Скоропадським? Ідьмо до нього!». Я, розуміється, сказав, що дуже хочу. Ми застали П. П. Скоропадського вдома. Він був у цивільному сіренькому вбранні й дуже нагадував той портрет, що я бачив у П. Я. Дорошенка: струнка постать, гарний, чисто античний склад голови й приємне обличчя і дуже моложавий вигляд (майбутній гетьман України уродився 1873 року, але виглядав значно молодше своїх років). Біля дверей, де була шафа з енциклопедичним словником Брокгауза, стояв молодий чоловік в зеленому жупані з підстриженою по-козацьки чуприною, чорнявий, з маленькими вусиками і роздивлявся томи словника. Нас чомусь не познайомили. Коли я потім спитав дядька нишком, хто се такий, він сказав, що це один з отаманів Вільного козацтва Полтавець-Острияниці⁸. Згодом увійшов і познайомився з нами підстаркуватий пан з сивою, роздвоєною, як на гравюрі Норблена⁹, що уявляє quasi-Мазепу¹⁰, бородою, дуже веселий і жартівливий; це був полковник Зеленецький¹¹, пізніший ад'ютант гетьмана.

Розмова наша мала загальний характер. Трохи поговорили про політику. Господар хати розпитував мене про проф. М. Грушевського і як я дивлюся на нього. Я сказав, що дуже поважаю проф. Грушевського, але жалкую, що він узяв крайній лівий курс, пішов не з давніми керівниками українського руху, а з молодими представниками новоз'явлених соціально-політичних течій і що краще було би такий людині, як проф. Грушевський, стояти понад партіями, бо він мусив би належати не якійсь одній партії, а цілій нації. Говорили ми між собою по-російськи, бо так завжди говорили ми з моїм дядьком: в нашій родині, хоч було аж кілька «українофілів», але звикли говорити по-російськи, лише

зрідка мішаючи українські слова. Вся наша розмова в хаті П. П. Скоропадського, повторюю, носила випадковий, малозначущий характер. Мені іноді приходила думка, що перебування П. П. Скоропадського тут у Києві чимсь зв'язане з якоюсь політичною акцією, про яку ходили глухі чутки, та й приїзд мого дядька теж здавався мені не випадковим, але я не зважувався його запитати, як людину, що після смерті мого батька була для мене найстаршою в нашій роді. Вже геть пізніше дядько сам мені сказав, що був втаємничений в змову, яка підготувляла гетьманський переворот.

* Закінчення. Початок див: Укр. іст. журн.—1992.— № 6, 7, 8, 10—11, 12; 1993.— № 1, 2—3.

¹ Початок розділу слід читати: «В березні — квітні 1918 року...».

** Австрійці просто зайняли своїм військом ці території, причому заарештували наших комісарів, хто ще сидів на місці, напр., д. Зволянського в Сучаві на Буковині й д. Сердюка в Збаражі. Сердюка поведено було під вартою до Львова, але по дорозі в Золочеві звільнено на інтервенцію о. Ю-ка.— Авт. Інтервенція (від лат. *interwentio* — втручання) — тут у розумінні «клопотання».

*** Якимось так було, що при всіх українських урядах у Києві 1917—1919 років найбільш поінформованими виходили й тому перші подавали звістки про всякі урядові розпорядження й призначення не українські, а російські часописи! — Авт.

²⁻³ Яковлів Андрій (1872—1955) — громадський і політичний діяч, член Центральної Ради, директор її канцелярії, посол УНР в Австро-Угорщині, голова надзвичайної дипломатичної місії в Голландії і Бельгії. З 1923 р. — емігрант; написав ряд праць з історії права.

⁴ Збештати — відчитати, виляяти.

⁵ Габсбург-Льотрінген Вільгельм (1895—1951) — ерцгерцог, відомий під ім'ям Василь Вишиваний, полковник українських січових стрільців. В 1918 р. очолював одну з армійських груп, в 1919 р. за Директорії — полковник січових стрільців. У 1948 р. заарештований радянськими органами у Відні, помер на заслання.

⁶ Алярм (від нім. *Alarm*) — тривога.

⁷ «Киевская старина» — історичний журнал, який виходив російською мовою щомісяця у Києві з 1882 р. по 1906 р. Засновник і перший редактор — історик Ф. Г. Лебединцев. У журналі публікувалися статті з історії, археології, етнографії, географії та літератури, а також документи про видатних діячів української культури. У 1907 р. виходив під назвою «Україна».

⁸ Полтавець-Остриця Іван (1890—1957) — військовий і політичний діяч, у 1917 р. — один з організаторів Вільного Козацтва, в 1918 р. — генеральний писар в уряді П. П. Скоропадського. З 1919 р. — емігрант.

⁹ Норблен-де-ла-Гурден Жап П'єр (1745—1830) — французький маляр і гравер. У 1772 р. був запрошений до Польщі, де став придворним художником. Ним створено велику галерею портретів польських аристократів і визначних осіб того часу. 1804 р. повернувся до Франції.

¹⁰ Квазі (від лат. *quasi*) — несправжній, фальшивий.

¹¹ Зеленевський Гнат (1875—1949) — полковник, ад'ютант гетьмана П. П. Скоропадського, емігрант. Один з організаторів видавництва «Українське слово» в Берліні.

Х.

Київські настрої.

Переговори про мій вступ до кабінету Ф. А. Лизогуба. Гетьманщина.

Від Львова до Підволочиськ я їхав дуже добре в окремім купе. Львівські земляки, що проводили мене на двірць, сказали щось потяговій службі, і кондуктори — це були українці — оберігали мій спокій і вигоди до самої української границі, нікого не пускали до мого купе, самі перенесли мої речі в Підволочиськах на український поїзд і нізашо не схотіли взяти ніякої подяки, навіть образились, коли я хотів дати дещо грошей. В Підволочиськах я сів до брудного обшарпаного вагона. Галицькі кондуктори помогли мені знайти десь у куточку місце. Але зараз же довелось воювати з австрійськими офіцерами, які цілою юрбою ввалились до вагона, виганяючи усіх невійськових. З великими труднощами удалось мені відстояти своє місце. Хоч і переповнений та з обшарпани-

ми вагонами, український поїзд ішов дуже швидко, і на другий день я був уже в Києві. Здається, це було в страсну п'ятницю або в суботу.

Жінка стріла мене з сльозами: все, мовляв, пропало, синьожупанників роззброїли, січових стрільців роззброїли, Центральну Раду розігнали... Я скоренько побіг шукати збори комітету партії есефів»; жінка казала, що він саме оце десь засідає. Побіг в Український клуб (уже в нове помешкання на Прорізній вулиці) — нема, в дирекції «Часу»¹ — нема; так ніде й не знайшов. Вже потім дізнався, що засідали на квартирі у П. І. Холодного². На другий день я прочитав грамоту гетьмана. Вже напевно довідався, що до кабінету належить проф. Микола Прокопович Василенко, мій добрий знайомий і земляк з Глухівського повіту на Чернігівщині. Я рішив просто піти до нього і розпитати, що і як сталося та що уявляє собою реставрована Гетьманщина.

На моїй Львівській вулиці були казарми січових стрільців (будинок ч. 24). Тепер, проходячи повз нього, я бачив німецьку варту коло воріт. Звідти виходили січові стрільці, вдягнуті як на дорогу, але без зброї, і розходилися, ішли переважно в напрямку до двірця. Боляче мені було на них дивитись, гарні то були хлопці, безмежно віддані українській національно-державній ідеї...

І біля квартири Василенка стояла варта: два озброєних німецьких вояки в шоломах стерегли вхід до його скромного помешкання в маленькім дерев'янім будинку ч. 20 по Тарасівській вулиці. Я вже не знав, як і підійти, чи пустять, коли ось сам Микола Прокопович угледів мене у вікно, зараз же побіг одчиняти двері і впустив мене. В коротких рисах Василенко познайомив мене з ситуацією. Центральна Рада і правительство есерів, казав віч, виявили свою нездібність вдержати в руках владу й організувати державу. Прийшли інші люди, представники іншого політичного і соціального світогляду, і взяли владу в свої руки, але знов-таки в ім'я самостійної Української держави. За цими людьми стоїть тепер рішачий реальний чинник: збройна сила Німеччини. З цим треба насамперед рахуватись. Але треба, щоб і при новому курсі політика держави зоставалась національно українською, треба, щоб і нові форми української державності були заповнені національним змістом. Інакше не буде ніякої Української держави. Отже, від самих українців, спеціально від тих, які критично ставились до політики попереднього українського правительства, залежить, щоб і при новій зміні державного ладу й устрою вдержалась сама суть: національно-державна ідея українська. А Гетьманщина — це якраз найбільш національна, історично вироблена форма спеціально українського державного ладу.

Я відповів, що погоджуюсь з його думкою про потребу українцям національного напрямку взяти участь в правительстві і що цілком розумію його самого, що він увійшов до гетьманського кабінету. Тоді Микола Прокопович сказав, що в такому разі й я мушу співробітничати з новим урядом і взяти, наприклад, на себе пост посла в Берліні. На це я відповів, що мушу перебалакати з моїми партійними товаришами, спробувати переконати їх в необхідності взяти участь в правительстві. Але що торкається мене особисто, то мені взагалі не хотілося б виїздити з Києва, покидати Україну, що я й так був відстав свого часу від життя, виїхавши торік весною до Галичини.

Але серед есефів, як виявилось, панував дуже непримиримий настрій. А. В. Ніковський оповідав мені, що до нього приходив небіжчик М. Устимович³, тимчасовий голова Ради міністрів, і пропонував есефам сім місць в кабінеті, але Ніковський «з обуренням одкинув» цю пропозицію і ніби пригрозив, що викине його за двері, коли він ще другий раз прийде. Нічого не виходило і з перемовин з комітетом партії, які велися з гетьманської сторони.

За кілька день приїхав знову з Чернігова П. Я. Дорошенко. Він радив мені піти перебалакати з самим гетьманом. На другий день він улаштував для мене побачення в будинку ч. 40 по Інститутській, що

відтепер зробився гетьманською палатою. Гетьман в розмові заявив мені, що його мета — будувати міцну самостійну державу українську на національній основі. Я сказав, що це й мій ідеал: міцна Українська держава, яка об'єднає коло себе всі землі, заселені українським народом, і дасть змогу народові українському влаштувати вільно своє життя по його власній уподобі. «Я не соціаліст, — говорив далі гетьман, — але я щиро стою за демократичний лад, за націоналізацію всіх форм громадського життя на Україні, за всебічний розвиток української культури. Селянин мусить дістати землю, але не анархічним способом, не грабунком, а на правних основах, без руйнації економічного життя краю й його багатств». Гетьман не робив мені ніяких пропозицій щодо мого співробітництва з його урядом. Наша розмова мала характер взаємного в'яснення позицій і поглядів на завдання бїжучої хвилі. Цим разом ми говорили вже по-українськи.

Минуло ще пару днів, і в моїй хаті задзвонив телефон: якийсь голос передавав, що «отаман Ради міністрів» прохає мене зайти до нього завтра вранці. Це був Федір Андрійович Лизогуб. Про нього я чував раніше, як про земського діяча, великого покровителя українського мистецтва, котре він насаджував у земських школах і майстернях на Полтавщині; знав, що він був син відомого Шевченкового приятеля, Андрія Лизогуба, власника старовинного маєтку в Седневі близько Чернігова, і братом відомого революціонера Дмитра Лизогуба, повішеного російським урядом в 1879 році в Одесі. Я зайшов до гетьманського будинку. У великій білій залі, де торік восени Винниченко зібрав з'їзд губернїальних і повітових комісарів, було повно всякого люду: тут були німці, українські й російські офіцери, представники фїнансового світу — серед них я побачив банкіра Доброго⁴, що його був заарештував і вивіз до Харкова уряд Голубовича, приїжджі поміщики з Чернігівщини, селяни у чумарках; це були делегації, прохачі і хто його зна, що за люди. Мене ввели до кабінету Лизогуба. Передо мною був середнього зросту, з невеликою сивою бородою пан, з гарним і трохи суворим обличчям. Він без довгих розмов запропонував мені пост товариша міністра закордонних справ. Я запитав, хто ж буде міністром? На це Лизогуб сказав мені, що це не вирішено і що може я сам пораджу якого кандидата. Така постановка справи мене дуже здивувала: я заявив, що не можу прийняти зробленої мені пропозиції, бо коли б увійшов до кабінету, то для того, щоб провадити певну лінію національної політики, а не для того, щоб бути товаришем невідомого ще міністра, котрий не знати яких поглядів додержується. Окрім того, я вважав би можливим для себе участь в кабінеті лише тоді, якби до нього, крім мене, вступило б ще кілька людей однакового зі мною національного напрямку. «А кого б ви, наприклад, порадили?» — спитав Лизогуб. Я назвав Ол. Лотоцького, Ол. Шульгина, К. Мацієвича⁵, Ів. Фещенка-Чопівського, Лизогуб зараз же взяв у мене адресу Лотоцького (який виїхав до Константинограда на Полтавщину) і казав, що буде йому телеграфувати. При кінці розмови Ф. А. Лизогуб запитав мене, а чи не взяв би я портфель міністра пошт і телеграфів. Я відповів, що ні. Попрощались ми на тому, що він доложить мою відповідь Раді міністрів, і там поміркують.

Я пішов на збори комітету партії соціалістів-федералістів. Саме тоді закінчився з'їзд партії, котрий виніс резолюцію, що партія ставиться рішуче негативно до гетьманської грамоти як державної конституції, уважаючи її за «абсолютистичну й антидемократичну»; так само осудив з'їзд і кабінет міністрів, уважаючи його за «недемократичний і в багатьох випадках протидержавний», через що й заборонив своїм членам вступати в його склад. Коли я розповів у комітеті про мою розмову з Лизогубом, то, на мое здивування, усі, починаючи з лідера партії С. О. Єфремова, радили мені брати портфель міністра закордонних справ. Видко було взагалі, що есефи трохи каються, що так рішуче негативно

поставились до питання про участь в новому кабінеті, але страх «заплямити свою репутацію» вдержував їх при своїй постанові. Але мені вони дуже радили йти до кабінету, додаючи, що я, розуміється, в разі вступу, мусив би подати заяву, що виходжу з партії. Увечері того ж дня я зустрівся з В. К. Винниченком. Він теж дуже радив мені брати портфель міністра закордонних справ. Видко, що всі оберегали лиш власну чистоту, але нічого не мали проти того, щоб хто другий став за козла «одпущення» і вступив до одіозного гетьманського кабінету.

Через день я зайшов до Лизогуба. Він заявив мені, що Рада міністрів дві години обмірковувала вчора мою кандидатуру: постановлено було предложити мені лиш пост товариша міністра. Я категорично відмовився, і ми дуже сухо попрощались. Я думав, що вже більше не побачимось. Того ж дня стрів С. О. Єфремова, кажу йому: так і так, що я відмовився. «Ну що ж, — каже Єфремов, — може, це й на краще. Тепер Вам не треба буде і з партії виходити». І з тими словами він вернув мені заяву, яку я вже зложив був (про мій вихід з партії) і передав йому на всякий випадок. Я тут же знищив цю заяву.

Пройшло ще кілька день. Знов мене кличуть до гетьманського будинку, і Лизогуб знову пропонує мені — товариша міністра. Це вже почало мене дратувати. Ще стримуючи себе, я запитав: «А чи вже маєте на увазі міністра?». — «Та ось, може, Шебеко» (колишній російський посол у Відні). Я рішуче відмовився і висловив своє здивування, як можна колишнього російського посла запрошувати на посаду керівника політики Української держави. — «А якби Вам було предложено, — спитав Лизогуб, — посаду керуючого міністерством, ви б згодились?». «Це нова пропозиція, і я над нею мушу подумати», — відповів я.

Виходячи від Лизогуба, я зустрів у великій залі Миколу Міхновського, відомого українського діяча з Харкова. Йому було пропоновано посаду (забув, як вона точно називалася), яка мала характер вищого урядовця для особливо важних доручень при особі гетьмана, але він не хотів її брати. Мене це дуже здивувало, бо хоч посада й не носила голосного титулу, але була значна і впливова, бо давала постійний безпосередній доступ до гетьмана і змогу інформувати його про все, що діялося в краю, помимо офіціальних звітів і докладів, мала вплив на всякі призначення та іменування. Але Міхновський не послушавсь ні моїх, ні інших умовлянь. На мене це зробило вражіння, ніби особиста амбіція не дозволяла йому брати посади нижче міністерської. Взагалі серед наших людей було якесь ухиляння від ділових посад; ніхто, наприклад, не хотів йти в губерніальні старости, в радники Міністерства внутрішніх справ, хоч усі нарікали на «неукраїнський» склад адміністрації. Один д-р д. Донцов узяв дуже важну й відповідальну, хоч і не голосну, посаду директора телеграфічної державної агенції «УТА», залишився на посаді товариша міністра фінансів Василь Мазуренко⁶, товариша міністра освіти — Петро Холодний та ще дехто.

Просто з гетьманського будинку я зайшов до редакції «Нової ради», де застав Єфремова й Ніковського⁷. Обидва в один голос заявили: беріть посаду керуючого міністерством, це ж вам тоді і з партії не треба виходити, бо керуючий міністерством — це технічна посада! Та в мене після цих торгів взагалі пропала охота вступати до кабінету Лизогуба. К. Мацієвич відмовився. Він ходив до Лизогуба і ставив йому умовою вступу до кабінету на посаду міністра земельних справ обіцянку провести аграрну реформу в тім дусі, як він вважає потрібним. Такої обіцянки Лизогуб не міг дати, і вони розійшлись. З Лотоцьким же вийшло так, що він чомусь не одержав аж двох телеграм від Лизогуба, а на мій лист одповів, що почуває себе таким змученим після всього пережитого, що його жахає сама думка про те, що треба було б знову вертатись до Києва!

В той самий день 19 травня було святочне відкриття Українського клубу в його новім великім помешканні на розі Прорізної й Пушкін-

ської вулиць. Я вже збирався йти туди, коли до мене зайшов Ів. Гр. Чорниш⁸ і каже, що він має їхати в якійсь делегації від кооперативів за кордон для зав'язання торговельних відносин з чужоземними фірмами, так чи не взяв би й я участь в цій делегації? В цей самий момент дзвонить телефон — говорить М. П. Василенко й умовляє не зрікатись посади керуючого Міністерством закордонних справ, що це одна формальність, що не міністр, а лише керуючий, що треба ж таки вести закордонну політику згідно з національними українськими інтересами, що ось зараз почнеться засідання Ради міністрів, буде поставлено мою кандидатуру, що вона пройде і щоб я не зрікався... Я сказав, що вже запізно, що ось, мовляв, їду разом з Іваном Григоровичем за кордон (вони були добре знайомі між собою). «Ніяких одмовлянь!» — гукає мені в телефон Василенко. Так на тому розмова й кінчилася: Василенко казав, що не приймає моєї відмови, а я казав, що ще подумаю. Довелося сказати І. Г. Чорнишові, що таки треба подумати до завтра, щоб уже раз назавжди покінчити цю безконечну історію з тим нещасливим мініструваням.

Пішов я до клубу. Повно людей, сила знайомих. Кажуть, що прийде сам гетьман. І, справді, десь коло 9-ої вечора приїхав він з двома ад'ютантами і просто входить до тієї кімнати, де сидів я. Побачивши мене, він зараз же привітався й почав дякувати за те, що я згодився працювати в новому кабінеті. Я розкрив було рота, щоб заперечити й заявити, що я ще не вступив і т. д., як до гетьмана підійшли старшини клубу й повели його до великої зали. Там він сказав промову, потім почалися інші промови, привітання, звичайно як на святі. Побачив я своїх товаришів есефів і кажу: «Ось як вийшло, як каже московська приказка, «без мене мене женили!»». — «І добре», — відповідають. Так я вступив до гетьманського кабінету.

Думав я, що роблю усе за згодою своїх партійних товаришів, налагодився писати другого листа про свій вихід з партії, треба ж було виконати цю умовлену між нами формальність, коли на другий день читаю в «Новій раді», що мене виключено з партії... Я просто очам не повірив: Як се так, весь час я порозумівався з лідерами партії Єфремовим і Ніковським, вони самі умовляли мене не зрікатись вступу до кабінету міністрів чи то як міністрові, чи як керуючому, і в останньому разі, по їх же словах, не треба було навіть з партії виходити, і от тепер мене виключають! Виключають з партії, навіть не попередивши, щоб я подав заяву сам, це ж так легко було зробити, хоч би по телефону. Цей вчинок назавжди одвернув мене від есефів, і я дав собі слово ніколи не належати ні до якого політичного угруповання з тими людьми, що так обійшлись зі мною.

Вступаючи до гетьманського кабінету, я був свідомий того, що, неважаючи на поради Єфремова або Винниченка так зробити, я викличу до себе неприязнь з боку деяких українських кругів, наприклад, есерів або есдеків. Чимало близьких до мене людей одмовляло мене від цього кроку, особливо І. І. Красковський, що перестерігав мене, що своїм вступом я можу «порвати зв'язки з українським громадянством». Але я гадав, що роблю правильно і в згоді з інтересами української справи. Я не був причетний до гетьманського перевороту і не був ще «гетьманцем», ведучи переговори з Ф. А. Лизогубом. Однак я вважав, що коли так сталося, що на чолі України вже не стоїть Центральна Рада з її політикою, яка вже двічі збанкрутувала, що коли настала інша форма влади з іншим соціальним підкладом, то діло справжніх українських патріотів дбати, щоб і при новій формі продовжувалось будівництво самостійної Української держави на твердо національному ґрунті. Нема нічого легшого, як одійти на бік і критикувати, склавши руки; але в самий грізний час усунення від активної участі в державній роботі — це злочин. Три тижні торгувались есефи за портфелі і принципи і що ж? Дотягли того, що до кабінету увійшли здебільшого люди не національ-

ного напрямку. Нехай багато з того, що робить сучасний уряд, нас не задовольняє, але це все можна буде змінити й переробити, коли біля фактичної влади стоятимуть свої люди, бо діло ж не в принципах, а в людях. Кричать, що на міністерські крісла посідали «чужі» люди і що тепер буде з українізацією урядів? А хто ж боронив узяти міністерство в свої руки й організувати так, як уважаєте потрібним, апарат міністерств і цілі галузі життя, підлеглі міністерству?... Не боротися з гетьманською владою, не руйнувати її, а стати поруч неї до роботи й опанувати нею — от завдання українських діячів, думав я. Тим більше, що сам гетьман так хотів, так добитися спочатку співробітництва з національними українськими кругами. Казали, що гетьман не стоїть в курсі українського політичного руху, не розбирається в його течіях та відносинах. Але те, що він не варився в котлі партійної гризні й ворожнечі, що він ставав до державної роботи без усяких пересудів і попередніх партійних чи якихось там рахунків, приносячи з собою здорове національно-державне почуття, свій адміністративний досвід, знання військових справ і дипломатичних відносин, та цього ж саме було й треба для людини, яка ставала на чолі нашої молоді держави! Цього якраз і бракувало нашим попереднім керманічам!

Нарікали, що до українських державних справ приходять «чужі люди» та, Боже мій! Яке вузьке розуміння поняття «свій», «українець»: це колись, перед революцією, коли приймали в «Туп» або в члени «Просвіти», то міркували: чи він «свідомий», чи «поступовець», чи балакає по-українськи. Але тепер маємо державу. До неї належать усі, хто вродивсь на Україні, походить з українського роду, зв'язаний з краєм реальними інтересами. Чи для того щоб дістати право на участь в будіванні Української держави, треба неодмінно записатися до національних «меншостей» і тільки тоді вже бути допущеним скрізь, як полякові, жидові або москалеві? Коли Кочубей, Ханенко, Лизогуб, що вчора вважали себе за «малоросів», почули себе тепер українцями (на те ж — національне відродження!) і тепер хочуть мати й собі місце в державній роботі, то чому їх уважати конче за «росіян» і штовхати до «російської меншості»? Коли вони повернулись до своєї народності, то треба тільки радіти. Так само як і з правого берега, коли до нас слідом за Антоновичем, Рильським, Липинським, Б. Ярошевським⁹ приходять нові, відроджені українці, то невже ми маємо спихати їх до польської меншості, щоб вони скріпляли собою ряди наших антагоністів, замість скріпити наші власні сили? Хіба чехи нарікали на те, що до них вертались їхні Коловрати, Ностіци, Лобковіци¹⁰? Хіба, нарешті, наші браття, галицькі українці, журилися, що до них вернулись Шептицькі, Федоровичі, Гужковські¹¹? Вони жалкували, може, що їх замало!

Очевидна річ, що ми не збудуємо соціалістичної держави, а коли й збудувалась би така у нас, то це не буде Українська держава. Та в такому разі не варто було й Київ руйнувати, і німців кликати: соціалістичну державу вже з кінця 1917 року намагались утворити у нас большевики і хто зна, чи не краще було б, якби у нас спочатку сиділи Героновичі, Коцюбинські, Затонські, люди сильної волі і тямучі, ніж Голубовичі, Ковалевські¹², Капкани. Коли ж ми не думаємо будувати соціалістичної держави і з царства народної темноти, де 40 мільйонів людей не знало досі, як вони називаються, перескочити одразу в соціалістичний рай, то треба ж допустити до будівничої праці при формуванні молоді держави всі творчі, досвідчені, навиклі до організації різних галузей праці елементи. Коли тепер тимчасово захищені німецьким військом ми хочемо збудувати дійсно життєздатну, міцну Українську державу з сильною армією, флотом, фінансами, індустрією, то треба допустити як співучасників усі елементи, з яких складається сучасна європейська буржуазна держава, залишивши діло соціальної революції, принаймні, слідуєчому поколінню, якому вже не прийдеється воювати за самі поняття української національності й Української держави.

Такі приблизно були мої думки і настрої, коли я вступив до одіозного гетьманського кабінету, правда, з благословення двох найбільше шанованих мною авторитетів — Єфремова і Винниченка. Неповірність моїх дотеперішніх товаришів есефів здавалась мені просто незрозумілою; виносити резолюцію про заборону вступу до «реакційного» уряду і заохочення на практиці вступати до нього! Ось ще маленький приклад. В перші дні мого вступу до кабінету Лизогуба приходить до мене С. О. Єфремов і приводить з собою незнайомого мені генерала. Той рекомендується, називає ім'я — Олександр Греков¹³. Виявляється, що ми земляки по Глухівському повіту і навіть якісь дуже далекі родичі, сьома вода на киселі, як кажуть москалі. Однак ген. Греков ніколи на Україні не жив, опинився на ній в 1917 році випадково і буквально ні слова по-українськи не вміє. С. О. Єфремов каже, що наші люди, есефи, і українські військові дуже хотіли б бачити ген. Грекова на посаді військового міністра, так чи не може перебалакати про це з гетьманом і намовити, щоб він згодився на його призначення. Іду до гетьмана й совісно виконую доручення. Гетьман каже, що він знає особисто генерала Грекова, але, на його думку, він зовсім не надається на військового міністра. Гетьман сам — військова людина, отже, думаю собі, трудно мені з ним на цьому ґрунті сперечатись. Я переказую Єфремову результати нашої розмови. Але він приходить до мене вдруге і категорично настоює на тому, щоб я знову йшов добиватись призначення Грекова військовим міністром. Іду до гетьмана вдруге. Він аж розсердився на мене: «Слухайте, — каже, — я знаю ген. Грекова не тільки як військового, але й як людину і запевняю вас — він ніяк не надається на військового міністра України! Я запропоную йому якусь іншу посаду, тільки не військового міністра». Тепер, пригадуючи всі недавні політичні виступи ген. Грекова, я знаходжу, що гетьман мав цілком рацію, не бажаючи призначити його українським військовим міністром. Я не хочу кинути ні найменшої тіні на С. О. Єфремова, якого глибоко поважаю і шаную, бо і не його ж власною креатурою¹⁴ був ген. Греков, а тих кругів, що впливали через Єфремова, однак взагалі мушу признати, що наші люди якось не звикли твердо стояти на своїх принципіальних позиціях. В цьому я переконався хоча б і на таких прикладах: пропоную високі призначення по Міністерству закордонних справ накомучо з видатних діячів періоду Центральної Ради — дуже лівого напрямку. Спочатку відмовляються тим, що партійні переконання не дозволяють цього. За кілька днів приходять і кажуть: «Знаєте, матеріальні обставини примушують мене вступити до вас на службу!». Розуміється, я приймаю, але — гарна принциповість!

Взагалі мушу сказати, може, трохи ухиляючись від своєї теми, що малий час існування української державності і саме створення її серед виру політичної боротьби якось не сприяли виробленню серед наших людей почуття обов'язку й розуміння своєї служби державі. Спостерігаючи в часи Гетьманщини, а особливо в часи Директорії, я запримітив, що багато наших людей дивилось на високі службові призначення, як на свого роду премії або нагороди за їхні старі заслуги перед українством. Так, як праведники в раю: ми, мовляв, вірували, спасались, поневірялись на землі, так тепер нам належить нагорода в царстві небесному! Не можна відмовити певної рації таким поглядам, але ж від людини, яка претендує на заслужене нею становище, треба сподіватись, що вона не буде дивитись на це становище як на сінекуру¹⁵, але розумітиме свій обов'язок служити державі. Але ой як багато наших людей цього не розуміло! Мушу при тім зазначити, що практика служби в Міністерстві закордонних справ мені показала, що цим гріхом нерозуміння свого обов'язку слабували якраз старі, «патентовані» українці, але цього не помічалось зовсім серед «не чистих» українців і серед галичан. Останні вносили в службу Українській державі іноді просто релігійний запал. Вони дійсно цінити свою державу.

Вступаючи до кабінету Ф. А. Лизогуба, я, признаюся, був доволі упереджений проти декого з своїх нових колег. Правда, я не міг вважати їх за неукраїнців, як це роблять деякі історики гетьманської доби. На іншому місці мені доводилось уже говорити, чому, наприклад, заперечуючи українство Лизогуба, Бучинського, Кістяковського¹⁶, не кажу вже за Василенка, довелось би звузити саме поняття українства до значіння якоїсь маленької секти. Одначе політичний світогляд — приналежність до російської партії — і колишнє відношення до національного українського руху з боку декого з міністрів викликали в мені великі сумніви. Та, приглядаючись день у день до їхньої практичної роботи, я набрав переконання, що вони совісно і чесно працювали на користь Української держави. Це я мусив визнати, неважаючи на те, що в політичних поглядах не погоджувався з цими людьми. Ця розбіжність поглядів привела до того, що я мусив боротися де з ким із своїх колег і взяв якнайактивнішу участь в справі реорганізації кабінету в тім напрямі, щоб до нього увійшли національні українські діячі. Мені прийшлося виступити і проти М. П. Василенка, хоч як я поважав його і любив, коли стало ясно, що він занадто слабо веде національний курс в Міністерстві освіти. Та при всім тим чим довше залишався я в складі гетьманського уряду (в липні я став уже звичайним міністром, а не керуючим тільки), тим більше переконувався, що я зробив вірно, вступивши до нього, а що мої давні товариші есефи зробили не тільки велику помилку, але просто злочин перед Українською державою, не взявши відразу участі в гетьманському правительстві і не вберігши, можливо, тим нашу молоду державу від великих потрясінь, яких вона, як виявилось, не змогла витримати.

Спомини про період Гетьманщини не входять в обсяг цієї книги. Цьому періоду, важному вже одним тим, що це була доба організації Української держави не «кустарними» способами, як було до того часу, а методами чисто державними, я надіюсь присвятити окрему книжку.

¹ «Час» у 1908—1920 рр. одне з найбільших видавництв у Києві. Випускало шкільні підручники, вибрані твори класиків української літератури. Мало власну друкарню й книгарню.

² Холодний П. І. — педагог, директор 1-ої гімназії в Києві, яка відкрилася 31 березня 1917 р., член Центральної Ради, товариш міністра освіти.

³ Устимович (Сахно-Устимович) Микола Миколайович (1863—1918) — інженер, перший голова Ради міністрів Української держави (1918).

⁴ Добрий А. Ю. — директор Російського банку для зовнішньої торгівлі в Києві, член фінансової комісії УНР, яка вела переговори з німцями про торговельний договір. Одночасно проводив з ними ряд власних фінансових операцій щодо цукрових заводів. В ніч з 24 на 25 квітня 1918 р. його за вказівкою міністра внутрішніх справ М. Ткаченка було заарештовано і відправлено до Харкова, де він знаходився під охороною міліції. Це викликало гострий конфлікт між німецьким командуванням і Радою Міністрів УНР. З приходом до влади П. П. Скоропадського А. Ю. Доброго було звільнено.

⁵ Мацієвич Кость (1873—1942) — громадський і політичний діяч, вчений-агроном, член УПСФ, входив до Центральної Ради, товариш генерального секретаря земельних справ, міністр закордонних справ УНР (1919), в 1919—1923 рр. — голова дипломатичної місії УНР у Румунії. З 1923 р. — емігрант.

⁶ Мазуренко Василь (1877—?) — інженер, політичний діяч, член РУП, згодом — УСДРП, входив до Центральної Ради, виконував обов'язки заступника міністра фінансів, у 1919 р. очолював місію УНР в Італії, у 1920 р. повернувся в Україну.

⁷ Ніковський Андрій Васильович (1885—1942) — громадський і політичний діяч, літературознавець, журналіст, член УПСФ, заступник голови Центральної Ради, член Малої Ради, редактор газети «Нова рада», з 1920 р. — емігрант; в 1924 р. повернувся в Україну, був заарештований у справі СВУ, загинув у в'язниці.

⁸ Чорний Іван Григорович — губернський земський агроном у Київській губернській земській управі, з 18 серпня 1917 р. — генеральний секретар торгівлі і промисловості.

⁹ Ярошевський Богдан (1869—1914) — громадський і політичний діяч, виходець з колонізованої української родини.

¹⁰ Коловрати, Ностиці, Лобковичі — визначні діячі з чеських дворянських родів, які сприяли розвитку культури і самосвідомості чеського народу.

¹¹ Гужковський Казимир (1864—1919) — полковник австрійської армії, в 1918 р. вступив до Української Галицької армії і відзначився як один з її активних діячів.

¹² Ковалевський Микола Миколайович (1892—1957) — політичний діяч, член Центральної Ради і Малої Ради, голова ЦК УПСР, очолював Всеукраїнську Селоспільку, редактор газети «Народна воля», член виконкому Київської Ради робітничих депутатів, з 1 листопада 1917 р. — генеральний секретар продовольчих справ, з кінця березня 1918 р. — міністр земельних і продовольчих справ. В квітні 1918 р. — міністр продовольчих справ. З 1920 р. — емігрант.

¹³ Греков Олександр (1875—1959) — генерал-хорунжий царської армії, в 1917 р. командир 2-ої сердюцької дивізії, на початку 1919 р. — військовий міністр УНР.

В 1945 р. був заарештований радянськими органами у Відні. Звільнений у грудні 1956 р., з концтабору знову повернувся до Відня.

¹⁴ Креатура (від лат. creatura — створіння) — ставленик впливової особи, слухняний виконавець її волі.

¹⁵ Сінекура (від лат. sine cura — без турбот) — добре оплачувана посада, на якій майже нічого не треба робити.

¹⁶ Чубинський Михайло Павлович (1872—1943) — професор Харківського університету, за гетьманату — міністр юстиції, згодом — голова державного карного суду. Емігрант.

Кістяковський Ігор Олександрович (1876—1941) — юрист, за П. П. Скоропадського — міністр внутрішніх справ. Емігрант.

Андрій Яковлів

Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках *

I

Договір гетьмана Богдана Хмельницького року 1654

Подавши по змозі повно зовнішню історію переговорів В. Запорозького з Москвою, перейдемо тепер до встановлення тексту договору 1654 р. З історії пересправ ми бачили, що основні умови договору були сформульовані ще в Переяславі під час розмов гетьмана й старшини з московським посольством Бутурліна. Ці основні умови були деталізовані під час нарад гетьмана Б. Хмельницького з старшиною в Корсуні і в Чигрині і, нарешті, остаточно сформульовані в 23-ох статтях за підписом гетьмана. Потім у Москві на конференціях козацьких послів із боярами статті-пропозиції були пояснені й витлумачені С. Богдановичем і Тетерею. Таким чином, остаточним документом, в якому були зафіксовані пропозиції В. З., як сторони в договорі, є проект договору з 23-ма статтями, підписаний Б. Хмельницьким і датований 17 лютого 1654 р. Оригіналу цього документа досі не знайдено й не опубліковано. В справах московського Посольського приказу його нема. Року 1709 Петро I наказував розшукати в архіві оригінал статей Б. Хмельницького, але цареві донесли, що в архіві оригіналу нема (Акты, т. X, ст. 415). Дійшов до нас тільки «списокъ съ бѣларусскаго письма» — переклад із української мови на мову московську, що залишився в справах Посольського приказу (Акты, т. X, ст. 446—450). Що ж торкається договірних умов, які виходили від Москви, то вони сформульовані й зафіксовані в таких актах: 1) в жалуваній грамоті Б. Хмельницькому й В. Запорозькому загального характеру з дня 27 березня 1654 р. і 2) в 11-тьох статтях та в царських указах під статтями з датою 27 березня 1654 р. Обидва акти були написані в Москві — «бѣло-

русскимъ письмомъ» і 27 березня 1654 р. передані козацьким послам. Оригінали цих актів так само до нас не дійшли (або їх ще не знайдено), в архіві Посольського приказу лишилися чернетки обох актів у московській мові, які були потім надруковані в офіційних виданнях: «Собрании государственных грамот и договоров» та в «I-м Полном Собрании Законов Российской Империи», а також в «Актах, относящихся к Южной и Западной России», т. X і в інших виданнях.

Порівнюючи ці документи щодо їх змісту, можна зауважити, що пропозиції Б. Хмельницького з 17 лютого 1654 р. в кількості 23-х статей цілком вичерпуються 11-ма статтями в редакції 27 березня та жалуваною грамотою того ж дня. Пропозиції Б. Хмельницького — це проект договору; царські ж укази, вміщені під 11-ма статтями та жалувана грамота — це відповідь царя, ратифікаційний акт царської влади. Взяті разом, статті проекту, укази й грамота, становлять повний текст договору 1654 р.

Стаття 1-а проекту договору — про підтвердження прав і вольностей В. З. — була ратифікована жалуваною грамотою 27 березня. Стаття 2-а — про те, щоб Війська Запорозького було 60000, — була ратифікована тією ж грамотою. Стаття 3-я — про підтвердження прав і вольностей української шляхти — була підтверджена окремою жалуваною грамотою з 27 березня. Стаття 4-а — про те, щоб доходи на царя збирали урядовці з місцевих людей, — була ратифікована з деякими змінами указом царя під ст. 1-ю в ред. 27 березня. Стаття 5-а — про надання староства Чигринського на булаву — була ратифікована жалуваною грамотою 27 березня. Стаття 6-а — про вільне обрання гетьмана — була ратифікована таким же способом. Стаття 7-а — про непорушність маєтків козацьких удів і сиріт — була стверджена таким же порядком. Статті 8, 9, 10, 11 та 12 — про встановлення платні В. З. — ратифіковані з деякими поправками царськими указами, даними на статті 2, 3 та 4 в ред. 27 березня. Стаття 13-а — про непорушність прав, наданих від князів та королів духовним та мирянам, — була ратифікована жалуваною грамотою 27 березня. Стаття 14-а — про право чужоземних зносин — ратифікована з деякими змінами жалуваною грамотою та царським указом на статтю 5-у в ред. 27 березня. Стаття 15-а — про виплату цареві данини у формі трибуту¹ — не була ратифікована в запропонованій редакції, а була заступлена ст. 1-ою в ред. 27 березня. Стаття 16-а становила тільки додаток до ст. 15-ої, а тому була ратифікована разом із 16-ою ст. Стаття 17-а — про те, щоб цар видав київському митрополитові на його маєтки жалувану грамоту, доповнена в редакції 27 березня, — була ратифікована указом на ст. 6-у в ред. 27 березня. Статті 19 і 20 — про вислання царського війська під Смоленськ та про утримання військової залоги на кордонах — були стверджені під статтями 7 і 8 в ред. 27 березня. Стаття 21 — про встановлення платні В. З. — ратифікована царським указом під ст. 9 в ред. 27 березня в такому розумінні, що встановлення постійної платні відкладається до вяснення доходів, які надходять до царського скарбу, одночасно обіцяно вислати платню на військо з коштів царя. Статтю 22-у — про способи оборони України від татар — ратифікував указ на ст. 10 в ред. 27 березня. Нарешті, статтю 23 і останню — про утримання фортеці Кодак й залоги в ній — указом царя відкладено та увалено від додаткових інформацій.

Таким чином, усі запропоновані Б. Хмельницьким й В. Запорозьким умови договору цар і бояри розглянули й прийняли в цілому чи з деякими змінами. Тому ж, що інших, окрім зазначених вище, умов чи постанов під час пересправ у Москві не було прийнято, то треба зважати, що повний і остаточний текст договору 1654 р. встановлюють вищезазначені документи з тим, може, застереженням, що автентичність цих документів через брак оригіналів не можна остаточно ствердити.

З погляду форми договір 1654 р. не становить єдиного акта за підписом сторін, що пертрактують: гетьмана та В. З., з одного боку, й московського царя, з другого боку. Умови договору, як було вже зазначено, містяться в кількох актах, різних формою, а саме: гетьман Б. Хмельницький та В. З. заявили свої умови в формі подання, «челобитної»; акти ж, що вийшли від царя, мали форму й редакцію «жалування», «милості». Отже, акти, якими обмінялися сторони, будучи своєю суттю договором, себто згодою двох сторін, двох держав, прибрали форму «прохання» та «милості», «пожалування». Така понижуюча одну з пертрактуючих сторін форма договору 1654 р., на думку деяких авторів (Карпов, Куліш, Одинець), має неабияку юридичну вагу: вона нібито свідчить, що жодного «договору» в точному розумінні цього слова між Україною та Москвою не було й не могло бути, що Україна віддалася цілком на ласку царя, що цар, як абсолютний монарх, тільки «пожалував» В. Запорозьке, затвердивши деякі з давніх «прав та привілеїв» козацьких. Цього погляду не поділяє Б. Нольде, визнаючи подвійний характер акта р. 1654; з одного боку, вияв волі царя у формі «пожалування», а з другого, — безперечно договірний характер акта. Думка Б. Нольде з формального боку цілком відповідає документам: справді, з погляду форми, що її надали актові року 1654 обидві сторони, акт цей становив «прохання», «челобитьє» від В. З. і «пожалованіє», «укази» від московського царя. Але Б. Нольде робить із цього хибний висновок, ніби акт 1654 р. виявив своєю формою та змістом «дві ідеї», які нам тепер здаються протилежними, що виключають одна одну; це — ідею «милості суверена» та ідею «договору»-умови. Висновок цей хибний тому, що форма договору р. 1654 аж ніяк не зв'язана з його змістом; щодо змісту акт 1654 р. є дійсний договір між В. З. і Москвою.

Питання, чому актові р. 1654 надано не відповідну до його змісту форму, на нашу думку, можна пояснити тим, що в цьому випадку московський уряд узяв за зразок акти Зборівського договору В. З. з польським королем: з одного боку, королівський маніфест — жалувану грамоту, а з другого, — привілей, що містив у собі статті-пункти. При тих поглядах на форму та букву, які існували в Москві, цілком природно було, що московські дяки та бояри не зважилися запропонувати цареві іншу форму, ніж та, якої вжив польський король щодо В. З. Вжити договірної форми там, де польський король ужив форми «пожалованія», за тодішніми московськими звичаями вважалося б за пониження царського маєстату (гідності. — *Ред.*). Тому Москва, складаючи договір із В. З., вжила тієї форми, якої вжито для Зборівського договору, скопіювавши цю форму навіть у деталях: отож, як і під Зборовом, було видано укази, що затверджували пункти, а крім того, жалувану грамоту, подібну формою до зборівського привілею. Тому нема підстави надавати важливого юридичного значення цій формі договору 1654 р. та робити висновки про те, що акт 1654 р. — це був не договір двох рівноправних сторін, а тільки «пожалованіє», «ласка» царя. З історії України-Гетьманщини відомо, що в договорах, які складала Москва з наступними гетьманами, форма «пожалованія» часто мішалася з чисто договірною формою; отже, одні статті подавали гетьмани на затвердження царя, інші — знову подавав цар, а стверджували гетьман, старшина й козацтво (напр., переяславські статті р. 1659, глухівські статті 1669 та інші.). З погляду Москви було вигідно надавати значення формі, бо «пожалованіє» царя, як акт односторонній, можна було легко скасувати чи взяти назад одностороннім же актом царя. Але, як відомо, цар вимагав, щоб усі дальші гетьмани підтверджували присягою акт 1654 р., а відступлення від цього акта вважалося за «зраду». Така вимога є доказом того, що акт 1654 р. був дійсно двостороннім договором, бо коли б він був лише виявом «милос-

ти» московського царя, тоді не було б місця для «зламання» акта ані для «зради» з боку гетьмана, тільки, може, для «невдячності».

Автори, що заперечують двосторонній, договірний характер акта 1654 р., посилаються ще й на те, що, мовляв, Б. Хмельницький і В. З. попередю склали присягу цареві без жодних умов, а потім уже звернулися до царя з «челобитьем» і дістали царське «пожалованіє». Але це твердження не відповідає історичним фактам. Раніше вже було зазначено, що перед присягою гетьман зажадав присяги бояр за царя і що гетьман із старшиною згодилися присягати лише після того, як бояри дали замість присяги царське слово («царськимъ словомъ увѣрили»), що цар поставлені вимоги прийме, та після того, як гетьман і старшина заявили, що вони про всі умови договору пошлють до царя послів. Із цього виходить, що В. З., як сторона в договорі, поставило певні умови, друга сторона — цар — через уповноважених послів умови прийняв і ствердив царським словом та ще й дав заздалегідь згоду затвердити інші, евентуальні (можливі. — *Ред.*) вимоги («И большая получите, рече, только просите»). Отже, гетьман Б. Хмельницький і В. З. склали присягу на певних умовах, виговоривши собі право сформулювати ці умови пізніше.

Нарешті, акт 1654 р. обидві сторони — Україна й Москва — в офіційних актах іменують «трактатом», «договором», «договірними статтями», на яких В. З. піддалося під високу руку московського царя. З огляду на цілковите замовчання противниками договірної характеру акта 1654 р. документальних про це даних наводимо тут важливіші з них, дотримуючись хронологічного порядку.

В резолюціях царя на статті Ю. Хмельницького, що були вислані до Москви в грудні 1659 р., акт 1654 р. іменується «Переяславськимъ договоромъ»: напр[иклад], під ст. 8: «Царское величество указалъ, впредь о крымскомъ ханѣ быть по Переяславскому договору», та в інш. місцях (Б. Каменській. Источники, I, 121). В статейному списку дяка Башмакова, що був посланий царем для відібрання присяги від гетьмана Брюховецького 24 серпня 1663 р., сказано: «Великій государь... держить васъ, гетмана... въ своемъ государскомъ милостивомъ жалованьи... по прежнимъ вашимъ правамъ и вольностямъ и по договорнымъ статьямъ прежняго гетмана Б. Хмельницкаго» (там же, 128—129). В царському маніфесті до старшини й В. З. 7. VII. 1667 читаємо: «Съ начала подданства гетмана Б. Х. и до сего времени... въ разныхъ годѣхъ въ договорныхъ статьяхъ написано» (там же, 181). В царському указі під ст. 13 Глухівських статей 16.III. 1669 р. читаємо таке місце: «А на прежнихъ радахъ въ договорныхъ статьяхъ, укрѣплено и душами вашими утверждено» (там же, 223). В актах обрання гетьманів Самойловича 18. VI. 1672 і Мазепи 22. VII. 1687 сказано: «Велѣлъ на радѣ вычестъ статьи, каковы даны по указу вел. г-ря прежнему гетману Б. Хмельницкому и всему, В. З., на какихъ статьяхъ были подъ высокою рукою е. ц. в-ва прежній гетманъ Б. Хмельницкій и все В. З.» (там же, 235 і 306). Тут нема виразу «договор», але слова «на какихъ статьяхъ были подъ высокою рукою» ясно вказують на договірний характер, бо тут термін «статті» вжито замість терміна «умови». В грамоті Петра I гетьманові Скоропадському з 5. I. 1710 написано: «Соизволяемъ ему, гетману... всякіе воинскіе і гражданскіе въ Малой Россіи дѣла управлять по войсковымъ правамъ, по прежнимъ обыкновеніямъ и по постановленным пунктамъ, на которыхъ приступилъ подъ высокодержавнѣйшую руку... гетманъ Б. Хмельницкій со всіми В. Запорожскимъ и народомъ Малороссійскимъ» (там же, II, 258). В указі Петра I з 29. IV. 1722 на статті гетьмана Скоропадського під ст. 3 і 4 читаємо: «Опредѣленъ къ вамъ Бригадиръ съ 6-ю помощниками, которому велѣно чинить по трактату, учиненному съ Хмельницкимъ» (II, 315).

В указі Петра I того ж дня про Малоросійську Колегію сказано, між іншим: «Которому (бриг[адиру] Вельямінову) съ общаго съ вами совѣта и согласія чинить то все, какъ опредѣлено въ помянутыхъ Хмельницкаго договорѣхъ» (II, ст. 317). В указі сказано, між іншим: «Которому (бриг[адиру] Вельямінову, п. 10) написано: «А каковы прошеніи — предложенные и рѣшительные договорные учиненные пункты гетмана Б. Хмельницкаго и прочихъ гетмановъ, съ оныхъ Б. Х. для дѣйствія, а съ прочихъ для вѣдома, прилагаются при семъ копіи» (II, 325). В указі Петра II з 25. VII. 1727 про обрання гетьмана читаємо: «Мы, вел. г-рь, по высокой нашей милости указали васъ, подданныхъ нашихъ, оснадежить, что въ Малую Россію и В. Запорожское гетманъ и старшина будутъ опредѣлены вскорѣ, какъ прежде было по договору гетмана Б. Хмельницкаго» (П. С. Зак. 5127). В жалуваній грамоті гетьманові Апостолові з 7.IX.1728 сказано: «И всякіе воинскіе и гражданскіе въ Малой Россіи дѣла управлять по воинскимъ правамъ и по постановленнымъ пунктамъ, по которымъ приступилъ подъ державу прадѣда нашего... гетманъ Б. Хмельницкій»... (Ригельман, II, 134). Такий же вираз знаходимо в грамоті цариці Ганни з р. 1734 (там же, ст. 145) і в грамоті цариці Єлизавети з р. 1751 (там же, IV, ст. 16).

Таким чином, не зважаючи на подвійність своєї форми, акт 1654 р. є в дійсності двобічним договором між В. Запорозьким та московським царем, за договір уважали його й сторони в офіційних актах.

* * *

Установивши дійсний текст договору 1654 р., спробуємо проаналізувати умови договору з погляду їх змісту та правового значення. Треба сказати, що юридичний аналіз договору 1654 р. страшенно важкий і то не тільки тому, що текст договору міститься в різних як формою, так і змістом документах, а й тому, що договір складали в XVII в., коли політичні ідеї та концепції були зовсім інші, ніж тепер, коли політичні діячі мислили іншими, ніж ми, категоріями. З цього погляду необхідно передусім зазначити, що політичні ідеї тієї доби не були ще так розвинуті, щоб уживати таких, наприклад, абстракцій, як «держава» сама по собі, незалежно від її монарха чи людності. В політичних актах XVII в. юридичні стосунки між державами уявляли як стосунки між особами монархів, а не як стосунки між окремими державами. З погляду договору 1654 р. юридичні стосунки, що постали внаслідок цього договору, зв'язують не Україну та Москву, як окремі держави, а гетьмана Б. Хмельницького, що персоніфікує Україну, й царя Олексія Михайловича, що персоніфікує Московську державу. У договорі згадано, зокрема, всі верстви тодішньої людності на Україні: козацтво, шляхту, духовенство, міщан, селян чи «підданих», але всі вони разом становлять єдину державу — Військо Запорозьке, що на чолі його стоїть гетьман. Персоніфікації, як спосіб уявити абстрактні ідеї про права держави в тій чи іншій сфері державного управління, живаються всюди в договорі 1654 р. Коли, наприклад, говориться про права козаків чи шляхти самих себе судити або про права урядників міських збирати податки, то це, очевидно, тільки персоніфікація, і її не можна тлумачити за буквою договору. Про це не треба забувати при аналізі договору. Тим часом деякі автори (от як М'якотін, Нольде та почасти й М. Грушевський), аналізуючи умови договору 1654 р., виходять іноді тільки з буквального його змісту та надають деяким статтям не те значення, яке вони в дійсності мають.

Коли складався договір 1654 р., Україна була й юридично, й фактично цілком самостійна держава: юридично, бо державно-правні сто-

сунки між Україною та Польшею, сформульовані в договорах Зборівському та Білоцерківському, були внаслідок війни зірвані, Україна не визнавала над собою іншої влади, крім влади свого гетьмана, і як вільну, незалежну державу Україну трактував і московський цар; фактично Україна стала вільною ще перед зазначеними договорами. Отже, складаючи договір із Москвою, як незалежна держава, Україна ставила свої умови, що їх прийняла друга сторона в договорі — Москва. Які це були умови й які юридичні стосунки вони встановлювали між обома державами?

У жалуваній царській грамоті Б. Хмельницькому з 27 березня 1654 року гетьман і В. З. іменуються «підданими» московського царя. Це підданство означено в таких висловах: «Быть подъ нашею, ц. в-ва високою рукою по своимъ прежнимъ правамъ и привилеямъ и по всемъ статьямъ, которые писаны выше сего... и во всемъ быти въ нашей государской волѣ и послушаніи во вѣки». Нехай яке категоричне таке означення «підданства», його не можна тлумачити так, що, мовляв, Україна з'єдналася з Москвою «навіки» та втратила своє самостійне державне існування, увійшовши до Московської держави. В тексті сказано, що Україна має бути під високою рукою царя «по своимъ прежнимъ правамъ и привилеямъ и по всемъ статьямъ, которые писаны» в договорі. А ці права, привілеї та статті, як побачимо далі, зводять «підданство» тільки до номінальної протекції царя над Україною. «Документи, — зазначає Б. Нольде, — не надають особливого значення цій формулі, бо поруч неї уважливо зазначають права, які, за договором, належать цареві щодо України» (цитована праця, стор. 39).

За проектом договору, що його подали 14 березня послы Б. Хмельницького, ці права складаються тільки з права одержувати від України грошову данину у формі трибуту.

При пересправах із боярином Бутурліним у січні 1654 р. Б. Хмельницький запропонував, щоб ті побори з городів та містечок, які давніше збиралися на короля, римські кляштори (монастирі. — *Ред.*) та на панів, цар зволив збирати на себе. Таку пропозицію гетьман зробив під впливом обставин, не зваживши, очевидно, величезного значення її для України, яка залишилась би цілком без державних прибутків. Але гетьман швидко зорієнтувався й своїм послам дав зовсім інакші інструкції. При пересправах із боярами в Москві послы козацькі так формулювали умову про виплату данини цареві: «А будетъ де государъ изволить, и гетьманъ де и В. З. учнутъ государю доходъ давать съ В. З. противъ того жде, какъ собираетъ турецкой салтанъ съ Венгерской, и съ Мутьянской, и съ Волоской земли, смѣтя мѣстнымъ дѣломъ» (Акты, X, ст. 441). Що таке формулювання умови про данину належало самому Хмельницькому, це видно з цього вислову в листі до послів із 21 березня 1654 р.: «Присемъ и то не мѣшаеъ припомнить, съ какою пріязнію пословъ своихъ цесарь турецкій до Браславля, хотя бусурманинъ, до насъ присылалъ и при милости своей не только наши вольности подтвердить, но и сугубыми удовлѣти обѣщался, и никакой дани отъ насъ не требовалъ» (Акты, X, 555). Відповідно до цього у поданих послами 14 березня статтях на письмі було запропоновано таку редакцію умови про данину: «Ст. 15: Какъ по инымъ землямъ дань вдругъ отдаеца, волили бѣ есми, чтобъ цѣною вѣдомою отъ тѣхъ людей, которые твоему ц. в-ву належатъ» (X, 446). Отже, ми бачимо, що, подаючи цю статтю на затвердження цареві, Б. Хмельницький висловив бажання, щоб майбутні стосунки між Україною та Москвою були такого самого ж порядку, як стосунки між Угорщиною, Молдавією, Волощиною й турецьким султаном, себто внаслідок договору 1654 р. між Україною й Москвою мали встановитися стосунки номінального васалітету з виплатою від України Москві грошової дані — у формі трибуту. Той факт, що московські бояри не прийняли цієї форми в запропонованій редак-

ції та вибрали іншу, не змінює суті справи, бо в прийнятій редакції одноразову грошову данину було тільки замінено збиранням місцевими органами українськими доходів та передачею їх до царського скарбу через виряджених від царя людей. Зміна способу виплати данини нічого не змінила з погляду фіскальних прав України, бо фінансова адміністрація залишилася в руках українських, роль же московських агентів обмежувалася тільки перебиранням зібраної данини.

Одержання грошової данини, за проектом договору, становило всі права московського царя щодо України. Але в Москві розуміли добре, що право на данину, згідно з тодішнім міжнародним звичаєм, то — проста «фікція», а тому бояри намагалися знайти спосіб, щоб реальніше контролювати державне життя України.

Такий спосіб було знайдено і зафіксовано в договорі при ратифікації умови про закордонні зносини. Під час пересправ Б. Хмельницького з московськими послами в Переяславі обмірковувано різні військово-дипломатичні плани, що торкалися Польщі, Туреччини, Криму тощо. Гетьман висловився так: «А будетъ де вел. г-рю учинитися вѣдомо, что польскіе люди учнутъ собиратися на государевы украины, гдѣ они живутъ, чтобъ велѣль ему о томъ вѣдомо учинить. А что де у него гетмана про поляковъ и отъ крымскаго хана какихъ вѣстей будетъ, и онъ гетманъ про то государю извѣстно учинить тотчасъ». Як бачимо, мова йшла тільки про взаємну інформацію про сусідні держави та про спільні заходи до оборони, себто про такі стосунки, які звичайно бувають між державами, що склали між собою взаємно-оборонний союз. Цю ідею мало не дослівно сформулювали козацькі послы у Москві: під час перших пересправ Богдановича та Тетері 13 березня бояри розпитувалися в послів про зносини України з Кримом, Молдавією, Волоською землею, Польщею та Литвою. 14 березня послы подали на письмі проект договору, де ст. 14-ту було сформульовано так: «Послы, которые изъ вѣка изъ чужихъ земель приходятъ къ В. Запорожскому, которые къ добру бѣ были, вольно приняти, чтобъ то его ц. в-ву въ кручину не было. а чтобъ имѣло противъ сго ц. в-ва быти, должны мы его ц. в-во извѣщати». На цю статтю бояри об'явили послам такий указ: «Чтобъ гетманъ съ польскимъ королемъ и турецкимъ султаномъ не ссылался». Указ послы зрозуміли з погляду взаємних союзних обов'язків України і Москви, себто, що не слід мати зносини з цими двома ворогами-сусідами, бо й собі заважили боярам: «О томъ де ц. в-ву и гетманъ писаль, чтобъ польскимъ и литовскимъ лестнымъ ссылкамъ не вѣрять». Так розумів і тлумачив цю умову Б. Хмельницький р. 1657, коли, вже тяжко хворий, на дорікання московського посла Ф. Бутурліна, що гетьман склав договір із Ракочі та допомагав шведам проти Москви, відповів: «Ніколи не відстану я від шведського короля, з яким маю дружбу вже шість років. Шведи — люди правдиві, уміють заховати приязнь та обцянки. А великий государ учинив було надо мною та над Військом Запорозьким немилосердіє своє, замирився з поляками, бажаючи звернути їм нашу отчизну». Наведені факти показують, що з боку України питання про право чужоземних зносин було поставлено так, що обмеження його торкалися тільки зносин із ворожими обом державам країнами та були обопільні, як це звичайно буває при союзних договорах. Одностороннє обмеження чужоземних зносин було противне волі та дійсному намірові Б. Хмельницького. Тим часом, як видно з тексту указу царя на ст. 14 проекту та на ст. 5 в редакції 27 березня, цар обмежив контролем Москви пасивне право України приймати та відпускати послів, а також обмежив і активне право щодо Польщі й Туреччини («а съ турецкимъ султаномъ и съ королемъ польскимъ безъ указа ц. в-ва не ссылаться»). Але й цей обмежуючий царський указ усе-таки визнавав у принципі право України, як окремої держави, на чужоземні зносини, хоч і під певним контролем Москви. Встановлені

таким способом взаємовідносини поміж Україною й Москвою набули характеристичних ознак стосунків протегованої держави до її протектора.

Те, що цар змінив запропоновану Б. Хмельницьким умову про чужоземні зносини, привело тільки до того, що умову цю зовсім не виконувано ані в редакції, що її встановила Москва, ані навіть у редакції, запропонованій Б. Хмельницьким. Гетьман Б. Хмельницький до самої своєї смерті вільно здійснював як пасивне, так і активне право чужоземних зносин, як голова незалежної держави, цілком ігноруючи царський указ. З дипломатичних документів, що їх Виговський передав Бутурлінові перед смертю Б. Хмельницького та висланих із Тетерею до Москви в липні 1657 р., довідуємося, що Б. Хмельницький був у дипломатичних зносинах із Фрідріхом Вільгельмом, курфюрстом Бранденбурзьким, із Швецією, Угорщиною, Туреччиною, Молдавією, Волощиною, Кримом, Польщею, причому зносини провадив цілком самостійно, складав договори, не повідомляючи Москву.

Окрім контролю над міжнародним життям України, Москва бажала забезпечити собі також і військовий контроль над внутрішнім життям України, застерігаючи право тримати своїх воевод із військовими залогами в найголовніших містах України. З історії Гетьманщини відомо, яку велику роль у стосунках України з Москвою відігравали царські воеводи з військовими залогами, виряджені до різних міст. Вони тримали в своїх руках головні комунікації, втручалися у внутрішні справи держави, в боротьбу різних груп населення, дедалі зміцнювали московський вплив на Україні. Право своє мати воевод московський уряд виводив або з договору 1654 р., або ж усних пересправ, що відбулися у Переяславі та в Москві. Отож, наприклад, вирядженому р. 1657 до гетьмана окольничому Бутурлінову наказано було запитати, чому на Україні єсть воевода тільки у Києві, тимчасом як посла гетьманові р. 1654 «склали договір» у Москві, щоб воеводи були в Києві, в Чернігові, Переяславі та в Ніжині? На це Б. Хмельницький відказав, що він послам своїм не наказував, щоб воеводи були в цих містах; навпаки, під час пересправ у Переяславі було умовлено, що воевода буде тільки у Києві. В дійсності ж було так: ще року 1653 Б. Хмельницький прохав царя через посла Капусту, нехай би цар вирядив до Києва свого воеводу з 3000 війська. Під час пересправ у січні 1654 р. Бутурлін нагадав про це Хмельницькому та прохав його дати перепустку воеводі на приїзд до Києва. Хмельницький згодився, але зауважив, що коли поляки не наступатимуть, то 3000 війська вистане (вистачить. — *Ред.*). Цар призначив воеводою в Київ кн[язя] Куракіна; в наказі йому з 30.І. 1654 р., між іншим, було зазначено: «По челобитью гетмана Б. Хмельницкаго... пославъ ихъ и воеводу въ Кіевъ и съ ними велѣлъ государь бытъ въ Кіевъ ратнымъ людямъ для береженья отъ приходу поляковъ и всякихъ воинскихъ людей» (Акты, X, ст. 355). Отже, присутність воеводи в Києві виправдувалася зовсім іншими мотивами, ніж ті, що їх навів р. 1657 посол Бутурлін. У проєкті договору з 17 лютого 1654 (23 статті) нічого не було сказано про воевод у Києві чи в інших містах. Під час пересправ у Москві бояри запропонували, щоб царські воеводи були в Києві та в Чернігові, але умову цю не було внесено ані до жалуваної грамоти, ані до 11-ти статей у редакції 27 березня 1654 р.

Отже, всі права щодо України, що за договором р. 1654 належали московському цареві, обмежуються тільки фіктивним правом одержувати грошову данну та контролем над зносинами України з чужоземними державами, та й то в певних лише випадках. У цьому та ще, може, в самій назві «піддані» й полягав цілий зміст терміну «підданство», висловленого так категорично у жалуваній царській грамоті. Все, що було поза межами цього «підданства», становило сферу прав та привілеїв В. Запорозького. Сфера ця така була велика, що охоплю-

вала всі функції державної влади України. Голова держави Української та її влади — це гетьман. У договорі 1654 р. влади його зовсім не обмежено; гетьман одержує свою владу за вибором В. З. і має її доживотною (довічно. — *Ред.*). Ст. 6 проекту зазначає: «Сохрани, Боже, смерти на пана гетмана..., чтобъ Войско Запорожское само межъ себя гетмана избирало и его ц. в-ву извъщало, чтобъ то его ц. в-ву не въ кручину было, понеже тотъ давной обычай войсковой». При ратифікації цієї статті в жалуваній грамоті було сказано: «А буде судомъ Божіимъ смерть случится гетману, и мы, великій государь, поволели Войску Запорожскому обирати гетмана по прежнимъ ихъ обычаямъ, самимъ межъ себя, а кого гетмана оберуть и о томъ писать къ намъ, вел. г-рю, да тому жъ новообраному гетману на подданство и на вѣрность вѣру намъ учинити, при комъ мы, вел. г-рь, укажемъ». Як бачимо, жодного обмеження права вибрати гетьмана не було встановлено; повідомлення про особу обраного гетьмана, як і складання присяги гетьманом, — це річ цілком нормальна в межах договору 1654 р.

Як «государ», «зверхній владца і государ отчизни нашої», «зверхнійший властитель», «рейментар» (титули, надавані гетьманові в українських офіційних документах), гетьман мав повноту влади щодо внутрішніх справ України. Договір 1654 р. не тільки не обмежує владу гетьмана, а, навпаки, підтверджує та скріплює. В XVII в. ще не було потреби розподіляти функції державної влади на законодавчу, адміністративну, судову; органи державної влади, від голови держави починаючи, виконували свої функції нероздільно. Суд за цієї доби вважали за одну з найважливіших функцій влади. Тому в договорі 1654 р. ми читаємо у першій же статті такі вимоги гетьмана та В. З.: «Въ началъ изволь твое ц. в-во подтвердитъ права и вольности наши войсковыя, какъ изъ вѣковъ бывало въ Войскѣ Запорожскомъ, что своими правами суживались и вольности свои имѣли въ добрахъ и въ судахъ, чтобы ни воевода, ни бояринъ, ни стольникъ в суды войсковые не вступались, но отъ старшихъ своихъ чтобъ товариства сужены были: гдѣ трое человекъ козаковъ, тогда два третьяго должны судить». Цю останню формулу автономії суду взято мало не дослівно з проекту умов, що їх подав Б. Хмельницький польському королеві року 1649. складаючи Зборівський договір. У статті 1-й проекту було сказано: «З боку прав і вольностей наших давніх від бувших... королів польських нам наданих, яко перед тим бувало, аби де тільки козацтво наше знаходиться, щоб при трьох козаках два одного судити повинні». Зрозуміло, що цю формулу не можна вважати за означення форми суду, що існував під той час на Україні; ця формула тільки символічно означала, що В. З. цілком не залежало від Москви у сфері суду. Запроектовану гетьманом умову цар ратифікував без жодних змін. Інші, крім суду, права державної влади в царині внутрішнього управління так само означено в договорі 1654 р. і то в подібному ж символічному формулюванні. Загальну умову щодо внутрішньої автономії держави висловлено в статті 17-й так: «Прилежно просити послы наши имѣють, чтобъ привилыя е. ц. в-ва намъ на хартіяхъ писанныя съ печатьями вислыми, единъ на вольности козацкіе, а другіе на шляхецкіе, далъ, чтобъ на вѣчныя времена непоколебимо было; а когда то одержимъ, мы сами смотрѣ межъ себя имѣть будемъ: кто козакъ, тотъ будетъ вольность козацкую имѣть, а кто пашенный крестьянинъ, тотъ будетъ должность обыкную е. ц. в-ву отдавать». Цю статтю так само не можна розуміти в буквальному значенні, як це робить дехто з дослідників (наприклад, Мякотін). Вимагаючи затвердження прав, належних тогочасним станам української людності, гетьман зовсім не обставав за незмінне заховання (збереження. — *Ред.*) цих станів надалі, як він не обстоював і за тим, щоб збережено було ту примітивну форму суду, коли двоє

козаків судять третього. Вимога ця, звернена до царя, мала лиш такою символічною формулою зазначати повну внутрішню автономію України й невтручання Москви у внутрішні справи держави («мы сами смотръ меж себя имѣти будемъ»). Статтю 17-у ратифікував царів указ, і таким чином внутрішню автономію забезпечено було договором. Крім вимоги непорушності автономії, в договорі є ще статті, що, зокрема, забезпечували непорушність прав козацтва, шляхти, міської людності (ст. 2, 3, 4, 7). Всі ці статті цар прийняв і ствердив указами або жалуваними грамотами.

* * *

Отже, проаналізувавши текст актів, що з них складається договір 1654 р., та вивчивши окремі точки його на підставі відповідних документів, ми встановили формальний зміст цього договору. Але, щоб дати юридичну оцінку договору державно-політичного характеру — а договір 1654 р. саме такий і є — необхідно вяснити ще, оскільки формальний зміст договору виявився назовні, чи дав він ті наслідки, що їх сторони бажали досягти, одним словом, чи було здійснено договір фактично й якою мірою.

Вступаючи в договірні відносини з Москвою, Б. Хмельницький мав на оці: з одного боку, добути військову допомогу царя в боротьбі з Польщею, а з другого боку, закріпити за Україною права та вольності, не допустити, щоб їх порушила чи обмежила в майбутньому Москва.

Умови військового характеру загалом були здійснені: розпочата війна з Польщею, за договором, провадилася спільними силами України й Москви. Але, всупереч наміру сторін, виявленому в договорі 1654 р., війну закінчено Віленською мировою умовою 1656 р. не тільки проти бажання України, але й без участі її представників. Б. Хмельницький уважав таке поведження царя за пряме порушення договору 1654 р. Посланий року 1657 до Москви полковник Тетеря заявив там від імені Б. Хмельницького: «Онъ, гетманъ, Виленской комиссії не принялъ и былъ о томъ сумнителенъ не для того, чтооъ покою не хотѣтъ, а вести войну..., а для того, что поляки на съѣздѣ хотѣли дѣлать оманю, а та де комиссія была несправедлива, и многіе слышали отъ ляховъ смутные рѣчи, будто царское величество изволитъ ихъ (козаків) уступитъ по прежнему корунъ польской». Формально Б. Хмельницький мав повну рацію вважати, що Віленська умова порушила договір 1654 р.; тому він надалі поведився так, нібито цього договору вже не існує, і, залишаючись номінально в договірних стосунках із Москвою, в дійсності правив Україною цілком незалежно від Москви.

Щодо інших умов договору 1654 р., що були спрямовані на обмеження державної незалежності України, то вони з самого моменту, коли було договір складено, не були здійснені й залишилися мертвою буквою. Так, право чужоземних зносин, як було вже зазначено, в дійсності не було обмежене. Б. Хмельницький поведивсь, як верховний господар незалежної держави, і не тільки здійснював активне та пасивне право зносин із чужими державами, а й складав договори міжнародного характеру, не питаючи згоди Москви. В. Липинський на підставі донесення австрійського посла стверджує, що на початку 1657 року в Чигирині одночасно перебували акредитовані при гетьмані та спеціально вислані до нього послы: окрім графа Перчевича, посла австрійського, два послы шведські, два — князя Ракочі, посол турецький, татарський, три послы з Молдавії, три — з Волощини, посол польського короля й королеви, представник Литви та ще прибули московські послы. Року 1655 під Кам'янцем Б. Хмельницький підписав українсько-шведську військову конвенцію; того ж року увійшов до протипольської

козацько-балканської Ліги під протекторатом шведського короля й великого лорда Олівера Кромвеля, вступив у договір із турецьким султаном і т. ін.

Далі, всі умови договору про виплату цареві данини, як і умови про реєстрацію козацького війська та про виплату йому платні за службу, не були виконані, про що вже була мова раніше. Нарешті, не залишилися без зміни й ті умови договору, що торкалися прав та вольностей різних груп української людності: шляхти, козацтва, міщанства. Всі ці групи одержали підтвердження своїх стародавніх прав; дехто з козацької старшини одержав від царя грамоти на різні маєтки, але внутрішня еволюція держави та зміцнення гетьманської влади привели до того, що всі групи людності мусили були поступитися своїми правами на користь держави, що на чолі її стояв гетьман. Для ілюстрації поданого досить пригадати, як близькі до гетьмана старшини ховали одержані царські грамоти на маєтки або випрохували собі маєтки поза межами України, «опасаясь отъ Войска Запорожскаго». З приводу фактичного здійснення договору 1654 р. М. Грушевський висловився ще негативніше: «На погляд гетьмана й старшини, що єдино обов'язковим для себе вважали Переяславське порозуміння, цар у своїх московських указах відійшов від букви цього порозуміння, поробивши від себе різні додатки, різні «новини», і се було причиною, що Московські статті й грамота українською старшиною не були прийняті. З пізнішого бачимо, що гетьман цих статей не об'явив війську, так як не об'явив свого часу Зборівського договору».

Політичні обставини, що примусили Б. Хмельницького вступити в переговори з Москвою, змінилися, а з другого боку, умови договору, встановлені сторонами під безпосереднім впливом цих політичних обставин, уже не відповідали дійсності та не могли регулювати реальних відносин між Україною й Москвою, що склалися потім під впливом нових фактів та обставин. Тому, щоб вияснити дійсну юридичну природу договору р. 1654 та реальні взаємовідносини, що утворилися внаслідок договору, необхідно взяти на увагу не тільки буквальний зміст договору, але й ці реальні відносини, оскільки вони замінили собою нездійснені умови договору. Певне значення має також і та оцінка договору, що давали йому сторони — Україна й Москва — та їхні сусіди.

Складаючи договір із Москвою, Б. Хмельницький та його оточення не звернули особливої уваги на формулювання договірних умов; вони клали всю увагу на реальні відносини, які можуть утворитися внаслідок договору, та й часу бракувало на те, щоб виробити точніші формою та ясніші змістом умови. А крім того, Б. Хмельницький під час довгої боротьби з Польщею не вперше складав договори з сусідніми державами; досвід боротьби давав повну підставу гадати, що й у цьому випадку буде приблизно так, як було раніше в подібних випадках: себто, що на підставі договору Україна одержить військовою допомогою від Москви, заманіфестує своє цілковите політичне відокремлення від Польщі, чому Б. Хмельницький надавав особливого значення, а за це все московський цар діставатиме певну щорічну грошову данину. Певний вплив на зміст та на форму договору 1654 р. мав Зборівський договір з тією хіба відміною, що в договорі 1654 р. деякі вимоги модифіковано відповідно до зміни сторін у договорі (замість короля — московський цар) та відповідно до обставин. Виходячи з основної ідеї Зборівського договору про козацьку удільну державу, Хмельницький ставив ширші вимоги щодо самостійності цієї держави та сподівався дістати від царя більші права й вольності. Так уявляв собі Б. Хмельницький майбутні відносини до Москви, такого самого погляду тримався він і тоді, як складав договір: він допустив московського воеводу з залогою до Києва, згоден був, і сам це запропонував, повідомляти царя про свої зносини з чужими державами, іменував себе й Військо Запорозьке «вірними слугами» та «підданими» царя. Для Хмельниць-

кого договір 1654 р. був звичайним оборонно-союзним договором, у якому «турецького султана заступає цар». Як характер тієї історичної доби, так і всі фактичні та політичні обставини призвели до того, що для договору 1654 р. використано ту звичайну, всім знайому, вже кілька разів практиковану форму договору між двома державами, якої Б. Хмельницький, як і всі монархи та володарі, вживали в таких випадках, форму «протекції», як тоді висловлювалися, дужчого сусіди проти свого ворога.

Що Б. Хмельницький дивився на договір 1654 р. як на звичайний союзний договір протекції, який не мав в'язати В. З. в його стосунках до інших держав і в міжнародній політиці, видно з того, що, склавши договір, Б. Хмельницький не тільки не порвав договірних відносин із Кримом і Туреччиною, але й продовжував свою міжнародну політику та вступав у договірні відносини з іншими державами. Так, р. 1655 Б. Хмельницький вів пересправи з послом шведської королеви Данилом Калугером про союз із Швецією проти Польщі. З цим він не крився від Москви й писав цареві в листі з 2.V. 1655 р.: «Дуже покійно просимо його (посла Данила) до нас відпустити, бо ми вже чотири роки ведемо переговори з королевою про союз, щоб допомагала проти ляхів». Коли на поворотній дорозі з В. З. через Москву царський уряд затримав Данила Калугера і з ним гетьманського посла Бурляя, то, щоб оправдати цю затримку, цар у грамоті до Б. Хмельницького з 23.VI. 1655 р. писав, що чекає послів від шведського короля і хоче послати своїх великих послів, а до того часу, мовляв, «непристойно» посилати наперед гетьманового посла. А в інструкції Бутурлінові цар наказував «отговаривать» гетьмана й Виговського «всякими м'рами» і переконувати, «чтобъ они того себѣ въ оскорбленѣ не ставили, что мы посланцовъ въ Свѣю (Швецію.— *Ред.*) отпустить не указали». Отже, цар признає, що гетьман має право вислати послів, але цареві незручна така «посилка», тому вжито сили й наказано оправдатися перед гетьманом. У вересні 1655 року гетьман одержав грамоту від турецького султана, в якій султан повідомляв, що склав присягу на договорі союзу й протекції з Б. Хмельницьким, пропонує й Б. Хмельницькому з усім В. З. скласти присягу на вірність та на знак ласки своєї посилає гетьманові 6 кафтанів. Переговори з королем шведським привели до заключення в тому ж році військової конвенції. Перед шведським послом Б. Хмельницький склав присягу на вічний союз; але при цьому було умовлено, що з Москвою В. З. останеться в згоді, бо воно цінить свій союз із Москвою як корисний. Року 1656 Б. Хмельницький склав союзний договір із князем Ракочі. З другого боку, Б. Хмельницький не визнавав для себе й для В. З. жодних зобов'язань по договору 1654 р., які б могли перешкодити Українській державі поширювати державну територію чи то шляхом війни, чи шляхом добровільного приєднання. Відомо, що Б. Хмельницький щодо цього мав широко закреслені плани, особливо щодо Білої Русі, Волині й Полісся, й здійснював їх, не вважаючи на гострі конфлікти, які ці плани викликали. Він приймав шляхту й міста під свою «протекцію», вислав до Могильова, Чауса й Гомеля своїх «білоруських полковників» (Золотаренка, Нечая), взяв під свою протекцію Слуцьке князівство й родину померлого свояка свого, Радивиля, вислав на Волинь, Прип'ять, Полісся своїх намісників, прийняв присягу Пінської шляхти й м. Старого Бихова, мріяв про об'єднання українських та білоруських земель для утворення великої Українсько-Білоруської держави. В кінці свого життя Б. Хмельницький титулує себе «гетьманом з Божої милости»; в листі до Мунтянського воеводи з 18.VI. 1657 р. він писав: «Bogdanus Chmielniczki, clementia divina generalis dux exercitum Zaporoviensium»², а його підвладні іменують гетьмана «государем нашим» («як указ буде од государя нашого, е. м., пана гетьмана В. Запорозького»). Митрополит київський у листі до царя про гетьмана лише

в таких виразах: «Нынѣ нашей земли начальника и повелителя... нашего гетьмана» (Акты, X, 709).

Щодо погляду Москви на договір 1654 р., то він був різний. Документи свідчать нам, що й Москва поділяла переважний за тієї доби погляд на подібні «протекційні» договори. Яскравий доказ на це можна бачити в церемоніалі інвеститури³ гетьмана. Ввесь церемоніал було заздалегідь виготовлено в Москві, отже, без жодного впливу Хмельницького чи старшини; тим часом він нагадує традиційний церемоніал, що його виконували, коли турецький султан передавав кафтан своїм васалам. І в московському церемоніалі фігурувала передача прапора, булави, «ферезя» — кафтана, шапки. Передаючи ці речі Хмельницькому, посол Бутурлін виголосив різні промови; між іншим, передаючи булаву, він сказав: «То есть державы царскія знаменіе... тебя жалуя, тебѣ посылаеть да тою благополучно благочестивому воинству и всѣмъ людемъ начальствуеши». Такий погляд Москви був цілком природний: не так давно московські великі князі й самі були васалами під «протекцією» татарських ханів. Тому й у даному випадку московський цар із неабиякою втіхою взяв на себе роль «протектора», а царські бояри виконали відомий із практики московсько-татарських відносин церемоніал. Москва далі вважала Україну за окрему від себе державу: зносили з Україною й перед тим, як складено договір, і потім проваджено через спеціальних послів, і видав їх той таки Посольський приказ — московське міністерство закордонних справ, що взагалі завідував дипломатичними зносинами Москви з чужоземними державами. Україну відокремлював від Москви державний кордон та митні установи. Ще року 1666 московський стольник Кирило Хлопов у своїх «Памятках» писав: «А въ Малороссійскомъ государствѣ, городъ Стародубѣ». Коли Москва мала Б. Хмельницького за «підданого» царя, то в її очах це підданство було особливо й неповне. Адже тільки за Брюховецького, коли він «ударив чолом цареві всіма малороссійськими городами» і сказав, що керувати підданими личить не гетьманам, а монархам, було зазначено, що «Малая Россія переходитъ въ совершенное подданство его царскаго величества».

В інших знову випадках Москва, як свідчать документи, інакше дивилася на договір 1654 р. Вже в статейному списку боярина Бутурліна є вказівки на те, що в цей момент у представників Москви почала намічатись ідея повороту до московського царя «прародительской отторгнутой отчины, Кіева». Надається особливої ваги титулам: московський цар починає йменувати себе «Великія и Малыя Россіи самодержцемъ» та наказує виготовити нову державну печатку «з новопробылыми титлы». Великої ваги надають не тільки тому, що гетьман присягнув цареві, але й окремим словам тої присяги. Згодом багато разів покликаються на договір 1654 р., нібито він доводить підданство та злуку України з Москвою. Всякі акти чи хоч би вимоги гетьманів, спрямовані проти такої формальної оцінки договору 1654 р., Москва завжди трактувала як «зраду», порушення присяги. Виговському, наприклад, було зауважено, що він, підписавшись «вільним підданим», порушив звичай, установлений Б. Хмельницьким, який писався просто — «его ц. в-ва підданий». Загально сформулював цей погляд Петро I з властивою йому категоричністю: «Какъ всѣмъ извѣстно, со времени перваго гетмана Б. Хмельницкаго, даже до Скоропадскаго, всѣ гетманы явились измѣнниками». На договорі 1654 р. Москва ґрунтувалася й тоді, коли змінювала умови його. обмежувала права України, аж поки перевела (здійснила.— *Ред.*) повну інкорпорацію (приєднання, включення.— *Ред.*).

Певне значення для оцінки договору 1654 р. мають погляди сусідніх держав на цей договір та на міжнародне становище України після р. 1654. Польща, провадячи дипломатичні пересправи з чужими держа-

вами, трактувала Україну як самостійну державу й могутністю її лякала сусідів. Року 1656 посол короля в Криму дістав інструкцію переконати хана, що «осібна держава», яку собі робить із України Хмельницький, буде могутньою та небезпечною сусідкою Криму, а семигородського князя польські дипломати лякали тим, що Хмельницький, маючи владу над усіма руськими країнами, стане монархом, що матиме стотисячну армію; в інструкції послові Бенъовському було зазначено, що він має сказати Хмельницькому, що «той його спосіб переходу від одної до другої протекції» не забезпечить йому незалежності. Як дивилися на договір інші сусідні держави: Швеція, Пруссія, Австрія, Угорщина, Молдавія та інші, видно з факту дипломатичних зносин, що вони провадили з Хмельницьким, та з листів, договорів, посольств, якими воли з Хмельницьким обмінювалися. В листах вони іменували Б. Хмельницького приятелем, другом, часом братом і трактували його як голову незалежної держави. Шведський король Карл Август у листі до Б. Хмельницького писав 15.VII. 1656 р.: «Ми ж знали, що між вел. князем московським і народом запорозьким зайшов певний договір, але такий, що полишив свободу народові цілою й непорушною... Покладаючися на такий вільний стан ваш, ми хотіли цілком явно, за відомом навіть вел. князя московського, ввійти в листування з Вашою світлістю...». Архиепископ Парчевич, посол Фердинанда III, «з Божої ласки імператора Римського і всіх володарів християнських від сходу до заходу сонця законного, найвищого августішого голови», прибувши до Чигрина 1 березня 1657 р., в своїй промові так іменує гетьмана і В. Запорозьке: «Відкриваю це слово батьківської любові святого цісарського маєстату... перед світлою й велелітною твоєю вельможністю і перед вельможними советниками, що становлять цю славну й войовничу Республіку». Отже, чужоземні держави та монархи трактували Україну як самостійну, вільну, окрему від Москви державу, гетьмана — як самостійного господаря держави, а договір 1654 р. вважали тільки за договір союзу, миру (расет iniit), або «протекції» в тодішньому розумінні, протекції чисто номінальної, що не перешкождала вести з Україною дипломатичні зносини як із повноправним суб'єктом міжнародного права.

Офіційну московсько-російську оцінку акта 1654 р. як пакту злуки «Малой Россіи съ Великой Россіей» під скіпетром московського царя потім розвинули та обґрунтували в своїх працях московські вчені, історики й юристи. Загіпнотизовані офіційною версією та тим, що Україна, дарма що довгий час проти Москви боролася, неспроможна була від неї відбитися, російські вчені виходять із цього, наступного за договором 1654 р. факту, хоч і по-різному його тлумачать. Отож, Розенфельд у договорі 1654 року вбачає акт неповної інкорпорації України Московією; бар[он] Нольде висловився за приєднання України до Москви на основі «автономії»; акад. М. Дьяконов, а за ним акад. Попов гадають, що Україна з'єдналася з Московією на основі «реальної унії»; проф. Сергієвич має це з'єднання за «персональну унію»; проф. Коркунов і М'якотін висловлюються за те, що договір 1654 р. встановив тільки васальну залежність України від Москви. З українських учених ідею васальної залежності підтримують акад. М. Грушевський, проф. Слабченко, Л. Окиншевич. Проф. Лашенко висловився за те, що відносини між Україною та Московією за договором 1654 р. близько підходять до відносин з'єднання на основі персональної унії, але гетьман був дійсний голова незалежної держави і тільки формально визнавав «моральний авторитет» московського царя. Нарешті, В. Липинський у своїй праці «Україна на переломі» висловив оригінальний погляд на договір 1654 р. Липинський порівнює цей договір із аналогічними договорами, що їх складав Б. Хмельницький з Туреччиною та Кримом під час боротьби з Польщею; на його думку, договір 1654 р.

утворив тільки «мілітарний союз між Україною та Москвою, забезпечений протекторатом Москви».

Кожен із вищенаведених авторів, коротко чи повно, аргументує свою думку про юридичну природу договору 1654 р. та тих взаємовідносин між Україною і Москвою, що внаслідок договору утворилися. Найбільш обгрунтовані, на наш погляд, три думки: перша — що на підставі договору 1654 р. Україна сполучилася з Москвою в формі «персональної унії»; друга — протилежна — що такої сполуки династичного характеру не було, а Україна за договором стала у васальну залежність від московського царя; нарешті, третя — що Україна склала лише військовий оборонний союз із Москвою проти Польщі та прийняла протекцію московського царя.

Теорія персональної унії ґрунтується на «факті вибору» царя та на факті присяги московському цареві з його нащадками. «Україна, — пише проф. Сергієвич, — не з'єдналася з Московською державою, а тільки визнала своїм царем царя, що царював на Москві, з його нащадками. Це випадок персональної унії на основі обрання. Але з огляду на те, що обраний був московський цар із його родом, то унія повинна продовжуватися до того часу, доки продовжуватиметься рід царя Олексія Михайловича». З погляду міжнародного права під «персональною унією» розуміється таке об'єднання двох цілком самостійних, незалежних одна від одної держав, при якому ці держави об'єднуються в особі одного спільного для обох держав монарха. Крім особи монарха, ніщо не зв'язує ці держави, і як на міжнародному терені, так і у відносинах між собою об'єднані держави є самостійними суб'єктами права, а до того ще піддані одній державі не вважаються за підданих другої держави, хоч і мають спільного монарха. На підставі цього проф. Коркунов робить такє заперечення проф. Сергієвичу: «Унія передбачає передусім і безумовно єдність особи одного монарха. Особливістю ж України було те, що вона мала свого окремого правителя в особі гетьмана, який навіть користувався правом вести міжнародні зносини». Проф. Лашенко, поділяючи почасти погляд проф. Сергієвича, відкидає заперечення Коркунова прикладом унії Литви та Польщі за Вілнським договором 1401 р. «На підставі цього договору, — пише проф. Р. Лашенко, — Вітовт до своєї смерті залишився самостійним та самовладним господарем литовсько-руським, уживаючи титулу «великий князь», але zarazом за Ягайлом, королем польським, залишилася «моральна» зверхність над Литвою; тому король іменувався «supremus dux»⁴, а Вітовт — «magnus dux»⁵. Чому б Б. Хмельницький не міг de jure залишитися на Україні повновладним її правителем, визнаючи офіційно «моральний авторитет» царя московського?». Нам здається, що приклад Вітовта нічого не пояснює, бо ж спірна основна теза, чи дійсно після 1401 р. між Литвою та Польщею було встановлено з'єднання на основі персональної унії, чи, навпаки, тут була васальна залежність, а то й повна незалежність. Заразом проф. Лашенко особливо підкреслює те, що гетьман був повновладний і незалежний голова держави, виконував міжнародні функції і т. ін. Тим самим проф. Лашенко дає аргументи проти свого твердження та доводить, що між Москвою й Україною не було персональної унії, кожна держава мала свого окремого голову: царя — Москва, гетьмана — Україна. Щодо «моральної зверхності», «морального авторитету», то навряд чи правильно буде вживати цих термінів для вияснення відносин двох держав. Та й буквальный зміст цих термінів скорше говорить за повну незалежність та відокремленість однієї держави від другої, бо при будь-якому сполученні держав «моральний авторитет» одного монарха над другим тільки тоді має свій резон, коли юридично обидві держави рівні; при залежності однієї держави від другої морального авторитету не може бути, лише юридична зверхність одного монарха над другим.

З'єднані персональною унією держави на міжнародному терені виступають цілком самостійно, але, маючи одного спільного монарха, ці держави провадять міжнародні зносини ім'ям свого спільного монарха, хоч і через окремі органи управління. Цього ми не бачимо в міжнародних зносинах України та Москви: навпаки, в договорі 1654 р. підкреслено, що на Україні приймає та висилає чужоземних і своїх послів гетьман ім'ям своїм та В. Запорозького, а не ім'ям московського царя. З погляду персональної унії обмеження права чужоземних зносин, як це встановлено договором 1654 р., є нелогічне й неможливе, бо виходило б, що спільний монарх сам себе обмежував у своїх верховних функціях. Нарешті, Україна за договором 1654 р. мала платити московському цареві щорічну данину у формі трибуту. Тим часом із погляду персональної унії постанову про виплату данини лиш однією державою спільному монархові жодним способом не можна пояснити та обгрунтувати, бо вона суперечить основній ідеї персональної унії — рівноправності сполучених держав. Отже, на підставі всіх наведених тут аргументів не можна визнати правдивою оцінку договору 1654 р., як акта, що встановив персональну унію між Україною та Москвою.

Лишилося ще розглянути дві інші думки щодо юридичної природи договору 1654 р.: це — в а с а л ь н а залежність та протекторат. З погляду міжнародного права ці дві форми залежності однієї держави від другої не мають великої різниці: як васальна залежність, так і протекторат історично виявлялися в найрізноманітніших формах — від повної зовнішньої й внутрішньої незалежності до повної зовнішньої й часткової внутрішньої залежності протегованої чи васальної держави від її протектора, сюзерена. У середні віки й пізніше васальна залежність і протекторат дуже часто практикувалися в міжнародному житті, надто в формі чисто номінальної залежності, за якої залежність васальної держави обмежувалася лише вживанням певних титулів монархом-сюзереном та виплатою або й простою обіцянкою виплати грошової данини-трибуту. Така данина з погляду тогочасних міжнародних звичаїв зовсім не обмежувала суверенності держави, яка ту данину платила. Відомо, наприклад, що ціла низка держав платила данину турецькому султанові, в тому числі й Польща; царі, королі, князі приймали васальні турецькі кафтани, але це зовсім не впливало негативно на їх суверенність. Це й була та «протекція», що дуже розповсюджена була в добу договору 1654 р., та що її, як казали поляки, Б. Хмельницький так часто міняв. Дехто з авторів (акад. М. Дьяконов) висловлюється проти васальної залежності по договору 1654 р. на тій підставі, що звичайно сюзеренові присягає лише сам васал, а не населення васальної держави, на Україні ж присягало цареві й населення України. З цього приводу М. Грушевський зауважує, що інші дослідники не вважали, що вказана Дьяконовим аномалія могла суперечити концепції васальної залежності по договору 1654 р. Прф. Г. Єлінек також тієї думки, що присяга одного голови васальної держави сюзеренові не є неодмінною умовою васалітету, і наводить приклад, коли й ціла людність присягала сюзеренові. Що й при васальній залежності можлива присяга населення васальної держави, цілого чи певної частини, про це свідчить королівська інструкція шведському послові Велінгтонові з р. 1656, в якій, між іншим, стоїть: «Коли Хмельницький захоче, щоб його васальне володіння було ділчим, треба, щоб він зложив послушенство королеві й прийняв свій лен, як курфюрст Бранденбурзький і герцог Курляндський складали королеві польському. Потім усякий раз за наказом королівським, щоб готов був ствердити своє послушенство присягою королеві й наслідникам шведської корони, і то не тільки своєю, але й присягою виборних уповноважених людей від повітів... і платив дань».

Прикладаючи всі вищенаведені пояснення до договору 1654 р.,

можемо зробити такий висновок. Відносини між Україною та Московією а буквальним змістом договору 1654 р. дуже близько підходять до відносин номінальної васальної залежності чи протекторату. Ставши сюзереном-протектором України, цар мав істувати від України певну грошову данину та мав дати їй мілітарну опіку проти Польщі. Справді, всі історичні дані цілком ясно свідчать, що Б. Хмельницький дивився на договір із царем московським як на зичайний, добре знайомий йому договір «протекції», які він раніше е раз уже складав, як на тимчасовий військовий союз двох держав, котрих Україна, слабша й загрожена в своїм існуванні, згодилася піддатися під протекцію» московського царя, під «царську високу опіку», платити цареві данину та одержати допомогу військом проти Польщі. Через те що фактично Україна, коли складала договір, була алеко слабша сторона, аніж Москва, цей військовий союз набрав знак васалітету-протекціїч Хоч і формально, але текст деяких статей договору, навіть в інтерпретації Хмельницького та його послів, істить ознаки васальної залежності України від Москви, як, наприклад, обмеження права зноситися з чужими державами, виплати данини, яка е характеристичною ознакою васальних відносин. Але фактично така залежність, як було вже зазначено, виявлялася дуже мало й дуже рідко, і то скорше у вимогах Москви, ніж у добровільних актах Б. Хмельницького. В дальші по складенню договору з царем, надто в останній рік життя Хмельницького, в міру посилення державної могутності України ця залежність стала чисто номінальною: цар московський іменувався царем «Малыя Россиа», як і султан турецький іменувався сувереном багатьох держав-васалів, але це була лише буква без реального змісту, бо в дійсності Україна була цілком незалежна від Москви держава. Той «моральний авторитет», чи «моральна зверхність», що, як гадає проф. Лещенко, знавав Хмельницький, уявляли не що інше, як номінальну васальну залежність від Москви, яку *de jure* встановив договір 1654 р., але яка *de facto* зовсім не існувала.

Підготовка тексту до друку та примітки В. А. Смоля і В. М. Рички

(Далі буде)

Примітки

Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1993.— № 4—6.

рибут — натуральний і грошовий податок з населення.

Bogdanus Chmielniczki, clementia divina generalis dux exercitum Zaporoviensium — Богдан Хмельницький, божею ласкою гетьман Війська Запорозького.

инвеститура (лат. *investitura*, від *investio* — одягаю, наділяю) — за середньовіччя в Європі юридичний акт передачі права власності, супроводжуваний рядом символічних обрядів, а також церемонія введення васала у володіння земельним феодалом.

Supremus dux — вищий полководець (вождь).

Magnus dux — великий полководець.

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ І ГОЛОД НА УКРАЇНІ (1929—1933 рр.).

ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ І МАТЕРІАЛІВ.

К.: *Наук. думка.*— 1992.— 736 с.

Вітчизняне джерелознавство драматичної історії українського села в 20—30-х рр. поповнилося ґрунтовним виданням, у підготовці якого брали участь науковці й співробітники Інституту історії України АН України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), відповідальний редактор С. В. Кульчицький, укладачі Г. М. Михайленко, Є. П. Шаталіна. Рецензована праця є суттєвим внеском у ліквідацію однієї з найбільших «білих плям» нашого минулого — страхітливого голоду-геноциду 1932—1933 рр.

Збірник має кілька характерних особливостей. По-перше, до нього включені документи в основному однієї архівної установи. Може здатися, що для такої глобальної теми і за умов її тривалого замовчування використання документів одного архіву замало. Проте автори видання переконливо довели, що ресурси ретроспективної інформації з цієї болючої проблеми досить значні. До того ж слід мати на увазі, що ЦДАВО — найбільше в Україні архівосховище, яке зберігає документи вищих органів влади й управління.

По-друге, науковці та укладачі збірника свідомо і, на наш погляд, цілком обґрунтовано розширили його хронологічні рамки, включивши й матеріали часів колективізації. Саме документи про примусову організацію колгоспів, масове «розкуркулення», руйнування одвічного укладу села, підлив продуктивних сил сільськогосподарського виробництва дають уяву про справжнє соціально-економічне підґрунтя голодомору.

Склад, характер та зміст матеріалів збірника визначалися насамперед профілем архіву, в якому зберігаються документи Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, Ради Народних Комісарів, Народного комісаріату земельних справ, Укрколгоспцентру, окружних виконкомів рад, інформаційні матеріали місцевих органів влади тощо.

За видовою ознакою документи поділяються на кілька груп. Найбільша з них, яка становить третину вміщених матеріалів, являє собою заяви, листи, скарги, запити селян-колгоспників, одноосібників, «розкуркулених», голів колгоспів, сільського активу до ВУЦВК й інших органів влади. Це свідчення зворотної реакції українського села на примусову колективізацію, масове насилля, «розселення». У документах поєднуються надія і зневіра у радянську владу, прохання про допомогу та стихійний протест проти голодомору.

В листах, як у дзеркалі, відбиваються трагічні події, пов'язані з колективізацією, хлібозаготівлями, голодом. Селяни протестували проти насильницького залучення до колгоспів, свавільних штрафів за невиконання планів хлібозаготівель, необґрунтованого розкурчулення, виселення «у віддалені місцевості Союзу», грубого адміністрування низових ланок влади, самоуправства сільського активу тощо. Цілком закономірно, що домінуючою темою селянських скарг у 1932—1933 рр. було вилучення продовольства, голодування, масова смертність. Значна частина з них стосується трагічного становища дітей.

Переважна більшість листів адресована до ВУЦВК, його голови Тетровського. Вміщені в збірнику документи дають можливість слідкувати реакцію на ці численні звернення. Вона була формальною й фактично безсилою. Працівники приймальної голови ВУЦВК силали ці документи на місяць. Звіди йшли теж формальні, нею напівправдиві відповіді. Навіть безпосередні втручання «всесоюзна старости» не могли змінити трагічного становища українського селянства, хоча президія ВУЦВК та РНК УСРР і вживали «рішучих» заходів, як, приміром, пункт їх постанови від 20 червня 2 р.: «Забезпечити щонайшвидше й рішуче реагування на кожну скаргу, скаргу робітників, колгоспників, бідняків та середняків, одноосібників і трудящих загалом, на дописи робселькорів і матеріали препро випадки ламання революційної законності, перекручування попки партії й уряду, печуйне, бюрократичне ставлення до трудящих, ілюструючи винних у цьому до суду».

Друга тематична група документів включає різноманітні матеріали про здійснення на Україні політичних директив союзного керівництва щодо селянства та аграрної галузі в цілому. Найбільш повно представлена діяльність Наркомату земельних справ УСРР і Укрколцентру. Вони містять фактичний матеріал, статистичні дані про колективізацію, «розкуркулення», виселення селян, вихід їх з армії, загибель урожаю, нищення худоби, розпад колгоспів тощо. Ці ж тематичної групи належать й звіти окрвиконкомів до ЦВК про хід колективізації, економічне становище та політичний тріт селянства, здійснення «наступу на куркуля» тощо. Ці матеріали дають досить повну картину щодо засобів і методів колективізації, певних особливостей її у різних регіонах України й підриву дуктивних сил села.

Документи низових ланок влади представлені звітами та повідомленнями райвиконкомів, відповідями сільських Рад на постанови вищих державних органів і скарги громадян. Характерною ознакою цієї категорії матеріалів є насиченість конкретними фактами щодо становища на місцях, долі окремих селян, їх сімей.

Наскрізною сюжетною лінією збірника є «великий терор». Його умовитальні підтвердження знаходимо у відомих виступах та статистичних матеріалах, включених до книги, рішеннях союзного ЦВК й урядових актах, наприклад, як сумнозвісна постанова про «п'ять колосків». Документи вищого партійно-державного керівництва УСРР про засудження репресій, посилення хлібозаготівель, занесення колгоспів «чорну дошку» розкривають механізм реалізації політичної лінії, впроваджені на розорення села, зіштовхування його в жерло пекельного голодомору.

До видання ввійшли і документи, які показують «включення» громадян прокуратури та суду в здійснення репресивних заходів щодо селянства України. Найбільш характерними є вироби місцевих судових органів про «розкуркулення», конфіскацію майна, висилку чи ув'язнення громадян. По збірнику розсіпані свідчення численних перебіжчиків, вживань владою, самоуправства керівників колгоспів, сільрад, комсомолів.

До книги ввійшли документи й про опір українського селянства політиці колективізації, насадуванню колгоспів, насильницьких хлібозаготівель тощо. Безперечно, в умовах сталінського тоталітаризму опір мав пасивний, нерідко інстинктивно-охоронний характер. Являвся він у виході з колгоспів, приховуванні врожаю, нищенні худоби, негідкоренні місцевій владі тощо. З боку голів сільгоспартій, колгоспного активу, керівників районної ланки це могло бути виступом до людей, не досить ревне виконання директив вищих органів. Багато з них були репресовані, розділили гірку долю селян. Наводяться матеріали про запізнілі кволі спроби уря-

дових структур, деяких органів влади ліквідувати перегини та зловживання на місцях, запобігти голоду, допомогти потерпілим, особливо дітям.

Поза сумнівом збірник буде гідно оцінений дослідниками, краєзнавцями, всіма, хто цікавиться цією трагічною сторінкою нашої історії. Разом з тим слід висловити й деякі міркування з приводу цього видання. На наш погляд, значний обсяг книги (60 др. арк.), а також складність та багатоаспектність проблеми, динаміка подій того п'ятиріччя, широка різновидність документального матеріалу вимагали іншої внутрішньої структури, а саме — тематично-хронологічної.

У виданні недостатньо представлені рішення РНК УСРР (нерідко спільні з ЦК КП(б)У), прийняті на виконання директив союзного центру. Не використані й виступи голови уряду, інших вищих посадових осіб республіки. Ці документи і матеріали визначально впливали на здійснення політичної лінії щодо українського селянства.

Певні недоліки зустрічаються й у археографічній обробці текстів. Зокрема, це стосується заголовків, в яких не уніфіковано скорочення. Наприклад, вживаються одночасно слова «Наркомземсправ, Наркомзем, НКЗС».

Звичайно, не з вини упорядників цей документальний збірник вийшов із запізненням і разом з тим вчасно, до круглої та сумної дати. Саме шість десятиліть тому на рубежі 1932—1933 рр. голод-геноцид на Україні сягнув апогею, поглинаючи мільйони людських життів.

Отже, нехай ця книга стане ще одним кроком у намаганні сучасників сказати всю правду про народну трагедію.

Р. Я. ПИРИГ (Київ)

В. І. Юрчук (Київ), В. Д. Яремчук (Київ)

Наукова конференція «Українська державність: історія і сучасність»

Епохальною подією в житті українського народу стало прийняття з січні 1918 р. Українською Народною Республікою IV Універсалу, за яким Україна проголошувалась самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою.

Тому варто вітати ініціативу науковців Інституту національних відносин і політології АН України, Інституту держави і права АН України та Інституту підвищення кваліфікації викладачів вищої школи при Київському університеті ім. Т. Шевченка, які вирішили в дні вшанування 75-ї річниці проголошення IV Універсалу провести наукову конференцію на тему «Українська державність: історія і сучасність» (21—22 січня 1993 р.). Про великий інтерес, який викликала ця наукова конференція серед істориків і політологів, економістів і юристів, філософів і соціологів, свідчить той факт, що в її роботі взяло участь понад 250 науковців, громадських діячів. Велику допомогу у підготовці проведення конференції надали провідні фахівці Інституту історії України АН України.

На конференції, відкритій головою Оргкомітету, членом-кореспондентом, академіком-секретарем відділення історії, філософії і права АН України І. Ф. Курасом, було заслухано і обговорено 8 доповідей на пленарних засіданнях і понад 100 виступів на 5 секціях.

В першій доповіді на пленарному засіданні «Українська державність і проблеми формування демократичної культури» віце-прем'єр-міністр, академік АН України М. Г. Жулинський наголосив на важливості аналізу IV Універсалу УНР, як і інших набутків тогочасного конституювання прав українського народу для формування демократичного суспільства, який передбачає і вироблення певного типу рівня політичної культури. Цей тип культури тільки починав зародкуватись наприкінці XIX — початку XX століття. Це по суті багато чому було пов'язано з формуванням української духовної еліти, української інтелігенції, а також тих демократичних політичних партій і рухів, які по суті підготували утворення Української Народної республіки, появу I, II, III і IV Універсалів. Доповідач відмітив, що зовні для демократії — знайти форми і методи втілення влади за допомогою парламентських установ. Ці механізми функціонування демократичних інститутів, які для нас дуже важливі в нинішній надто складний час історії — безперечно багато в чому переживаються з тими акціями, з вибором парламентських форм втілення демократії, які створила Українська Народна Республіка.

Досить важко нам встановити і ідентифікувати, як зазначив в доповіді «Українська державність: ідея, традиції і шляхи історичного розвитку» член-кореспондент АН України В. А. С мол і й, коли сформувався український етнос, де його коріння. Це питання дискутується — скільки істориків — стільки ж і поглядів. Доповідач зупинився з неоднозначній оцінці ролі козацтва у становленні української державності. Мається на увазі окреслення при аналізі зазначеної проблеми двох аспектів: 1. Позитивна роль низового козацтва у державо-

творчому процесі часів Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.; і 2. Негативна, за словами В. А. Смолія. Його роль в добу Руїни.

У доповіді доктора історичних наук, професора В. Ф. Солдатенка «Соціально-політичні альтернативи революційної доби і проблема української державності» наголошувалося, що суспільному життю завжди властива альтернативність, поліваріантність перспектив розв'язання назрілих проблем. Для справжньої оцінки державотворчих процесів в Україні 1917—1920 рр., на думку доповідача, надзвичайно важливо залишити безплідні з наукової точки зору спроби з'ясування проблеми за допомогою виробленої в історіографії і раніше беззастережно вживаної загальноросійської схеми. Водночас не варто скидати з рахунку і об'єктивної дії загальних чинників, абсолютизувати особливості їхнього прояву, гіперболізувати національну специфіку. Лише за таких підходів, думається, є підстави розраховувати на більш адекватне розуміння минулого, усвідомлення, чому таким звинистим і зтяжним виявився шлях до торжества української державності.

Як зазначив у своїй доповіді «Загальнонаціональні та регіональні державотворчі інтереси» член-кореспондент АН України І. Ф. Кураєв, в процесі сучасного державотворення виникає чимало кардинальних питань, зокрема, якою має бути Україна: парламентською чи президентською республікою, унітарною чи федеративною державою. Доповідач проаналізував аргументи, які обстоюють прибічники ідеї федералізму та їх опоненти. В той же час наголосив, що механічне запозичення західноєвропейських схем, а також ідеї «регіоналізму», що набули певного поширення в політичній, науковій думці, а саме вони є основою федералізму — некоректне і некорисне з наукової і практичної точки зору. Своєрідність ситуації в Україні полягає в тому, що розгортаються два паралельні потоки — становлення державності і дальша консолідація української нації як багатоетнічної, полікультурної спільності. Це дуже складний процес, оскільки він відбувається в багатонаціональному середовищі, яке об'єднує 110 національностей і етнічних груп. Українська держава тільки для етнічних українців — безумовно, ні. Українська держава для всіх громадян України — так! Лише ідучи таким шляхом, ми утримаємось над прірвою етнічних конфліктів і міжнародних чвар.

Доповідь академіка АН України Я. Д. Ісаєвича «Про історіографію ідеї генези української державності» торкалася різних підходів до згаданої проблеми. В ній проаналізовані недоліки попередніх заідеологізованих схем, за якими Україна була позбавлена власної самостійності. Зроблено висновок, що українська державна традиція спирається на багатовічний досвід, яким ми маємо керуватися сьогодні.

У доповіді доктора юридичних наук, професора В. Ф. Погорілка «Правові основи державного суверенітету України» виділялися два елементи цієї теми: національно-правові (внутрішні), а також міжнародно-правові, які, базуючись на існуючих юридичних нормах, мають стати гарантом української державності. Це особливо актуально нині, коли нам нав'язують ззовні такий міжнародно-правовий договір, яким є Проект Статуту країн СНД, що у представленому вигляді веде до відродження минулої тоталітарної імперії.

Актуальні проблеми прозвучали і в доповіді Голови Конституційного суду України, доктора юридичних наук, професора Л. П. Юзькова «Конституційне моделювання майбутнього Української держави». Доповідач наголосив на питаннях підготовки нової Конституції, підкреслив, що це досить тривалий і копіткий процес. Адже кожне важливе рішення вимагає створення десятків нових нормативних актів з різних галузей життя. Це в свою чергу стосується і регіо-

нальних проблем України, в тому числі Республіки Крим. Для успішного розв'язання цих питань необхідно глибоко вивчати досвід світового товариства, забуті сторінки історії українського народу, ті звичні і самобутні державні форми, які вже існували у нас. Юристам і історикам належить ще плідно попрацювати над підготовкою сучасного наукового матеріалу для державної розбудови України.

Член-кореспондент АН України П. С. Сохань у доповіді «Деякі проблеми джерельної спадщини з історії української державності» проаналізував деякі позитивні зрушення на цій царині, зроблені, зокрема, в Інституті української археології АН України. Останнім часом видані нові збірники документів, монографії з проблем української державності. Це вкрай необхідно для більш глибокого усвідомлення значимості нашої історії в контексті світової цивілізації, а також і тому, що є ряд науковців, опонентів з-за кордону, які не тільки висловлюють подив і протест щодо самого поняття «Українська держава», а й прагнуть довести, що цього ніколи не було, а українська нація не існує, вона складає лише одну з етнічних російських груп. Через це необхідно об'єднати зусилля академічних і навчальних установ для розробки і широкої популяризації матеріалів з українського етносу і національної державності.

З науковими повідомленнями виступили на секціях науковці з академічних та навчальних закладів Києва, Харкова, Львова, Одеси, Донецька, Чернівців, Миколаєва, Тернополя, Рівного та ін. міст України. Переважна більшість виступаючих базувалась на раніше недоступних документах, вводились до наукового обігу у свій час замовчувані прізвиська сподвижників українського національно-визвольного руху. Хоча конференція і не ставила завдання проаналізувати весь історичний процес державотворення в Україні, все ж виступаючі розширили обрій цієї проблеми і, починаючи від її витоків з часів Київської Русі, пройшли по всьому тисячолітньому шляху становлення, розвитку і наполегливої боротьби за українську державу.

Ідея української окремішності стала предметом обговорення на першій секції конференції — «Концепція української державності та боротьба за її здійснення в XVII—XX століттях». Кандидат історичних наук Н. В. Шевченко на основі врахування останніх досліджень доводила правильність новітнього тлумачення характеру Великого Князівства Литовського, яке було дійсно литовсько-слов'янським державним об'єднанням і успадкувало політичні, культурні, державні традиції Києва, Галича і Львова. Адже тоді українські землі мали свою автономію, литовські власті не порушували традицій в політико-адміністративному устрої України. Київський князь до 70-х рр. XV ст. користувався законодавчою, адміністративною, фінансово-господарською самостійністю, включаючи право карбувати власну монету і вести зовнішню політику.

У центрі уваги дослідників перебували проблеми державного будівництва в роки Визвольної війни українського народу в 1648—1654 рр. та гетьманських часів, коли Україна мала всі риси, притаманні на той час будь-якій державі, була суб'єктом міжнародного права, мала дипломатичні зв'язки з багатьма країнами, забезпечувала суверенітет у внутрішніх справах, зберігала незалежність судової системи, податкової і військової політики. У союз з Московією вступила вона на правах рівної держави, але російський царизм крок за кроком душив демократичні права українського народу, поставивши його в умови небувалого національного і соціального гніту. Цій науковій проблемі присвятили на секції свої повідомлення В. Г. Сарбей, Р. М. Чередарук, О. К. Струкевич, Д. Ю. Коржов, Т. Г. Андрус'як, М. В. Томенко.

Розвиток капіталізму в Росії, загострення класових протиріч спричинили створення різноманітних політичних партій в імперії,

зокрема в Україні. Це стало предметом роботи другої секції «Питання державності в програмах і практиці політичних партій і рухів України в перші десятиліття ХХ століття». Незважаючи на дуже різноманітну політичну палітру, вони ставили перед собою одне з основних завдань — відродження української нації і держави чи у формі автономії у федеративній державі, чи як штату Росії, чи повної незалежності. Так, в програмі Української партії самостійників-соціалістів зазначалось: «В справі державній партія стоїть на ґрунті повної незалежності Української Народної Республіки». Програма передбачала, що головною законодавчою владою в Україні мав бути парламент, а головною виконавчою — Президент Республіки і Рада Міністрів. Діяльність політичних партій і рухів перших десятиліть ХХ століття справляла великий вплив на відродження національної самосвідомості, розвиток ідеї української державності, але в радянську добу вони були приречені на забуття. Допущена несправедливість, як зазначали виступаючі на секції (Ю. А. Левенець, О. П. Сарнацький, Є. В. Перегуда, С. О. Телешун та ін.), повільно виправляється і досі.

Активно проходила робота третьої секції по проблемі «Сутність і форми державності доби української революції 1917—1920 рр.» Науковці висловили багато думок, зокрема про державотворчу роботу того часу, про міждержавні відносини Центральної Ради, військове будівництво, діяльність політичних партій (І. Л. Гошуляк, Р. Я. Пиріг, Н. М. Якупов, Л. В. Зінкевич, Я. Й. Малік, Л. В. Цубов та ін.). Як наголошували промовці, суспільно-політичні події в революційну добу розвивались в Україні як об'єктивний історичний процес, який мав свої власні тенденції, перспективи й кінцеву мету — створення української державності. Це виявилось у діяльності Центральної Ради, проголошенні нею Української Народної Республіки, виникненні Української гетьманської держави, а згодом Директорії, яка проголосила злуку всіх українських земель в єдину Українську державу.

На засіданні четвертої секції «Уроки розвитку України 20—80-х рр.» особливий інтерес викликав виступ професора Київського університету Ю. А. Горбаня «До питання про українську державність в 20-ті рр.» Він закликав до зваженості і відповідальності дослідників в своїй аналітичній діяльності, над якими нерідко тяжіють політичні пристрасті сьогодення. І дійсно, одні ідеалізують державу періоду 1917—1920 рр., повністю заперечують радянську державність в наступний період, інші — навпаки. Категоричність тверджень як одних, так і інших не завжди узгоджується з об'єктивними фактами.

Підбиваючи підсумок виступам та дискусіям, керівник секції доктор філософських наук О. М. Мироненко зазначив, що, на його думку, українська радянська історична наука пройшла три періоди розвитку:

— перший, до початку 30-х років, тобто за життя М. Грушевського та його однодумців. Це період автономної історії;

— другий (30-ті — перша половина 80-х рр.) — це період інституціалізованої історії, тобто такої, яка офіційно нав'язувалась, переписувалась із врахуванням політичних обставин, обумовлювалася кадровими змінами в центральних керівних органах;

— третій (з кінця 80-х рр.) — це період контрїсторії як хворобливої реакції на тривале панування інституціалізованої історії. На жаль, багато з контрїсториків нині опинилось в емоційному полоні, розглядаючи недалеке минуле крізь призму душевної нерівноваги і навіть злостування. Таким працям характерні однобічність і юнацький максималізм.

На п'ятій секції «Проблеми розбудови Української держави на сучасному етапі» знову ж таки наголошувалося на необхідності більш глибокого використання досвіду державотворчого процесу наших

предків, починаючи від княжих часів, що має не лише місцеве, а й світове значення (Я. С. Калакура). В той же час підкреслювалася важливість зважено підходити до сьогоденних практичних кроків, не забуваючи про пріоритет національного інтересу над національною ідеєю (Ю. І. Римаренко).

Полемічний і водночас конструктивний характер мали виступи О. А. Спіріна, П. П. Панченка, С. П. Семенюка, О. І. Ткача, І. М. Смоляка, В. Д. Яремчука та інших науковців, в яких аналізувалися діяльність державних установ України різних ступенів у галузі розв'язання політичних і економічних питань, проблем науки і культури, освіти, інформаційного забезпечення розвитку української держави.

Окремі виступи були присвячені аналізу програмних документів сучасних політичних партій і громадських об'єднань з питань національно-державного і економічного будівництва (А. Ф. Мінгазутдінов, М. М. Хоменко, В. О. Швед).

На конференції висловлювалися пропозиції уважно і оперативно проаналізувати її матеріали і подати свої висновки до відповідних державних інституцій щодо їх практичної реалізації.

А. В. Санцевич (Київ)

Зустріч авторів матеріалів до підручника «Історія України» з учителями та учнями Києва

У викладанні та вивченні історії України в школі значні труднощі викликає складний і неоднозначний період від революції 1917 р. до сьогодення. Науковці Інституту історії України АН України М. В. Коваль, С. В. Кульчицький, Ю. О. Курносів у зв'язку з цим підготували книжку матеріалів до підручника для 10—11-х класів «Історія України» (К.: Радуга. 1992.— 511 с.), в якій у систематизованому вигляді викладаються події й процеси згаданого періоду на основі останніх здобутків української історичної науки.

Чимало запитань, зауважень, побажань, претензій виникає у шкільної громадськості після виходу у світ цієї книжки та використання її у навчально-виховному процесі. Тому секція історії Малої академії наук у Києві влаштувала 25 листопада 1992 р. свого роду «круглий стіл» авторів посібника докторів історичних наук, професорів М. В. Ковалю і С. В. Кульчицького з учителями та учнями міста. Найактивнішу участь у цьому заході взяли учні 1-го українського гуманітарного ліцею при Київському університеті, середніх шкіл № 17, 262, ряд учителів та ін.

С. В. Кульчицький спинився на загальних засадах складання посібника. Авторі намагалися перебороти однобічність й обмеженість характерного для минулих часів підходу до історичної дійсності, вип'ячування досягнень радянської влади, замовчування чи викривлене висвітлення діяльності інших політичних сил. Це особливо стосується періоду революції 1917 р. та громадянської війни. Значно розширено матеріал про історію Центральної Ради, Української держави Павла Скоропадського, Директорії. В окремому розділі зважено висвітлюється здійснення нової економічної політики в Україні (1921—1928 рр.). Соціально-економічні та політичні перетворення дальшого періоду розглядаються як жорсткий експеримент під гаслами побудови соціалізму в умовах тоталітарного ладу.

У зв'язку з виділенням теми «Україна в період другої світової війни (1939—1945 рр.)» в аудиторії виникло чимало запитань, на які докладно відповідав М. В. Коваль. Він пояснив причину розширення періоду в порівнянні з роками Великої Вітчизняної війни. Саме з першими роками другої світової війни пов'язується входження Західної України, Північної Буковини та Придунайських земель до складу нашої республіки. Певний відгомін в Україні дістали й події радянсько-фінської війни 1939—1940 рр. Учнів ліцею особливо цікавили місце і роль УПА в історії України. М. В. Коваль наголосив на необхідності зваженого підходу до цього питання без його ідеалізації та упередженості. Зокрема, не можна забувати про жорстокі дії служби безпеки УПА, з одного боку, і беріївської держбезпеки — з другого. Він відзначив викривлення в попередній період у висвітленні боротьби підпілля та партизанського руху. Крім радянських партизанів, УПА, слід показувати і дії в Україні польських підпільних військових формувань «Армії Крайової», «Армії Людової», протистояння усіх цих озброєних угруповань.

Учителі й учні, які виступали, відзначали складність викладу книги, занадту його академічність. Висувалися пропозиції ілюструвати книгу, включити до неї найважливіші історичні документи, карти.

Відповідаючи на запитання учителів і учнів, автори дякували їм за слухні зауваження та поради, обіцяли врахувати їх при дальшій роботі над книгою. Вони мали намір значно скоротити фактичний матеріал, полегшити виклад, посилити висновки й узагальнення. В нашому інституті підготовлено шкільний атлас з історії України. Черга за видавництвом і друкарнею, які мають випустити його в світ. Водночас закінчується робота у видавництві «Освіта» над стабільним підручником з історії України для середньої школи.

Обговорення згаданої праці на засіданні секції історії МАН показало, який великий інтерес виявляють учителі й учні до вивчення історії України, до вдосконалення та поглиблення цього процесу. Відзначалося і непересічне значення у цій складній роботі виданих матеріалів М. В. Ковалю, С. В. Кульчицького, Ю. О. Курносова («Історія України»), незважаючи на їх певні недоліки та прогалини. Цей захід поклав добрий початок. Слід і надалі активно обговорювати з шкільною громадськістю й інші підручники та посібники з історії України.

І. Г. Пащук (Рівне)

Друга регіональна науково-теоретична конференція «Велика Волинь: минуле і сучасне»

За ініціативою Рівненського краєзнавчого товариства Всеукраїнської спілки краєзнавців спільно з обласним відділенням Українського фонду культури, управлінням культури Рівненської обласної держадміністрації та Рівненською крайовою організацією Народного Руху України 18—20 грудня 1992 р. проведено другу регіональну науково-теоретичну конференцію «Велика Волинь: минуле і сучасне».

Учасників конференції привітали начальник управління культури Ю. М. Нікольченко, член Спілки письменників України поет Олександр Богачук, головний спеціаліст з питань культури Рівненської міської управи М. В. Федоришин. Були вручені премії «За відродження Волині» (встановлені обласним відділенням Українського фонду культури) голові острозького науково-краєзнавчого

товариства «Спадщина», одному з найстаріших краєзнавців П. З. Андрухову та вчителю-методисту Рівненської середньої школи № 13 І. Л. Мізюк за вивчення і популяризацію історії та культури Волинського краю.

На пленарному засіданні з науковими доповідями виступили: д-р іст. наук, проф. Дніпропетровського університету М. П. Ковальський — «Проблеми джерелознавства історії Волині доби середньовіччя та початку нового часу (XV—XVIII ст.)», аспірант Інституту історії України АН України, викладач Луцького педагогічного інституту ім. Лесі Українки І. І. Меткалик — «Поліська Січ»: традиції збройної боротьби», д-р мистецтвозн., викладач Львівського Інституту прикладного та декоративного мистецтва Ю. П. Лащук — «Українське народне мистецтво у світі», канд. філолог. наук, проректор Рівненського інституту культури С. І. Шевчук — «Фольклорно-етнографічні скарби Волинського Полісся у фондах Рівненського обласного державного архіву», директор акціонерного краєзнавчого підприємства «Остріг» А. О. Хведась — «До історії знищення музейних пам'яток у західних областях України в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1944 рр.», канд. іст. наук, провідний спеціаліст Рівненського краєзнавчого музею Г. В. Бухало — «Деякі проблеми вивчення теми визвольних змагань на Рівненщині у 1917—1920 рр.».

На двох секційних засіданнях (з історичних проблем Волинського краю та проблем культурних традицій Волині) зацікавлено й живо обговорювалися доповіді і повідомлення, що порушували багато актуальних питань поглибленого і всебічного правдивого висвітлення минулого регіону, які мають першочергове значення у наш час національно-культурного відродження. Серед багатьох виступів учасників конференції широкий резонанс мали доповіді канд. географ. наук, голови Житомирського обласного товариства дослідників Волині М. Ю. Костриці — «Роль «Товариства дослідників Волині» у розвитку краєзнавчих студій на початку ХХ ст.», викладача Рівненського педагогічного Інституту І. В. Захарчук — «Волинські легенди у записках А. Демодовгопільського на сторінках газети «Волинь» у 1941—1944 рр.», київського археолога і краєзнавця А. П. Савчука — «Вивчення свідерської культури в Рівненській області», канд. іст. наук, доцента Рівненського Інституту культури В. Й. Сидорука — «Боротьба уряду УНР за національно-культурне відродження Холмщини і Підляшшя», викладача цього ж вузу Г. С. Дем'янчука — «Так звані «куркульські» повстання у 1919 р.», наукових працівників Острівського державного Історико-культурного заповідника О. В. Гладуменка — «Остріг Агатангела Кримського», М. В. Манька — «Міжнаціональні та міжконфесійні стосунки пореформеної Волині на сторінках «Волинських єпархіяльних ведомостей», О. І. Рачківського — «Вшанування традицій і пам'яті Івана Федорова в Острозі в ХІХ—ХХ ст.», доц. Рівненського педагогічного Інституту Т. М. Півкольченко — «Про знахідки фольклорно-етнографічних експедицій на Волинському Поліссі», асистента Українського Інституту інженерів водного господарства В. М. Грома — «Адам Кисіль як посередник між Польщею і Україною (на матеріалах зарубіжних досліджень)», студента Рівненського Інституту культури Р. Р. Краплича — «Звідки бере початок рід князів Острозьких?».

Учасники конференції прийняли конкретні рекомендації для дальшої консолідації наукових та краєзнавчих пошуків щодо правдивого висвітлення історії свого краю, про підготовку і видання різної довідкової і бібліографічної літератури на основі нових архівних джерел.

Вирішено третю регіональну конференцію провести у Житомирі в 1993 р.

О. Р. Давлетов (Запоріжжя)

Традиційні читання пам'яті академіка Д. І. Яворницького

2 грудня вперше в історії Запорізького державного університету відбулися традиційні для регіону Придніпров'я читання пам'яті академіка Д. І. Яворницького на базі кафедри всесвітньої історії. В них взяли участь науковці вузів і культурних установ Дніпропетровська та Запоріжжя, співробітники наукової лабораторії «Іноземна історіографія історії запорозького козацтва».

Читання відкрив д-р істор. наук, проф. Ю. Є. Івонін (Запоріжжя), який торкнувся різних аспектів долі академіка Д. І. Яворницького, міфів і легенд, що протягом тривалого часу нагромаджувались навколо нього, проблем щодо наукової спадщини видатного вченого.

Діяльності Д. І. Яворницького у Петербурзі присвятили свою доповідь канд. істор. наук С. В. Абросімова (Дніпропетровськ), д-р істор. наук, проф. М. П. Ковальський (Дніпропетровськ). В ній було ґрунтовно розглянуто матеріали періодики, листування та відповідні архівні фонди. Зав. кафедрою історії України Дніпропетровського держуніверситету, д-р істор. наук, проф. Г. К. Швидько зробила огляд еволюції українського козацтва в період Гетьманщини (друга половина XVII—XVIII ст.). Значний інтерес у присутніх викликало повідомлення д-ра істор. наук, проф. Ю. Є. Івоніна (Запоріжжя), який спинився на питанні впливу німецької історіографії на «Історію запорожських казаків» Д. І. Яворницького. Канд. істор. наук, ст. викладач Л. І. Івоніна (Запоріжжя) зробила огляд праць французьких авторів XIX—XX ст. про І. Мазепу. Канд. істор. наук, ст. викладач О. Р. Давлетов (Запоріжжя) присвятив свій виступ виявленню матеріалів щодо історії запорозького козацтва у періодиці «третього рейху» (1933—1945 рр.).

Учасники конференції уважно заслухали доповіді А. І. Перкової (Дніпропетровськ) «Д. І. Яворницький і національно-культурна спадщина»; канд. істор. наук, доц. А. В. Бойко (Запоріжжя) «Д. І. Яворницький як історик міста Катеринослава»; канд. філол. наук В. В. Мірошніченка (Запоріжжя) «Ще одна концепція походження запорозького козацтва»; А. А. Удада (Дніпропетровськ) «К. Г. Гуслистий як учень Д. І. Яворницького». «Англо-американська туркологія та полоністика XX ст. щодо запорозького козацтва» — тема доповіді аспірантки О. І. Матвеевої. Аспірантка Н. О. Асташева (Дніпропетровськ) висвітлила питання про переселенців іноземного походження в Україні, оцінку цього процесу в працях Д. І. Яворницького.

Із заключним словом до присутніх звернувся зав. кафедрою історіографії та джерелознавства історії України, д-р істор. наук, проф. М. П. Ковальський, який проаналізував сучасний стан вивчення наукової спадщини Д. І. Яворницького в Україні. Учасники читань поділилися думками щодо чергових проблем історичної спадщини академіка, історії міста Катеринослава, запорозького козацтва тощо.

Було схвалено пропозицію про видання збірника доповідей.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Новый взгляд на проблему

- Сарбей В. Г. Этапы формирования украинского национального самосознания (конец XVIII — начало XX в.) 31

Малоизвестные страницы истории

- Солдатенко В. Ф. Солдатенко И. В. Выступление полуботковцев в 1917 г. (Попытка хроникально-документальной реконструкции события) 17

СООБЩЕНИЯ

Вопросы исторического краеведения

- Колпакова О. В. Украинский государственный университет в Киеве (1917—1920 гг.) 30

* * *

- Волков И. М. (Москва). Выселение крестьян Украины в отдаленные районы СССР в конце 40-х годов 37

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

- Писаренко Ю. Г. Княжеская охота в традиционном сознании древнерусского общества 41

ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ

- Золотарев В. А. (Харьков), Шаповал Ю. И. В. А. Балицкий. На пути к правде о нем (Окончание) 53

ПОРТРЕТЫ ИСТОРИКОВ ПРОШЛОГО

- Верба И. В. Н. Д. Полонская-Василенко: страницы жизненного и творческого пути 70

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

- Струкевич А. П. Об окончательном уничтожении гетманства в Украине и основании второй Малороссийской коллегии 85
Прошение малороссийского шляхетства к старшине вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии 88

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

- Дорошенко Дмитрий. Мои воспоминания о недавнем прошлом (1914—1918) (Окончание) 102
Яковлев Андрей. Украинско-московские договоры в XVII—XVIII веках (Продолжение) 115

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Пирог Р. Я. Колективізація і голод в Україні (1929—1933 рр.) 132

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

- Юрчук В. И., Яремчук В. Д. Научная конференция «Украинская государственность: история и современность» 135
Санцевич А. В. Встреча авторов материалов к учебнику «История Украины» с учителями и учениками Киева 139
Пашук И. Г. (Ровно). Вторая региональная научно-теоретическая конференция «Великая Волянь: прошлое и настоящее» 140
Давлетов А. Р. (Запорожье). Традиционные чтения памяти академика Д. И. Яворницкого 142

CONTENTS

ARTICLES

Historical Problem in a New Version

- Sarbej V. G. Stages of Ukrainian National Self-Consciousness Forming (the Late of the End of the XVIII ct.—the Beginning of the XX ct.) 3

Little-known Pages of History

- Soldatenko V. F., Soldatenko I. V. Action of Polubotkivtsi in 1917 (Attempt of Chronicle-Documentary Reconstruction of Event) 17

REPORTS

Historical Local Lore Questions

- Kolpakova O. V. Ukrainian State University in Kiev (1917—1920) 30

* * *

- Volkov I. M. (*Moskow*). Peasants Expulsion to the Remote Districts of the USSR toward the End of the 1940-th 37

YOUNG AUTHOR'S TRIBUNE

- Pysarenko U. G. Princely Hunting in Tradition Consciousness of Old Russian Society 44

HISTORY THROUGH PERSONALITIES

- Zolotarjov V. A. (*Kharkiv*), Shapoval U. I. V. A. Balytsky. On the Way to the Truth about Him (Ending) 53

HISTORIAN PORTRAITS OF THE PAST

- Verba I. V. N. D. Polonska-Vasylenko: Pages of Life and Creative Way 70

DOCUMENTS AND MATERIALS

- Strukevych O. K. About the Final Destruction of Hetmanate in Ukraine and the Foundation of the Second Little Russian Collegium 85

- Application of Little Russian Gentry and Fore Men with Hetman about Restoration to Different Ancient Rights of Little Russia 88

HISTORICAL HERITAGE

- Doroshenko Dmytro. My Recollections of the Recent Past (1914—1918) (*Ending*) 102

- Yakovliv Andrij. Ukrainian-Moscow Agreements in the XVII—XVIII ct. (*Continuation*). 115

CRITIQUES AND BIBLIOGRAPHY

- Pyrig R. G. Collectivization and Hunger in Ukraine (1929—1933) 132

CHRONICLES AND INFORMATION

- Yurchuk V. I., Yaremchuk V. D. Scientific Conference «Ukrainian Statehood: History and Contemporaneity» 135

- Sancevych A. V. School workbook «History of Ukraine» Authors Meeting with Kiev Teachers and Students 139

- Pashchuk I. G. (*Rivne*). The Second Region Scientific-Theoretical Conference «The Great Volhynia: Past and Modern» 140

- Davletov O. P. (*Zaporizhzhia*). Traditional Reading in Academic D. I. Yavornytsky Memory 142

АНОНС!

У 1993 р. «Український історичний журнал» друкуватиме:

теоретичні статті: побутова історична свідомість на порозі змін; націоналізм в Україні у XIX ст.; торговельна буржуазія в Україні; історіософія Т. Г. Шевченка; цикл концептуальних статей з курсу «Історія України. XX ст.»; про характер соціальних конфліктів у Київській Русі; Богдан Хмельницький і державне будівництво в Україні; мало-відомі сторінки історії Академії наук України; принцип права нації на самовизначення в контексті сучасних міжнародних відносин; демократичний рух і національна свідомість українського народу; роль норманів у формуванні Київської Русі; інтернаціоналізм у сталінському виконанні; формування апарату тоталітарної влади в Україні;

питання вітчизняної історії у дослідженнях зарубіжних авторів — О. Прицака, В. Косика, І. Стебельського; викладання історії України за рубежом;

статті, що проливають нове світло на історичний процес: націоналізм в Україні у XIX ст.; сталінізм і Україна; українська діаспора в Середній Азії; Центральна Рада і Бунд; радянизація Західної України в 1939—1941 рр.; Київська Русь на сторінках хроніки В. Кадлубка; співробітництво Червоної Армії з рейхсвером; невідомий голодомор в Україні в 1947 р.; меншовицька опозиція в Україні; виселення селян України у віддалені райони СРСР (40-ві рр.); українська культура та її діячі у політиці нацистських колонізаторів; Центральна Рада і українська культура; про мобілізацію до Червоної Армії в Україні у 1943—1945 рр.; радянизація Західної України 1939—1941 рр.; Карпатська Україна у 1938—1939 рр.; до історії антиєврейської та антибільшовицької ідеології А. Гітлера; опозиція сталінізму в Україні у 20-х рр.; Листопадова революція 1918 р. у Галичині; товарні біржі у дореволюційній Україні; національно-визвольний рух в Західній Україні 1918—1932; нацменшини в українському селі; українське питання в союзній державі;

розповідь про українських січових стрільців; трагедія радянських військопоплонених в Україні; український таємничий університет; нові дані про сталінський терор у 30-ті рр.;

архівні документи про міжнаціональні відносини в Україні; документальні свідчення ірландського вченого Б. О'Коннора про Україну XVIII ст.; топографічний опис Харківського намісництва (1787 р.); антологія найважливіших угод гетьманського уряду України з Росією та Польшею; ОУН—УПА у другій світовій війні; українсько-московські договори у XVII—XVIII ст.;

цикл розвідок: польські колонії на західноукраїнських землях; статті з історії України істориків з діаспори у США і Канаді; православна церква у 20-ті рр.; церковний лібералізм в Україні; протестантизм в Україні; католицизм в Україні; охорона пам'яток культури за Центральної Ради, гетьманату та Директорії;

історія в особах: І. Огієнко; Д. Донцов; І. Стешенко; В. Науменко; І. Шраг; Я. Кухаренко; Л. Ковалів; В. Липківський; В. Балницький; А. Могила;

спогади: «Спогади» Д. Дорошенка; В. Лазаревського «У старому Києві»; «Зосшити» отця Павла;

портрети істориків минулого: М. Грушевського; М. Довнар-Запольського; В. Пічети; М. Слабченка; С. Томашківського; Н. Полонської-Василенко; історики-емігранти в Європі;

новий погляд на проблему: зарубіжні джерела про голод 1932—1933 рр. в Україні; українці у парламенті Польщі; київсько-новгородські взаємовідносини XI—XII ст.; «Попівська академія» в Україні; студентство у національно-демократичному русі в Україні (кінець XIX — початок XX ст.); некрополь Успенського собору Києво-Печерської лаври; національне питання в СРСР в 60—70-ті рр.; наслідки русифікації пролетаріату України на початку XX ст.;

твори М. І. Костомарова «Юрій Хмельницький», «Іван Выговский».

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ «УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ!»